

VLASTA
JALUŠIČ

*Kako smo hodile
v feministično
gimnazijo*

Intervjuji

*Milica G. Antič, Nives Brzič, Andreja Čufer, Mojca Dobnikar,
Vlasta Jalušič, Metka Mencin, Mirjana Nastran Ule, Tanja Rener,
Nataša Sukič, Dora Škerjanc Battelli, Renata Šribar,
Suzana Tratnik, Lili Vučenovič, Darja Zaviršek*

**cf.*

^{*}*cf.*

Vlasta Jalušič in sod.,
KAKO SMO HODILE V FEMINISTIČNO GIMNAZIJO

© Vlasta Jalušič in Založba / *cf.

Ljubljana 2002

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

396(497.4)(091)

JALUŠIČ, Vlasta

Kako smo hodile v feministično gimnazijo / [besedilo napisala
Vlasta Jalušič ; intervjuji Milica G. Antić ... et al.] - Ljubljana :
Založba / *cf., 2002. - (Lila zbirka)

ISBN 961-6271-45-8

1. Antić, Milica G.

119026432

Vlasta
Jalušič

KAKO SMO HODILE V FEMINISTIČNO GIMNAZIJO

Intervjuji

Milica G. Antić, Nives Brzič, Andreja Čufer, Mojca Dobnikar,
Vlasta Jalušič, Metka Mencin, Mirjana Nastran Ule,
Tanja Rener, Nataša Sukič, Dora Škerjanc Battelli,
Renata Šribar, Suzana Tratnik, Lili Vučenović, Darja Zaviršek

LJUBLJANA
2002

Marji, ki pravkar končuje gimnazijo

KAKO SMO HODILE V FEMINISTIČNO GIMNAZIJO

Leta 1992, na začetku krvavih jugoslovanskih vojn, sem imela skupaj s še nekaterimi kolegicami iz nekdanje Jugoslavije predavanje na prireditvi Bremenski ženski teden, ki ga je organizirala nemška fondacija Frauenanstiftung (fondacija je igrala precej pomembno vlogo pri podpiranju feminističnih skupin v vzhodni postkomunistični Evropi). Po srečanju, na katerem je bilo veliko govora o nasilju, vojni in nacionalizmih, sem s kolegicama iz Hrvaške in Srbije dala intervju za berlinski *Die TAZ*. Novinarji so nas, tri ženske, ki smo sedele skupaj in se pogovarjale, gledali, kot da smo padle z lune. Na koncu so nas začudeno vprašali: »Kako je mogoče, da na Balkanu divja tako grozovita vojna, ve pa se tukaj, v Bremnu, prijateljsko pogovarjate?« Žarana Papić, moja draga prijateljica in ena prvih novih feministk v Jugoslaviji, je na to vprašanje odgovorila: »Ali ne veste, da smo skupaj hodile v feministično gimnazijo?« Odtod torej naslov knjige, ki je pred vami. V letih socializma, ko feminizem ni bil dobrodošel, a smo ga vendarle prakticirali, smo hodile v jugoslovansko »feministično gimnazijo« v etimološkem pomenu besede: vadile smo feminizem in njegove »smrtne grehe« v javnosti, ki je bila temu vse prej kakor naklonjena in je marsikaj prenesla bolje kot javni feministični pogum. Ob tem smo se včasih (tudi po zaslugi »naklonjenih« kolegov!) počutile dobesedno razgaljene. Nekatere te razgaljenosti niso preveč dobro prenašale. Zato so se uma-

knile. Bodisi v zasebnost, v druge sfere, včasih pa tudi na univerzo, ki je bila bolj ali manj prijetna niša za kontemplativno feministično početje ... Kolikor je tako početje sploh lahko kontemplativno ...

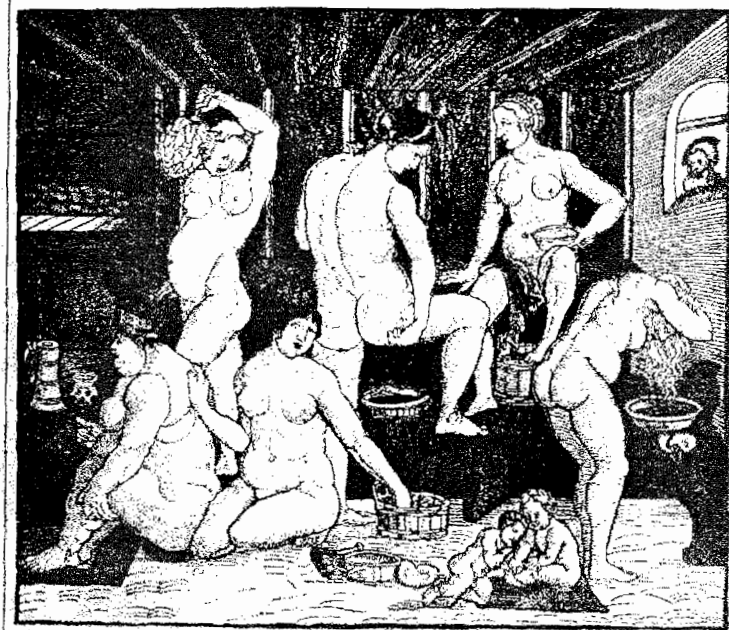
Glede intervjujev pa: število in izbor intervjuvank nista popolnoma reprezentativna. Najbrž bi jih bilo treba (in to je kritika, ki sem jo od kolegic pogosto slišala) intervjuvati še veliko več. Drži, a z majhnimi sredstvi, ki so nam bila na voljo, smo naredile tako rekoč nemogoče. Renata Šribar, ki je med intervjuvankami, je na delavnici, ki smo jo priredile konec leta 1999, da bi razpravljale o razmerju med feminizmom in oblastjo ter okoljem, dejala, da je »ugotovila, da obstajajo ženske, ki jih ni na seznamu, a bi vendarle morale biti tukaj«. Po tej konstruktivni kritiki smo zaprosile še za en intervju – in sicer Darjo Zaviršek, ki se je prijazno odzvala. Obenem pa je res, da sta bila med izvedenimi intervjuji še dva, ki pa nista mogla biti objavljena. Ena od intervjuvank je menila, da njen prispevek k feminizmu ni bil dovolj pomemben, druga se ni strinjala z metodologijo raziskave in z načinom izpraševanja. Tako je pred vami vendarle le izsek. A naj bo začetek. Pričakujem najostrejše kritike, a naj se vmes še zahvalim: najprej za sodelovanje pri nastajanju pričujoče knjige samim intervjuvankam, ki so stoično prenesle nekatera včasih ne čisto prava vprašanja, jih preformulirale v samih odgovorih in same poudarile tisto, kar je bilo zares pomembno. Upam, da bodo dobro prenesle tudi branje. Zahvalila bi se jim rada za sodelovanje na delavnici leta 1999, na kateri smo razpravljale o razmerju med feminizmom in oblastjo. Prav tako bi se vsem zahvalila za ideje in za pisno in slikovno dokumentacijo, ki so jo dale na razpolago. Zahvljujem se tudi Barbari Berce, ki je ponudila obsežno fotodokumentacijo. Ideja za samo raziskavo je nastala na nekem večeru o feminizmu, ki ga je v okviru Vesele znanosti sredi devetdestih organiziral KUD France Prešeren; takrat je postalo jasno, da feminizem iz osemdesetih tone v pozabo. Z nenehnim spraševanjem, ali se bo že

kaj zgodilo, sta reševanje spomina in preiskovanje posebej zahtevno spodbujala Tonči Kuzmanić in Dada Bac, ki je na podlagi moje sheme in sheme Mojce Dobnikar že za potrebe omenjenega večera izdelala skico feminističnih skupin in osnovno kronologijo. Pri načrtovanju intervjujev, pri zbiranju in arhiviranju dokumentacije je ob meni s skupino študentk še zlasti sodelovala Mojca Dobnikar, ki je (po takrat še mladi raziskovalki Alenki Švab, ki je organizirala avtorizacije) opravila tudi zadnjo redakcijo intervjujev in zbrala osebne podatke intervjuvank. Spraševale in zapisovale so: Mojca Sušnik, Živa Humer, Mateja Hočevnar, Jelka Zorn, Jelena Aleksič, Alenka Švab, Dražena Perić in Mojca Dobnikar. Tehnično nam je vsestransko pomagala Irena Salmič, tajnica Mirovnega inštituta. Ob raziskovanju sta nastali tudi dve diplomski nalogi: Mojce Sušnik in Mateje Hočevnar. In potem so tu še številni, ki so prijazno priskočili na pomoč pri spominjanju, iskanju informacij in dokumentacije o prostorih, ljudeh in časih: Lev Kreft, Tonči Kuzmanić, Srna Mandič, Silva Mežnarić, Tomaž Mastnak, Ali Žerdin in drugi.

Rada bi izrazila še obžalovanje, da vsi intervjuji ne morejo biti objavljeni, čeprav sem intervjuvankama, ki sta po svoji volji izpadli, dala popolnoma proste roke pri preoblikovanju vprašanj, s katerimi nista bili zadovoljni, in kljub temu, da so bili vsi intervjuji avtorizirani. Tako v smiselni celoti vendarle zeva manko.

Brez podpore Ministrstva za znanost in tehnologijo raziskovanje seveda ne bi bilo mogoče, prav tako pa dokumentacija ne bi ugledala luči sveta brez dodatnih financ Zavoda za odprto družbo, ki je omogočil tudi objavo pri Založbi / *cf.

3,269.2 61.7

[illegible]

2. številka *Mladininih* Pogledov (7. marec 1985), priloge »za vprašanja marksizma, dialektičnega seksizma, samoupravnega maskulinizma in revolucionarnega feminizma«. Poleg urednika Darka Štrajna sta pri tej številki sodelovali še Manca Košir in Alenka Suhadolnik.

PRISPEVEK K RAZKRIVANJU NOVEGA FEMINIZMA V SLOVENIJI

Zgodovina žensk ima dvojno nalogo: da vrne ženske v zgodovino in da vrne našo zgodovino ženskam ... obstaja pa še en vidik zgodovine žensk, ki ga je treba upoštevati: njen teoretski pomen, njene implikacije za zgodovinski študij nasploh. Ženska zgodovina je s tem, ko je poskušala vključiti ženske v vire zgodovinskega vedenja, oživila teorijo, saj je zamajala konceptualne temelje zgodovinskih študij. To je storila s problematiziranjem treh temeljnih področij zgodovinske misli: periodizacije, kategorije družbene analize in teorij družbenih sprememb.¹

Večina (nacionalnih) zgodovin je še dandanes zapisana s pojmi vladavine in menjavanja vladarjev ali političnih elit. To velja tudi za zgodovine neposredno pred »zlomom« komunističnega in po prehodu v večstrankarski sistem in tržno gospodarstvo. Tako je najbolj pogosta in sprejemljiva razlaga »propada komunizma« in prehoda v tržno gospodarstvo in večstrankarski sistem predvsem nekakšna teorija o krizi vladajoče komunistične elite, ki so ji nasprotovale bolj ali manj močne disidentske opozicije, ki so se jim je potem v ugodnih mednarodnih okoliščinah posrečilo zrušiti izčrpano komunistično oblast. Vendar se ta

¹ Joan Kelly, *Women, History and Theory*, University of Chicago Press, Chicago-London, 1984, str. 1.

zgodba zaplete z zgodbami tistih držav, ki se v zadnjih petnajstih letih niso zgolj relativno mirno izvile iz komunizma, temveč so nastale predvsem kot produkt zelo specifične socialne, politične in nacionalistične razgradnje, med katero so se večje države preoblikovale ali razpadle v manjše politične enote. Med te zgodbe sodi tudi zgodba o nastanku Slovenije kot samostojne države: čeprav je veliko manj zapletena in tudi manj nasilna od, denimo, bosanske ali hrvaške zgodbe, pa je vendarle ni mogoče linearno priključiti poljski, češki ali madžarski zgodbi o prehodu iz komunizma v kapitalizem.

Doslej je bilo mogoče v Sloveniji v politični javnosti, na družboslovnem področju nasploh in tudi v zgodovinopisju, ki za zdaj to obdobje še slabo pokriva, opaziti tri prevladujoče interpretacije »prehoda« iz komunizma v demokracijo in iz multinacionalne Jugoslavije v bolj ali manj enonacionalno novo državo Slovenijo: vse tri zgodbe se opirajo na razne politične opcije, tako da kot interpretacije nikakor niso enoznačne, nimajo enake teže v javnosti, pa tudi niso enako prepričljive. Številne nastopajo predvsem v funkciji zapiranja interpretativne matrice. Te tri zgodbe so obenem tudi trije bodisi potencialni ali pa že delujoči politični miti o ustanovitvi nove države, ki jih politični akterji uporabljajo zato, da bi legitimirali svoje sedanje ali prihodnje delovanje in utrdili svojo avtoriteto. *Prva zgodba* je zgodba o nacionalnem političnem mitu, po katerem je samostojna Slovenija uresničitev tisočletnih sanj in teženj slovenskega naroda po lastni državi, do katere je ta narod prišel po dolgem boju in trpljenju, seveda s pomočjo svojih nacionalnih herojev in, ne nazadnje, sicer kratkega, a učinkovitega oboroženega boja, »osamosvojitvene vojne« leta 1991.² Med te

² Konec leta 2000 (natančneje 26. decembra 2000) smo si na slovenski nacionalni televiziji lahko ogledali »dokumentarno« oddajo o plebiscitu in slovenski državnosti, ki je od začetka do konca temeljila na takem mitu o demokratizaciji in osamosvajanju Slovenije kot herojskem dejanju nekaj

nacionalne, predvsem kulturne heroje (saj je bil boj slovenskega naroda razumljen predvsem kot kulturni boj), sodi kot eden zadnjih in najbolj pomembnih ustanoviteljski krog *Nove revije*, intelektualci in pisci s svojim mučenikom Janezom Janšo na čelu. To so kulturni ustanovitelji in ustavopisci, ki svojo identiteto berejo v sintagmi o »slovenski pomladi«. *Druga zgodba* je zgodba komunističnih (deloma tudi kulturno-nacionalnih) reformatorjev, ki so menda modro usmerjali radikalne in nevarne poteze nacionalne opozicije in njenih »svobodnih« intelektualcev in tako omogočili razmeroma miren izhod iz Jugoslavije in slovensko samostojnost. *Tretja zgodba* je tako imenovana »zgodba alternative«, civilne družbe in novih družbenih gibanj. Ta so bila v osemdesetih letih v Sloveniji svojevrsten skupni imenovalac za protest, ki ni mobiliziral slovenske nacionalno misleče tradicionalne inteligence, temveč dokaj široko paleto državljsko in alternativno mislečih (predvsem mlajših in mladih) ljudi. Sem sodijo predvsem tisti, ki so odrasli in se socializirali v družbi novih medijev, najprej s spremljavo rock and rolla in pozneje punka, filmske industrije in novih kulturnih in umetniških praks. Te prakse so predvsem v socializmu sestavljale en del spektra političnega delovanja, ki se je iz institucij sistema premestilo v druge, paralelne in tudi zasebne prostore. Prav ta tretja zgodba je tista, ki je, vsaj v Sloveniji, najbolj potlačena in najmanj raziskana.³ Dokumentacije t. i. novih družbenih gibanj so še vedno zvečine v zasebnih rokah in velik del te dejavnosti je po več kot desetih letih potonil v pozabo⁴, kljub temu, da lahko

»pomladnih« junakov (o tem cf. tudi: V. Mihelj, »Slovenska kura in vsi njeni petelini«, *Delo*, Sobotna priloga, 30. 12. 2000, str. 11).

³ Morda je nekaj podobnega mogoče trditi tudi za nekatere druge srednje-evropske postsocialistične države, v katerih je imela civilnodružbena opozicija močno vlogo pri prehodu, saj je tudi v teh državah nacionalnoliberalna homogenizacija prekrila spomin tistih, ki so se aktivirali v civilnodružbenih akcijah.

⁴ Tako je, denimo, mirovniška iniciativa za Slovenijo brez vojske oziroma

domnevamo, da sta pojav in delovanje novih družbenih gibanj kot pobudnikov demokratičnih procesov v osemdesetih in v devetdesetih bistveno vplivala na celoten tranzicijski proces v Sloveniji. Prispevala sta tako k oblikovanju nekaterih stališč najširših plasti populacije kakor tudi k oblikovanju državnih in strankarskih institucij in politik, predvsem na področju politik enakosti in političnih svoboščin.

Del, a le manjši del te zgodovine je bil popisan v knjigi Alija Žerdina *Generali brez kape*.⁵ Vendar se vsi nekdanji akterji na tej sceni, od katerih so mnogi tudi raziskovalci, otepajo s temeljnim problemom pri razkrivanju, premišljanju in publiciranju svoje lastne zgodbe, dejavnosti ali »tradicije«. Problem je najbolje izrazil sam Žerdin, ko je v intervjuju, v katerem je govoril o zgodovini osemdesetih let prejšnjega stoletja, povedal, zakaj je pomen novih družbenih gibanj v demokratizaciji izginil iz kolektivne zavesti⁶: »Največ, kar so bili ti ljudje pripravljeni narediti, so bili zborniki člankov o punku – v katerih so za zgodovino te stvari zbrane. Da pa bi šli v mitologiziranje lastnega početja, bi bilo skregano z razlogom, zakaj

»Slovenijo – demilitarizirano deželo« deset let po oblikovanju Slovenije kot samostojne države tako rekoč izbrisana iz političnega spomina. Ob razpravi o vstopu Slovenije v NATO se zdi, kot da je šlo za minorno in nepomembno iniciativo peščice idealističnih pacifistov, čeprav je leta 1990 in 1991 iniciativa podpiral visok odstotek prebivalstva in je o njej potekala resna javna razprava.

⁵ Ali Žerdin, *Generali brez kape. Čas Odbora za varstvo človekovih pravic*, Krtina, Ljubljana, 1997.

⁶ Ohranjanje čim več pluralnih elementov (tudi državljanskih mitov) o nastanku/viru neke politične enote je izjemno pomembno za njeno trajnost in za njeno odpornost na različne poskuse homogenizacije in vzpostavljanja enostranske politične hegemonije. Prav to posreduje med preteklostjo in prihodnostjo in je lahko zagotovilo za dolgoročno stabilnost, še zlasti, če je legitimnih več zgodb. Tako kot je dandanes za Evropsko unijo pomembno, da nosi v sebi elemente študentskega gibanja iz leta 1968, tako je za Slovenijo pomembno, da ohrani spomin na nova družbena gibanja, alternativno kulturo in punk gibanje iz osemdesetih let.

se je to gibanje pojavilo ... *Nova revija* si privoščiti, da dela zgodovino iz same sebe ... Janez Janša tudi dela zgodovino iz samega sebe ... «. T. i. alternativni sceni pa »je šlo na živce vsakršno mitologiziranje ... če bi iz sebe delali mit, bi dokazovali, da so bili v svojem norčevanju iz mitov neiskreni«. ⁷ Seveda je veliko vprašanje, ali ni že vsak zapis pričevanja (parcialne zgodbe) mitologiziranje. Vsako zapisovanje političnih dogodkov oziroma »zgodovine« je ustvarjanje parcialnega mita, saj zgodovine, kot rečeno, nikdar ni mogoče napisati »kot celote«. Predvsem za nacionalno zgodovino pa velja, da je zmeraj svojevrsten mit, mit kolektivnega delovanja, ustanovitve, naj si to želimo ali ne. In kolikor iz tega mita o ustanovitvi izgine ali se izbriše ena od aktivnih komponent same »ustanovitve«, denimo tolerantna in sekularna državljanska politična tradicija, kakršna je bila tradicija novih družbenih gibanj in t. i. civilne družbe, potem so ogroženi tudi njeni morebitni »dosežki« in prihodnost. To se je v Sloveniji konec devetdesetih in na začetku drugega tisočletja pokazalo predvsem v tem, da si je skrajno desna, nacionalistična in ksenofobična politična opcija prilastila diskurz civilne družbe. Nastanek države Slovenije je potem dejansko mogoče razumeti kot neposreden produkt stoletnega boja nacionalnih intelektualcev za samostojno državo slovenskega naroda. ⁸ Boj za ohranitev 55. člena ustave, ki govori o »svobodnem odločanju o rojstvih«, ki smo ga bojevali v začetku devetdesetih, po tej logiki potem prav gotovo ne sodi v »veliko zgodbo«. Prav tako tudi ne zgodba mirovnega gibanja, saj se ni uspela povezati z veliko nacionalno zgodbo in to kljub veliki vlogi in pomenu mirovnega

⁷ Ali Žerdin, »Kaj hočemo, nismo vedeli. Česa nočemo, pa«, intervju v *Delu*, Sobotna priloga, 22. 4. 2000, str. 14.

⁸ Božo Repe je v svojem preiskovanju novejšje zgodovine poskušal sintetizirati vse tri zgodbe, a v *Delovi* izdaji (»Slovenci v osemdesetih letih«, 1–9, *Delo*, Sobotna priloga, marec-april-maj 2000) je njegova sinteza dobila naslov »Zgodovina Slovencev«.

gibanja in kljub temu, da je bil leta 1991 v ustavo zapisan člen o mirovni politiki in kulturi miru in nenasilja.⁹

V grobem je mogoče trditi, da vse tri zgodbe – zvečine tudi tretja, kolikor je sploh navzoča – izpuščajo politično delovanje žensk, še zlasti pa ženske skupine, feministične iniciative, njihovo javno delovanje in pisanje. Neupoštevanje dejstva, da je razmerje med spoloma politična in ne le družbena ali celo naravna zadeva, je večino družbenih znanosti pripeljalo v položaj, da so to razmerje morale razglasiti za večno in zgodovinsko nekonstitutivno, naključno, naravno nespremenljivo in za zgodovino nebitveno. Pri tem so nekatere družbene vede, zlasti v politično nepluralnih okoljih, s čimer merim predvsem na nacionalno in/ali versko homogenizirana okolja, lahko vztrajale pri tem tudi proti samemu toku dogodkov, še zlasti, če niso obstajali ženski in feministični študiji ali študiji spolov, ki bi vztrajno opozarjali na razmerja med spoloma in na njihovo konkretno politično, socialno in analitično umeščenost in pomen. Tako je lahko vprašanje mirno izpadlo iz razprav o napredku in »razvoju«, pa tudi iz nacionalnih okvirov in iz politične zgodovine. Nedavni primeri zgodovinskih in družboslovnih razprav ob proslavljanju desetletnice Slovenije kot samostojne države in debat o novi ustavi iz leta 1992 so to jasno pokazali tudi v tukajšnjem prostoru. Razprave so se namreč vrtele v glavnem ali celo samo okoli vprašanja nacionalne suverenosti in samoodločbe. Vsa druga vprašanja – denimo vprašanja človekovih pravic, manjšin, tudi spolnih, enakosti spolov in vključenosti prebivalcev v aktivno državljanstvo nasploh – so ostala popolnoma ob strani.

*

* *

Pričujoča knjiga intervjujev je izsek iz raziskave »Neodvisne

⁹ 124. člen ustave Republike Slovenije pravi: »Pri zagotavljanju varnosti izhaja država predvsem iz mirovne politike in kulture miru in nenasilja.«

ženske skupine v Sloveniji 1980–1995«, ki sem jo vodila na Mirovnem inštitutu v letih 1997–1998 in ki jo je sofinanciralo Ministrstvo za znanost in tehnologijo. V raziskavi smo poleg tega, da smo zbrale obsežno dokumentacijo, ki zajema več kot 600 dokumentov, intervjuvale nekaj glavnih akterk, začetnic in poznejših protagonistk novega feminističnega gibanja v Sloveniji: predvsem tistih, ki so ustanovljale različne skupine, v njih posebej zavzeto delovale in nastopale v javnosti in s tem prispevale k legitimizaciji feminističnega gibanja in misli v Jugoslaviji in v Sloveniji. Intervjujev, ki so pri tem nastali, na začetku nismo nameravale objaviti, a se je pokazalo, da so zadosti zanimivi, izčrpni in zgovorni, da smo se odločile pustiti, da spregovorijo sami zase.¹⁰

Študija o novem feminizmu v Sloveniji, ki jo imate pred sabo, namerava predstaviti drobec iz burnega političnega obdobja v Sloveniji in Jugoslaviji. To je zgodba, ki še vedno ni dovolj raziskana in ki bi brez navdušenja majhne skupine, ki se je zbrala okoli raziskave »Neodvisne ženske skupine v Sloveniji 1980–1995«, najbrž tudi ostala neznana.¹¹ Kljub temu

¹⁰ Intervjuji niso zajeli velikega števila akterk (12): namen tudi ni bil intervjuvati vseh, pač pa najmanj eno aktivistko iz vsake od skupin oziroma več, če je šlo za akterke, ki so pozneje sodelovale še v drugih skupinah. Deloma so nam intervjuji pomagali tudi pri zbiranju dokumentacije. Za dokumentacijo smo zaprosili vse obravnavane ženske skupine oziroma njihove aktivistke. Prvotni namen je bil, da zaradi prednosti dialoga vse intervjuje izvedemo v parih, torej po dve intervjuvanki skupaj, vendar nam to iz raznih razlogov ni uspelo. Kljub temu smo intervjuje v parih ohranile, saj imajo specifično dinamiko. Hkrati je bil namen, zajeti čim bolj pluralno podobo takratne feministične scene, v smislu, da bi »arhivirali« čim več različnih zgodb in stališč. To nam je uspelo le deloma, saj se nekatere akterke kljub temu, da so dale intervju, na koncu vendarle niso hotele podati v »avanturo« objave intervjuja ali niso dovolile, da njihov intervju shranimo v dokumentacijo. Od vseh intervjuvank sta po prvem intervjuju odstopili le dve – bodisi iz načelnih razlogov (ugovori proti menda ne dovolj znanstveno objektivni metodologiji, ki smo jo uporabili pri raziskavi, saj smo v njej sodelovale tudi nekatere akterke) ali pa iz osebnih razlogov.

¹¹ Projekt je bil izpeljan z nizkim proračunom (867 letnih ur), ki pa nam

študija nima pretenzije, da bi se pisala kot Zgodovina, saj to tudi ni bil namen raziskave, na podlagi katere je nastala. Ne gre ji niti za prispevek k »zgodovini Slovencev« niti za ustvarjanje »zgodovine feminizma« niti za popolno predstavitev tega, kar bi pogojno lahko imenovali novi feminizem v Sloveniji. Nimam namreč posebnih iluzij o tem, da je Zgodovino sploh mogoče pisati, saj je zgodovina kot »celota« družbe/nega, še posebej v nacionalnem okviru, zmeraj že »neobstoječe obstoječe«, namreč zgodovina imaginarne skupnosti v pomenu, o katerem govori Benedict Anderson¹². Kar je mogoče zapisati, ne da bi se podvrgli tej imaginarnosti, je splet dogodkov in ob njih individualnih pričevanj, opis mreže človeških razmerij, ki so lahko zgodovina samo v pomenu zgodb, njenih in njegovih.¹³ Pričujoča knjiga je zato predstavitev ene od takih mrež in zgodb.

Intervjuji so zbir političnega »spominjanja«, prepletenih pluralnih zgodb o neki preteklosti, ki je hkrati tudi splet političnih »she-stories« v nasprotju s »he-stories«. Namen pričujočega zapisa je seveda tudi izpodbijanje enega samega mita o politiki, njenem delovanju in o ustanavljanju politične enote, ki se danes imenuje Republika Slovenija. Zato je zapis vendarle, pogojno rečeno, paralelni in alternativni »mit« politične ustanovitve, pa tudi preiskovanja domnevnih »lokacij« političnega. Ker sem bila avtorica te študije tudi nekdanja akterka marsikaterega od dogodkov, o katerih je v knjigi govor, pa tudi

ga je vendarle namenilo Ministrstvo RS za znanost in tehnologijo. Dodali smo mu subvencijo Zavoda za odprto družbo, s katero smo dodatno podprli zbiranje dokumentacije in okroglo mizo z akterkami iz ženskih skupin. V projektu so z veliko entuziazma in za malo denarja poleg mene in Alenke Švab sodelovale še Mojca Dobnikar, Mojca Sušnik, Živa Humer, Mateja Hočevar, Jelena Aleksič, Jelka Zorn, Dragana Rajković in Irena Salmič.

¹² Benedict Anderson, *Zamišljena skupnost: o izvoru in širjenju nacionalizma*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1998.

¹³ Iz ameriškega feminizma je izšla besedna igra »he-story«, fonetično »njegova zgodba«, ki so ji feministke na začetku postavljale nasproti »she-story«, torej »njeno zgodbo«.

intervjuvanka, moj pogled na zgodbe seveda ne more biti objektivni znanstveni pogled¹⁴: kot voditeljica raziskave sem poskušala predvsem pre/usmeriti pogled na navidezno marginalno nekega obdobja, iz katere vlečem politično izkušnjo (medtem ko za to obdobje še vedno veljajo interpretacije, ki izhajajo iz »velike zgodbe« nacionalne zgodovine). Prav zato me ne skrbijo morebitne historično-epistemološke zagate in nimam nobenih vnaprejšnjih strahov o statusu v tej knjigi izrečenega.¹⁵ Dokumentacijo, ki smo jo zbrale iz zasebnih arhivov, iz arhivov raznih skupin in iz *Delove* dokumentacije, bomo, vsaj upati je tako, še dopolnjevali, in bo lahko rabila tudi drugim, morda celo pluraliziranim nacionalnozgodovinskim interpretacijam, ki bodo pripravljene v svojo zgodovino vključiti tudi kakšno zgodbo žensk in feministk.

Kaj je torej mogoče povedati o pojavu, zgodbi novega fe-

¹⁴ Tako kot torej ne more biti objektivni pogled slovenskega zgodovinarja. Ta po tej logiki, če bi hotel biti objektivni, sploh ne bi smel pisati o »zgodovini Slovencev«.

¹⁵ Že pred začetkom tega pisanja sem v feministični reviji *Delta* naletela na zapis zelo tradicionalnega akademskega strahu v zvezi s tem, da bi si »zgodovino pisale feministke same«: ker se meda »lahko zgodi, da se v pisanju zgodovine, če si jo bodo – naše – feministke poskušale zapisati same, zgubi prav pluralnost, raznolikost, razcepljenost« (nepodpisan uvodnik v reviji *Delta*, 3-4/1997, str. 5, podč. V. J.). Z »objektivno znanstvenega« stališča bi menda bilo bolje, da »si ne pišemo zgodovine same, brez ali celo mimo 'znanosti zgodovine', brez in mimo razmisleka o tem, kakšen je epistemološki status naših pričevanj, osebnih zgodb, doživljanj ...« (*ibid.*, str. 6). Vsekakor zanimiva trditev. Če bi se bile teh navodil držale feministične piske nasprotno, zgodovinarke pa še posebej, zgodovin/e žensk najbrž sploh ne bi imeli, saj bi ostali v starem epistemološkem okviru, ki ga je skrbelo natanko to: status in mesto izjavljanja in vprašanje, ali lahko predvidimo posledice. Kar je seveda antipolitično stališče. Zgodovina kot zgodbe in njihovo pisanje je namreč vedno politična – najprej mora priti na »agendo«. Agende pa brez pričevanj in dogodkov ni. Zavest in politični spomin na dogodke se ne ohranja sam od sebe ali zgolj z zapisovanjem profesionalnih zgodovinarjev.

minizma v Sloveniji v osemdesetih in delu devetdesetih na podlagi zbranega gradiva, pogovorov, intervjujev in lastne sposobnosti političnega razsojanja? Ena od prvih težav je v tem, da o feminizmu – tako kot kje drugje in tako kot o marsikaterem drugem političnem gibanju in misli – ni mogoče pisati v ednini. Ne samo da v zvezi s tem obstaja veliko nesporazumov, zlasti o tem, kaj pomeni feminizem v postsocializmu in ali ga ženske in moški marajo ali pa ne marajo. Tudi ni »splošno sprejete«, v znanstvenem pomenu poenotene definicije feminizma kot političnega projekta in misli. Največ, kar je mogoče reči, je, da je feminizem moderno-postmoderni politični projekt, ki si je zadal izjemno težko nalogo: spreminjanje vsakdanjega življenja žensk in moških s ciljem politične enakosti.¹⁶

Nastanek modernega ženskega gibanja v Sloveniji je močno povezan s krizo avstroogrske monarhije in s skupnimi političnimi aspiracijami južnoslovanskega dela monarhije. Kljub temu je mogoče trditi, da se ženska gibanja in skupine vse do devetdesetih let 20. stoletja niso uspeli izviti iz skupnega slovenskega kulturnega in nacionalnega jedra in razviti avtonomne emancipacijske politične strategije. Od modernih meščanskih revolucij naprej so se ženska emancipacijska gibanja vezala na politični prostor nacionalne države, saj je tu nastajal konsenz o človekovih in političnih pravicah in o državljanstvu kot političnem in socialnem statusu v okviru nacionalne ekonomije.¹⁷ Za regijo, v katero sodi Slovenija, lahko rečemo, da so ženska gibanja, s številnimi ženskimi gibanji tako imenovanega »tretjega« sveta vred, dolgo delila svojevrstno

¹⁶ Rosi Braidotti *et al.*, *Feminizem/mi za začetnice/ke*, Založba /^{*}cf., Ljubljana, 2000.

¹⁷ Vlasta Jalušič, »Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized«, v: Sabrina P. Ramet, *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 1999.

kolonialno in postkolonialno usodo, da so ostala ujeta v kulturno nacionalno gibanje in da so nekako zgolj spremljala »narodovo usodo« in v tem okviru delovala kot element nacionalne emancipacijske strategije. Morda bi bilo smiselno navesti citat ene od pozabljenih feministk še predvojnega in potem socialističnega časa, ki je še leta 1980 dejala, da »slovenskega ženskega gibanja ni mogoče nategovati na siceršnje kopito ženskih gibanj velikih, politično samostojnih in gospodarsko močnih narodov ...«, saj je »v časih, odločilnih za slovenski narod, v javnem nastopanju Slovenk, čeprav družbeno brezpravnih, neogibno zmeraj prevladovalo narodnoobrambno gibanje«. ¹⁸

Za feministične skupine v času civilnodružbenega gibanja v osemdesetih pa lahko rečemo, da so takrat prvič zares razvile nastavke ne-narodnih v smislu ne-etničnih, državljanskih ciljev in s tem prispevale k dehomogenizaciji politike in pluralizaciji političnega prostora (ki pa se je, kakor bomo videli, v toku časa, predvsem pa v trenutku osamosvojitve, vendarle homogeniziral).

Novo feministično gibanje v Sloveniji v osemdesetih je izviralo predvsem iz tehle kontekstov: na eni strani iz upora proti enopartijski vladavini in paternalistično-socialistični obravnavi tako imenovanega ženskega vprašanja; na drugi strani iz upora proti nastajajočim etnonacionalizmom v Jugoslaviji po Titovi smrti, saj so od začetka osemdesetih naprej izrazito instrumentalizirali vprašanja rodnosti in abortusa, ki so neposredno zadevala intimno življenje žensk. (V Jugoslaviji se je na tem področju poznal vpliv zahodnega feminizma, ki je izrazito poudarjal seksualne in reproduktivne svoboščine moderne ženske kot podlago za osebno in politično emancipacijo). Gibanje se je tako izvijalo iz objema etničnih strategij, ki so ženska gibanja sicer pogosto vodila v naročje etnona-

¹⁸ Erna Muser, »Zofka je in ostane 'naša Zofka'«, intervju, *Naša žena*, št. 6/1980, str. 20–21.

cionalizma. Hkrati se je feministično gibanje osredotočilo na tematike, ki izvirajo iz nekega bistvenega premika, ki ga je s politiko osebnega (geslo »osebno je politično«) ustvaril novi feminizem na Zahodu: namreč iz oblikovanja nekega specifičnega socialnega in političnega prostora, ki ga ni bilo več mogoče primerjati s tradicionalnim nacionalnim političnim prostorom. V tem smislu je feminizem že na začetku osemdesetih v politične boje in aktivnosti v Sloveniji in v Jugoslaviji vnesel svojevrstno postmoderno noto, ki se ujema z razpravami o rušenju tradicionalnega političnega subjekta: z ustvarjanjem drugačnega, paralelnega političnega prostora za različne iniciative, tudi ženske, za katere ni bilo prostora niti v socialističnem niti v nacionalnem diskurzu in ki pravzaprav odpirajo demokratično vprašanje v vsej Jugoslaviji (te teme so dandanes v središču sodobnih političnih in teoretskih razprav). Paradoksn rezultat (tudi) tega prizadevanja je bil za državljansko iniciativo sicer na videz že presežen, pa vendar v danih pogojih edini dosegljivi okvir političnega delovanja, z vsemi njegovimi modernimi paradoksi: namreč nacionalna država (»samostojna Slovenija«), ki ženske kot konstitutivno kategorijo pa tudi v neposredni fizični realnosti ponavadi instrumentalizira kot realne in mitološke nacionalne cilje. Prav zaradi tega nacionalna zgodovina feminizma in sorodnih gibanj najbrž ne bo upoštevala (razen morda v opombah), saj bi s tem načela svoj že omenjeni temelj: podmeno, da je »nacionalno« zgodovino sploh mogoče napisati.

Nekaj je bilo v zraku¹⁹

Projekt emancipacije žensk v socialistični Jugoslaviji se po konceptualni plati ni prav veliko razlikoval od tistega v drugih socialističnih državah. Poenostavljeno bi bilo mogoče reči, da

¹⁹ Tako mi je na vprašanje o razlogih za feminizem v osemdesetih odgovorila Srna Mandič.

je bil, kot se je posrečeno izrazila češka sociologinja Hana Havelková, projekt »modernizacije brez feminizma«²⁰, kar z drugimi besedami pomeni, da je ekonomsko in socialno (ne pa tudi politično) emancipiral ženske brez »pomoči« feminiističnega gibanja.²¹ Rezultat je bil na dolgi rok sicer podoben kot v kapitalističnih državah, vendar je bila iz tega projekta izpuščena politizacija zasebnosti in neenakega položaja žensk v družini, saj je zajemal predvsem sfero družbenega, kar pomeni sfero ekonomije in družbenih dejavnosti.²² S tem je seveda izpadla tudi glavna politična nota modernega feminizma, ki se nanaša na strukturne spremembe v razmerju med javnim in zasebnim v smislu spreminjanja vsakdanjega življenja. V praksi je to pomenilo relativno visoko zastopanost žensk v socialni sferi in sferi dela oz. v ekonomiji (t. i. feminizacijo nekaterih dejavnosti), hkrati pa politično nemoč in odsotnost na položajih dejanskega odločanja. Značilno je, da je v tej situaciji spričo že začetih debat o feminizmu, predvsem pa pod vplivom nekaterih zahodnih publikacij, v javnosti pogosto prihajalo do psihologizirajočih razprav o »moči žensk«, ki naj bi bila prevelika.²³ V Sloveniji je to domnevno »moč« žensk

²⁰ Hana Havelková, »Real existierender Feminismus«, *Transit-Europäische Revue*, št. 9/1995, str. 146–158.

²¹ Morda bi lahko govorili o »osvoboditvi žensk« v terminih, ki jih uporablja Hannah Arendt, ko govori o socialni emancipaciji *animal laborans*, kar pomeni predvsem »socialno« in s tem nepolitično osvoboditev neke socialne skupine skozi delo (ekonomsko aktivnost) – cf.: Hannah Arendt, *Vita activa*, Krt, Ljubljana, 1996, str. 3. S tem je bilo v socializmu ustvarjeno »žensko poljavno kraljestvo« dela in socialne sfere, ki se je v samem socialističnem sistemu prikazovalo kot feminizacija nekaterih poklicev (cf.: V. Jalušič, »Troubles with Democracy: Women and Slovene Independence«, v: E. Kraft in J. Benderly (ur.), *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*, St. Martin's Press, New York, 1994, str. 141–142).

²² V skladu s socialističnimi in tudi kapitalističnimi modernizacijskimi premisami je bila zasebnost socializirana v tem smislu, da se je delitev dela od tu prenesla v ekonomijo oziroma v celotno sfero družbenega.

²³ Ena bolj popularnih knjig je bila knjiga Esther Vilar *Dresirani moški*, ki je izšla konec sedemdesetih let in bila takoj prevedena v hrvaščino.

(namreč politično nemoč in prisilo v konformizem, ki se mu je pozneje v tranzicijski sociologiji reklo »prilagodljivost žensk«) v zadnjih letih v izraziti antifeministično-totalitarni maniri tematiziral psihiater Janez Rugelj, ki je (na podobni konservativni hipotezi o krivdi feminizma za družbeno zlo, kot jo v ZDA zagovarjata, denimo, Francis Fukuyama ali Camille Paglia) razvil psihološko teorijo kulpabilizacije žensk, tako rekoč kolektivne krivde »histeričnih žensk« in feminizma, in vpeljal privajanje na model patriarhalne družine kot zgled uspešne terapevtske prakse.²⁴ Problematika žensk v zasebnosti, njihova dvojna obremenjenost, nasilje v družini (in kulminacija tega v »socialnih« problematikah, ki dandanes postajajo vse bolj močan politični element), vse to so bile odsotne teme, saj je veljalo, da so to problemi, ki jih moramo reševati bodisi z ekonomskimi sredstvi (več servisov, t. i. podružbljanje gospodinjstva, ne pa delitev dela v družini) ali pa s psihoterapijo (ki je začela cveteti). Hkrati se je začelo govoriti o »humanizaciji odnosov med spoloma« kot edukativnem družbenem projektu, ki ga je – pod odločilnim vplivom Vide Tomšič – promovirala Sekcija za enakopravni položaj žensk pri Socialistični zvezi delovnega ljudstva.

V Jugoslaviji je bil novi feminizem »doma« v nekaterih – ne izključno ženskih – intelektualnih krogih najmanj od srede sedemdesetih let 20. stoletja naprej. Različne začetne oblike

²⁴ Leta 1984 je razprava o tem (na omizju *Naše žene* so razpravljali Jože Lokar, Pavao Brajša, Hubert Požarnik, Ludvik Horvat, Mojmir Ocvirk in Maca Jogan) naglasila, da so »moški ogroženi, nesrečni, frustrirani, nezadovoljni« (Požarnik), da so »feministične organizacije in socialistične revolucije fama, ki ne more rešiti žensk njihove podrejenosti«, saj »z vstopom v institucionalno življenje ženska ... ni ... nič dobila« (Ocvirk), da ni res, da so bile ženske v zgodovini zatirane in zapostavljene. Za to nimamo dokazov!« (Lokar), in da »ima 30 odstotkov žensk (v spolnosti) težave z vsemi moškimi, ne le s svojimi možmi, (in) je ... to njihov intimni problem, zato ne načenjajmo spet razprave o tem, da je to posledica kulturne in zgodovinske zatiranosti žensk« (Lokar). Itn. Dok. 5/84.

feminističnih aktivnosti, publiciranje tekstov in javne debate so nedvomno vplivale na nastanek tovrstnih skupin tudi v Sloveniji. Kljub temu je, kot je zapisala zagrebška feministka Lydia Sklevicky, ki je umrla v prometni nesreči leta 1991, nova feministična iniciativa zrasla iz »generacije brez lastne tradicije organiziranega ženskega gibanja«²⁵, pa tudi brez drugih političnih tradicij. Šlo je za dva glavna interesa: prvi je bila potreba po kritiki dominantnega »državnega feminizma«, ki se je vse bolj spogledoval tudi z nacionalizmom. Na politični dnevni red je prišla »demografska« debata – namreč razprava o zniževanju števila rojstev pri nekaterih narodih (Slovcnih, Srbih, Hrvatih) in domnevno preveliki stopnji rodnosti pri nekaterih drugih (predvsem pri Albancih). Žensko vprašanje se je tu začelo povezovati s stopnjo demografske rasti, ki naj bi ogrožala »uravnoteženost« moči med narodi in republikami Jugoslavije, predvsem pa – po zaslugi kampanje srbskih demografov – srbsko populacijo na Kosovu. Ideologija emancipacije žensk je bila nemalokrat uporabljena kot sredstvo nacionalistične in rasistične politike in propagande, predvsem proti Albancem. Del polemike je v letu 1987 potekal tudi v Sloveniji, saj so časopisi na veliko pisali o »Rekordni nataliteti na Kosovu« (dok. 87/42) in skupaj s srbskimi akademiki trdili, da bo »če bo o šlo tako naprej ... postala albanska narodnost gotovo najštevilnejša v Jugoslaviji«. Poudarjali so, da je potrebno »usklajevanje naravnega prirastka z razvojem« in da bi bilo bolje, »ko bi ... tamkajšnje (na Kosovu) tradiconalno, podedovano pojmovanje in način mišljenja nadomeščali s civilizacijskimi merili« (B. Jokić, dok. 84/67). Poleg tega je potekala intenzivna kampanja za dvig slovenske natalitete²⁶, v kateri je

²⁵ Lydia Sklevicky, »Predgovor« v: *Žena i društvo - kultiviranje dialoga*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1987, str. 5.

²⁶ Časopisni naslovi so bili: »Dva otroka sta premalo«, »Postajamo osivela družba«, »Zakaj se rojeva vse manj otrok«, itn. Dok. 87/37.

katoliška cerkev začela spodbijati legalizirani abortus na zahtevo. Začela je tudi z distribucijo in s kampanjo za prikazovanje ameriškega filma o abortusu *Nemi krik*, v katerem lahko spremljamo ultrazvočni posnetek abortusa s sugestivnim komentarjem, ki kulpabilizira ženske (dok. 86/45)²⁷. »Žensko vprašanje« kot nasledek marksistične emancipacijske teorije so proglasili za nekaj, česar v socializmu ni, feminizem kot meščansko gibanje pa v socialističnih razmerah kot odvečen in škodljiv.²⁸

V mlajši generaciji žensk je obstajala očitna potreba po druženju in razpravah, po novi socializaciji in politizaciji post-tradicionalnih ženskih vsakdanjosti in identitet, ki so se precej razlikovale od prejšnje generacije. Generacija, za katero je bil abortus na zahtevo samoumevnost, je spodbudila nastanek novih skupin. Te so hotele prakticirati aktivnejši odnos do vprašanj, kakršna so nasilje do žensk in otrok v družini, problemi z vsiljenimi vlogami, nižje plače za ženske (v povprečju kljub formalni enakosti 20 % nižje kot pri moških), dejanska politična marginalizacija (kljub relativno visoki formalni reprezentaciji v socialistični skupščini – 25 %) in splošna prav-

²⁷ Katoliški tednik *Družina* je zapisal: »V Franciji so predložili: Če zaenkrat še ni možnosti, da bi se splav prepovedal, naj bi uzakonili vsaj to, da mora vsaka ženska, ki zahteva splav, najprej videti ta film. Takrat se bo večina žena premislila; katere se ne bodo, bo treba obupati nad njimi – pravijo Francozi. Tudi v Sloveniji imamo že video posnetke tega filma. Vse kaže, da ga bomo v kratkem lahko videli – vsaj v zasebnih predstavitvah. Smemo pa upati, da bo tudi nanaša RTV našla možnosti, da ga pokaže vsem Slovencem, vernim in nevernim, ki želijo pošteno spoznati resnico – takšno, kot je.« Dok. 85/72, podč. V. J.

²⁸ V polemiki sociologinje Mace Jogan proti filozofinji Blaženki Despot, ki se je zavzemala za marksistični feminizem in simpatizirala s posebnim organiziranjem žensk, je prva v reviji *Jana* zapisala: »Torej ženskega vprašaja v klasičnem pomenu (kakor ga je izoblikoval kapitalizem) pri nas v veliki meri ni več, transformirano žensko vprašanje pa še obstaja, vendar na sedanji stopnji razvoja posebno žensko organiziranje za rešitev tega vprašanja ni več optimalna pot.« Dok. 84/1/a.

na enakost ne glede na spolno identiteto ali spolno usmerjenost. Hkrati so v nekaterih zgodovinsko-političnih analizah kritizirale partijsko politiko ukinitve posebne ženske organizacije v letu 1953, ki je imela precej zaslug za nacionalno mobilizacijo žensk in za nekatere modernizacijske premike (te zasluge so tudi sicer po navadi pripadle nacionalnim ženskim organizacijam držav v razvoju), vendar je očitno postala nedobrodošlo leglo feminizma in je začela v petdesetih edino dovoljeno stranko motiti.²⁹

Na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta je tako v Jugoslaviji nastalo kar nekaj skupin, ki so te tematike postavile na dnevni red. Nastale so predvsem v urbanih centrih, kot so Beograd, Zagreb in Ljubljana. Skupine so se začele zbirati okoli nekaterih posameznic ali institucij in so izhajale iz nekaterih dogodkov in polemik o feminizmu v akademskih in novinarskih krogih. Mednje lahko štejemo dogodke, kakršni so, denimo, portoroško sociološko posvetovanje leta 1976 na temo »Družina in vloga žensk v samoupravni socialistični družbi«³⁰, na katerem je ena od sekcij, ki so razpravljale, imela naslov Sodobni feminizem, v njej pa je sodelovalo kar nekaj akademskih feministk iz vse Jugoslavije. Kot opozarja Tanja Rener v intervjuju, smo tu »prvič javno postavile vprašanje feminizma v socializmu«, kar je povzročilo odkrit konflikt med politiko in feministkami. Reakcije niso bile ravno mile. Feminizem je bil na socialistično-marksističnem obzorju definiran kot ena od nevarnih oblik buržoazno-individualistične ideologije. Eden glavnih takratnih partijskih ideologov, Stipe Šušar (sicer bolj znan kot avtor reforme izobraževanja v »usmerjeno šolstvo«), je nervozno reagiral z javnim napadom oziroma tek-

²⁹ Lydia Sklevicky je bila ne tem področju edina avtorica, ki se je ukvarjala z zgodovino AFŽ (Antifašistične zveze žensk). Cf.: *Konji, žene, ratovi*, Druga, Zagreb, 1996, str. 13-152.

³⁰ *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socialističkom samoupravnom društvu*, Komunist, Ljubljana, 1979.

stom z naslovom »Feminizam kao oblik konzervativne svijesti«³¹.

Drugi dogodek, ki ga velja omeniti in ki je imel mednarodne razsežnosti, saj je povzročil, da so na Zahodu prvič omenili feministke v socialistični Jugoslaviji, se je zgodil oktobra leta 1978, ko je skupina akademičark v Beogradu v Študentskem kulturnem centru organizirala mednarodni feministični seminar z naslovom »Drug'ca žena. Žensko pitanje - novi pristup«. Na njem so sodelovale številne zahodne feministične teoretičarke, med njimi Parveen Adams, Christine Delphy, Carla Ravaioli, Chiara Saraceno, Ida Magli, Alice Schwarzer itn.³² Povabljeni pa so bili tudi novinarji, znanstveniki iz Jugoslavije in predstavnice »Zvezne konference za družbenopolitično aktivnost žensk«, nadomestka leta 1953 ukinjene polavtonomne ženske organizacije Antifašistična zveza žensk, ki pa na na taki konferenci zaradi njene »feministične narave« seveda niso sodelovale. Srečanje je zbudilo zgražanje in nejevoljo oblasti, predvsem tistih, dežurnih za žensko vprašanje, saj je feminizem veljal za nepotrebno in nezaželeno meščansko obliko ženskega separatizma.³³

³¹ Stipe Šuvar, »Feminizam kao oblik konzervativne svijesti, *Naše teme*, 1982; cf. tudi: Rener, »Odpiranje prostorov? O situaciji univerzitetnih ženskih študijev«, v: Lenca Bogovič, Zoja Skušek, *Spol: Ž*, ISH, Ljubljana, 1996, str. 59–60.

³² Cf.: Marina Blagojević, *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*, Centar za ženske studije, istraživanja i komunikacije, Beograd, 1998, str. 47–51. Od jugoslovanskih udeleženk so se srečanja med drugimi udeležile antropologinja Žarana Papić (organizatorka), pisateljica Slavenka Drakulić, sociologinja in današnja poslanka v hrvaškem parlamentu Vesna Pusić, filozofinji Rada Iveković in Nadežda Čačinović, sociologinja in pozneje voditeljica antimiloševićvske opozicije Vesna Pešić, sociologinja Silva Mežnarić itn.

³³ Kot je zapisala Slavenka Drakulić v enem svojih tekstov v zagrebškem tedniku *Danas* leta 1982 (pozneje objavljenem v razvpiti in razprodani knjigi *Smrtni grijesi feminizma*, Znanje, Zagreb, 1984), so družbeno-politične organizacije z Zvezo komunistov na čelu »pohitele z obsodbo. Njihov glavni argu-

Leta 1979 je bila v Zagrebu pri Sociološkem društvu ustanovljena sekcija *Žena i društvo*, v kateri so sodelovale ugledne novinarki, filozofinje, sociologinje itn., med njimi Silva Mežnarić, Slavenka Drakulić, Vesna Pusić, Rada Iveković, Lydia Sklevicky in druge ..., za katero je mogoče reči, da je imela kot prva skupina, ki se je ukvarjala s feminističnimi temami in »ženskimi študijami«, precejšen vpliv na slovensko »sceno«, navsezadnje tudi zaradi številnih strokovnih in prijateljskih vezi med akademskimi ženskami v Zagrebu in v Ljubljani.

V ozračju precejšnje politične in kulturne liberalizacije po Titovi smrti so se na začetku osemdesetih v Ljubljani oblikovale nekatere alternativne skupine z močnimi potezami skupin, ki so jih na zahodu imenovali nova družbena gibanja. Po neki oceni naj bi bila predhodnica teh skupin predvsem mladinska punkovska subkultura³⁴, vendar je razpravo, orga-

ment je bil, da si je jugoslovanska žena že med vojno priborila enakopravnost z moškimi in da je zato vsak, tudi 'nov pristop' k temu, odvečen« (S. Drakulić, *Smrtni grijesi feminizma*, Znanje, Zagreb, 1984, str. 103). Ena od tujih opazovalk »jugo ženske scene« (izraz, ki je bil med feministkami v Jugoslaviji precej udomačen) je leta 1982 zapisala: »Nekaj mesecev pozneje mi je prišel v roke izvod *Questions Féministes*, v katerem je Christine Delphy (ena od svetovno znanih feminističnih filozofinj, op. V. J.) poročala o ženski konferenci v Beogradu leta 1978 na beograjski univerzi ... Konferenco ... je organizirala majhna skupina akademskih žensk, ki so po Mednarodni ženski konferenci 1976 v Ciudadu de Mexico začele razprave o neenakosti med spoloma v Jugoslaviji ... Velele so, da ne morejo organizirati izključno ženske konference, zato so jo naslovile »Žensko vprašanje« in povabile znane feministke iz zahodnoevropskih držav. Na konferenci so potekale vroče razprave z več moškimi udeleženci, ki so bili besni na tuje feministke, ker so si drznile poseči v njihovo prevlado v državi ... O konferenci je poročala tudi televizija in organizatorke so javno zagovarjale moške, pozneje pa so končale v svojih temeljnih skupinah« (tekst iz leta 1982, neznana avtorica, o lezbijkah v Jugoslaviji, S. Tratnik, N. Segan, *Zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem, 1984-1995*, ŠKUC-Lambda, Ljubljana, 1995, str. 19-20).

³⁴ G. Tomc, »The politics of punk«, v: Kraft&Benderly, *op. cit.*, in T. Mastnak, »From social movements to national sovereignty«, v Kraft&Benderly, *op. cit.*, str. 93.

niziranje in nove iniciative bolj kot samo punkovsko gibanje najbrž spodbudila represija oblasti do punka.³⁵ Pri tem so igrale pomembno vlogo politične in teoretske refleksije v diskusijskih krogih mlajših intelektualcev, skupaj s tistimi, ki so izšli iz študentskega gibanja. Prav v teh krogih, ki so začeli z javnimi razpravami in publiciranjem postmarksističnih, psihoanalitskih, strukturalističnih in poststrukturalističnih tekstov³⁶ ponovno odpirati javni prostor, gre iskati tudi vir nekakšnega reflektiranega upora proti »represiji sistema« in boja za sekularizirano »civilno družbo« in demokracijo.³⁷

Feministične iniciative kot samostojno gibanje so nastale vzporedno z družbenimi gibanji, ki so bila zaradi nemožnosti drugačnega organiziranja aktivna predvsem pod dežnikom socialistične mladinske organizacije. V nekem smislu jih je mogoče obravnavati kot »del« tako imenovanega civilno-družbenega gibanja, ki se je razvilo in artikuliralo pod vplivom zahodnoevropskih mirovnih, ekoloških in feminističnih gibanj, pa tudi pod vplivom vzhodnoevropskih idej o antipolitiki in civilni družbi kot protidržavni in protitotalitarni vzporedni opozicijski organiziranosti.³⁸ Kljub temu so bile

³⁵ T. Mastnak, N. Malečkar (ur.), *Punk pod Slovenci*, KRT, Ljubljana, 1984.

³⁶ Pomembne pri tem so bile izdajateljske dejavnosti *Časopisa za kritiko znanosti*, revije *Problemi-Eseji-Razprave-Literatura*, založbe Krt itn., okoli katerih so se ti krogi tudi zbirali.

³⁷ Prav zato sta bili osrednji temi teh razprav represija in totalitarizem in razmerje med njima. Na tem temelju se je oblikovala tudi tematizacija oblasti, politike, države, strank/e in razmerja med demokracijo in totalitarizmom, ki se je povezovala z bojem na »polju« t. i. civilne družbe.

³⁸ Na to temo je izšlo več takrat zelo popularnih knjig, denimo zbornik *Socialistična civilna družba* (ur. T. Mastnak, Krt, Ljubljana, 1985), *Antipolitika* (G. Konrad, Krt, Ljubljana, 1988) in *Despotizem in demokracija. Civilna družba od zgodnje moderne do poznega socializma* (J. Keane, Krt, Ljubljana, 1990). Vse knjige so izšle v zbirki Krt, ki je kot majhna založba v osemdesetih in na prehodu v devetdeseta igrala izjemno pomembno vlogo uvajanja in prevajanja postmarksističnih, feminisitičnih, ekoloških, mirovniških in drugih tem.

feministične iniciative od tega gibanja ločene³⁹, deloma po svoji izbiri, deloma pa zato, ker so bile, skupaj s homoseksualnimi iniciativami, najmanj dobrodošli del novega tudi v krogih »civilne družbe«⁴⁰. Predvsem pa so bile zaradi svoje protinacionalistične orientacije ločene od opozicije iz krogov kulturniških in nacionalnih intelektualcev, ki jih seveda niso upoštevali.

Kaj počno ženske skupaj: časi psevdonimov, »vaginalnih in klitoralnih orgazmov«⁴¹

Že konec sedemdesetih, predvsem pa na začetku osemdesetih je nastalo nekaj raziskav in publikacij, ki bi jih lahko imenovali »ženske študije«: nekaj projektov in razprav v medijih,

³⁹ V številnih interpretacijah »osemdesetih« v Sloveniji prevladuje teza, da je punk »rodil« tudi druga družbena gibanja: vendar je to velika posplošitev. Res je, da je bila reakcija socialističnih oblasti na punkovsko gibanje sprva najostrejša. Vendar je feminizem nastajal v kritični distanci do punka, predvsem pa do »pop punka«, ki je promoviral slovenski moški »alternativni« mainstream à la Pankrti s komadom »Gremo na ženske, gremo na pir« (cf. dok. 87/84 in 87/85).

⁴⁰ Mastnak v svoji analizi civilne družbe v socializmu piše, kako je t. i. »civilnodružbeni establishment« pogosto nastopal proti punku in drugim marginalnim družbenim prostorom drugačnosti: tudi proti ženskam, homoseksualcem, etničnim manjšinam, imigrantom, revežem, brezposelnim, brezdomcem, hendikepiranim itn. Samostojno organiziranje in nastopanje teh skupin je povzročalo zgražanje med »normalnimi«, tj. »falokratskimi« moškimi etabliranimi opozicijskimi vzhodnoevropskimi demokrati, saj je bilo po vsej vzhodni Evropi pogosto slišati, kar je bila Mastnakova osebna izkušnja z opozicijskih srečanj, »da bi govorjenje o homoseksualcih lahko kalilo družbeni konsenz, za katerega si prizadevajo vzhodnoevropski demokrati« (T. Mastnak, *Vzhodno od raja: civilna družba v komunizmu in po njem*, DZS, Ljubljana, 1992, str. 148 ss., cf. tudi: G. Kovačič, *Analiza elementov za konceptualizacijo civilne družbe v Srednji Evropi*, diplomsko delo, 2000).

⁴¹ V tem delu povzemam po svojem tekstu, ki je izšel v ZDA. Cf.: V. Jalušič, 1999, *op. cit.*

ki so imeli feministično noto, a če jih primerjamo s takratnimi zahodnimi feminističnimi publikacijami in razpravami, so bili nedvomno majhnega obsega in niso bili institucionalizirani. Lahko bi celo dejali, da so imeli značilnosti nekakšnega ženskega znanstvenega gospodinjskega dela, saj so nastali zunaj univerze ali pa so bili skriti v uradnih nazivih predmetov, kot so sociologija družine, psihologija in podobno.⁴² Zelo kmalu so se povezali s »samo ženskimi« pobudami.⁴³ V tem okviru je bil izjemno pomemben teoretski vpliv zahodnih feminističnih študij (Jugoslavija je imela, drugače od drugih vzhodnoevropskih socialističnih držav, odprte meje in feministična literatura je bila dostopna⁴⁴). Hkrati je bilo že na začetku zaznati odločilni ton njihove lastne socialistične socialne in politične izkušnje, ki je omogočila dodatno kritičnost razprav, še zlasti debato o nekaterih radikalnejših tokovih zahodnega feminizma in njihovih esencializmih (razprava, ki se je v vzhodni Evropi sicer začela šele po letu 1989). Teoretske

⁴² Mirjana Ule in Tanja Rener v intervjuju govorita o tem delu: denimo o tem, kako sta debate, ki so potekale v sedemdesetih, vključili v raziskovalno delo, kako sta v raziskave javnega mnenja vsilili nekaj vprašanj o spolni delitvi vlog v družini in družbi, kar so bile prve empirične raziskave o spolnih razlikah pri nas (intervju str. 103). O prvih ženskih študijah v Sloveniji cf. tudi: V. Jalušič, »Nove demokracije in ženske študije«, v: E. Bahovec (ur.), *Od ženskih študij k feministični teoriji*, posebna številka ČKZ, 1993, V. Jalušič, *op. cit.*, 1999, T. Rener, »Women's Studies in Slovenia«, *European Journal for Women's Studies* 3, št. 2/1996, in M. Nastran Ule, »Kontekst ženskih študij v Sloveniji«, v: E. Bahovec, *op. cit.*

⁴³ Od začetka osemdestih se je okoli ŠKUC-a v Ljubljani zbirala skupina intelektualk, ki so se pogovarjale o različnih temah in hotele izdati posebno številko *Časopisa za kritiko znanosti*. V okviru Svobodne katedre na Filozofski fakulteti so potekala predavanja Rade Iveković in Mirjane Oklopčičja o ženski in filozofiji in o anarhizmu in feminizmu. Cf. dok. 85/29.

⁴⁴ Jiřina Šiklová je v enem od kritičnih zapisov o zahodnem feminizmu dejala, da je bil v Vzhodni Evropi na voljo kar lep izbor postmarksistične literature, da so brali, poslušali in kopirali Orwella, Poperja, Hannah Arendt, Dahrendorfa, von Hayeka, Althusserja, evrokomuniste, punk, pop, porno, le feministke niso poslale ničesar.

razprave glede narave totalitarizma, ki so ga analizirali s postmarksističnimi, psihoanalitskimi in poststrukturalističnimi orodji, so ustvarile ugodno podlago za razpravo o esencializmu, konstrukciji spolne razlike, razmerju med biologijo, družbo in politiko subjektivnosti. Prve neodvisne feministične publikacije so začele izhajati v drugi polovici osemdesetih let. Objavljenih je bilo precej prevodov, zbornikov, uvodnih študij⁴⁵, dve samostojni številki revije *Problemi – Eseji*⁴⁶ in posamezni članki v raznih časopisih in periodičnih publikacijah.⁴⁷

Spomladi leta 1985, natančneje 3. aprila 1985, je bil v Ljubljani organiziran prvi »samo ženski« javni dogodek po drugi svetovni vojni, ki je bil odkrito feminističen: ženski večer v klubu K4, kamor so smele priti samo ženske. Skupina Lilit, ki je večer organizirala in se je ob tej priložnosti tudi formalno oblikovala, je bila svojevrstno nadaljevanje in razširitev, ali pa celo socializacijsko-akcijsko udejanjenje bolj debatno usmerjene Ženske sekcije pri Sociološkem društvu. Sekcija, ki je bila bolj akademska, je namreč začela delovati konec leta 1984. Bila je prvi (samo) ženski diskusijski prostor in je postala nekakšen inkubator za razne skupine in dejavnosti, prav tako kot pozneje skupina Lilit. Pobuda zanjo je nastala v okviru diskusijskih večerov Sociološkega društva (t. i. Sekcija za proučevanje novih družbenih gibanj) na Inštitutu za sociologijo, kjer so se zbirali mlajši intelektualci, sociologi, filozofi itn.⁴⁸ Sestan-

⁴⁵ Primerjaj dela: Kollontaj (1984), Dobnikar (1985), Coward (1988), Brownmiller (1988), pozneje pa še Renner (1991), Jalušič (1992), Slapšak (1993), Bahovec (1993), Wollstonecraft (1993), Zaviršek (1994) v literaturi na koncu članka.

⁴⁶ Dve posebni številki *Problemov – Esejev*, št. 9/1986 in 3/1988, pa tudi posamezni članki v več številkah *Problemov*, v katerih so bile obravnavane pravice žensk, vojna, nasilje itn.

⁴⁷ Predvsem v tedniku *Mladina* (dve prilogi Prizma in Pogledi) in v *Časopisu za kritiko znanosti*.

⁴⁸ Med njimi so bili: Frane Adam, Pavle Gantar, Miloš Gregorič, Marjan

kov, predavanj in razprav na sekciji se je udeleževalo približno 25 članic, med njimi Srna Mandič, Mirjana Ule, Polona Sepe, Mojca Dobnikar, Vlasta Jalušič, Tanja Rener, Darka Podmenik, Diana Sivec, Manca Košir, Milica Antić, Marcela Debatistič, Alenka Suhadolnik, Erika Schauer itn. Sekcija je ob predavanjih in razpravah o različnih temah, ki so zadevale ženske, začela načrtovati klubsko dejavnost in zelo kmalu tudi ustanovitve sekcije Lilit.

Ker tu govorim o feminizmu in ženskih skupinah, moram seveda povedati, da je bil zahodni feminizem kot samostojno gibanje v veliki meri rezultat diverzifikacije v samem študentskem gibanju, iz katerega so potem izšla druga gibanja: pri tem razlikovanju in odcepljanju so bile pomembne predvsem razprave o razmerju med razrednim in ženskim/spolnim vprašanjem, o naravi moči, oblasti in avtoritete in o vlogi nasilja v revoluciji in družbeni in politični emancipaciji. Novi feminizem je začel drugače opredeljevati te kategorije. Prav v tem okviru se je, kot pravi Tanja Rener v intervjuju, objavljenem v pričujoči knjigi, ... zgodil se je razcep med novolevičarskimi, libertinskimi gibanji in med ženskami, ki so počasi oblikovale feministično kontrafronto. ... Ženske so šle iz leta 1968 z velikim razočaranjem nad svojimi tovariši, to sem videla ...⁴⁹ Ta diverzifikacija je najprej potekala kot obliko-

Kokot, Tonči Kuzmanič, Srna Mandič, Silva Mežnarič, Tomaž Mastnak, Darka Podmenik, Tanja Rener, Mirjana Ule, Darinka Vrečko ... itn.

⁴⁹ Glede tega moramo omeniti zanimivo razpravo iz leta 1984, ki je med drugimi tudi spodbudila nastanek feminističnih skupin v Sloveniji: Jaša L. Zlobec je v *Mladini* 11. oktobra 1984 pisal o ženskem vprašanju, kritiziral izenačevanje ženskega in razrednega vprašanja in obžaloval, da so se po letu '68 mlade generacije vrnile v zasebnost, kar naj bi povzročilo izgubo »tistega najbolj človeško dragocenega, kar je naša generacija vsaj deloma skušala znova obuditi. To pa je *intimna človeška solidarnost, tudi med moškim in žensko*« (podč. V. J.), in govoril o »nesvobodi žensk kot o lastni nesvobodi« (dok. 84/3). V oddaji Radia študent 17. 10. in 22. 10. 1984 nadaljuje razpravo Ivana Kužnik (psevdonim), ki hkrati pozove prizadete k sodelovanju: »organiziranemu,

vanje samo ženskih prostorov, v katerih so se zbirale samo ženske. »Politika zaprtih vrat«, ki je tako jezila nekatere moške kolege, je ustvarila nekakšen poljavni okvir za razpravo in različne dejavnosti, v katerih so ženske poskušale ustvariti drugačno dinamiko od *mainstream* razmerij in preseči tradicionalno spolno hierarhijo in druge hierarhije. Ustvarjanje nove »kontrafronte« je potekalo hkrati z oblikovanjem drugih novih družbenih gibanj, ki so bila za feministične ideje bolj dovzetna kot poprej nova levica.

V Slovenji je od začetka osemdesetih let naprej nastalo kar nekaj na novo oblikovanih neodvisnih skupin, t. i. novih družbenih gibanj, pri katerih je sodelovalo precejšnje število žensk: mirovni skupini (Sekcija za kulturo miru in nenasilja pri ŠKUC-u, Delovna skupina za mirovna gibanja pri Republiški konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije), ekološke skupine (Ekološka skupina – zelena smer pri Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije), gej skupina Magnus⁵⁰. Kmalu je nastalo tudi duhovno gibanje. Prvi feministični skupini sta bili osebno močno povezani s temi skupinami, ženske so bile aktivne tudi v njih (tudi v sekciji Magnus, v okviru katere je prvotno delovala lezbiška skupina⁵¹).

A kot sem že napisala, nastanka feminističnih skupin ne moremo obravnavati kot enotnega »podfenomena« ali celo elementa »slovenske civilne družbe« (ki tudi sicer ni bila nič enotnega), temveč kot (paradoks dvojega v enem!) ločen fenomen,

skupinskemu, nedvomno tudi mukotrpnemu ukvarjanju s problematiko žensk ...« (dok. 84/4, str. 3).

⁵⁰ Leta 1984 je ŠKUC (Študentski kulturni center) organiziral prvi festival *Magnus*, na katerem so bili predstavljeni evropski in ameriški filmi in publikacije s homoseksualno tematiko, organizirana pa so bila tudi predavanja o gejevski kulturi. Festival je doživel velik medijski odziv in zato je bila pri ŠKUC-Forumu 8. decembra 1984 ustanovljena sekcija Magnus, sekcija za socializacijo homoseksualnosti oz. za homoseksualno kulturo (opomba povzeta po: R. Kuhar, »Toleranca«, seminarska naloga, 1994, in po dok. 88/1).

⁵¹ Cf. dok. 88/1.

saj pri številnih mlajših slovenskih liberalnih intelektualcih niso le vzbujale nelagodja in občutka ogroženosti, temveč včasih že kar sovražne izpade.⁵² Pojav »ženskega separatizma« je naletel na eksplicitno zavračanje, zgražanje in omalovaževanje, na podobne reakcije kot nastopanje homoseksualcev v javnosti. Tednik *Mladina*, ki je že v tistem času objavljala šaljivo hit rubriko »Rolanje po sceni«, v kateri so pogosto nastopali *mainstreamovski* komunistični politiki in nekateri »zloglasni« alternativci, je začel publicirati serijo »šaljivih poročil« o skupini Lilit in o njenih domnevnih aktivnostih. Lilit je bila nekaj let celo najpogostejša tarča »Rolanja«. Ker je bila tema prvega (zgolj ženskega) večera Lilit ženska seksualnost⁵³, so dobronamerni kolegi iz redakcije *Mladine* takoj intervenirali z ustreznimi poročili: skupina Lilit naj bi se posvečala predvsem razmerju med »vaginalnim« in »klitoralnim« orgazmom. Taka poročila so v *Mladini* objavljali vse do srede devetdesetih, tako da so zapisi o feminizmu redno obujali »orgazmični duh« kluba Lilit⁵⁴. Naj za ilustracijo navedem citat iz teksta iz avgusta 1985 z naslovom »Misterij kluba Lilith«: »Govorice o diskusiji o vprašanju klitoralnega ali (oz. in) vaginalnega orgazma v klubu Lilit na Kersnikovi 4 v Ljubljani se še niso polegale. Kljub vsemu pa ni mogoče izvedeti, kakšen je bil rezultat diskusije, t. j. ali je orgazem izključno klitoralnega značaja ali pa je za »polni« orgazem nujna tudi vaginalna stimulacija? ...«, ki ga krona domnevni »citat« utemeljiteljice modernega feminizma

⁵² Neko ustno poročilo govori o tovrstni reakciji enega glavnih kritikov in teoretikov na glasbeni sceni, ki naj bi zaradi nizke frustracijske tolerance spričo feministične politike zaprtih vrat vrgel stol v steno.

⁵³ Seksualnost je bila – skupaj z reproduktivnimi pravicami – ena od pomembnih tem odpiranja novofeminističnega aktivizma, predvsem zato, ker je na novo odpirala vprašanja intimnega, reproduktivnih pravic žensk in – posredno – tudi vprašanja nasilja, spolnih zlorab in posilstva.

⁵⁴ Sekcija Lilit je postala »klub«, kar je seveda takoj asociiralo na ekskluzivnost.

Germaine Greer: »Vaginalni ali klitoralni orgazem gor ali dol, vem pa, da je veliko bolje fukati s polno pičko« (dok. 85/61).⁵⁵

Funkcija takega govora o feminizmu je bila stereotipizacija in stigmatizacija feministk kot »žensk, ki ne marajo moških«⁵⁶, učinek pa »odvrčanje«. Poleg tega je diskurz »Rolanja« kazal na stopnjo tolerance alternativne scene, ki je vendarle (podobno kot komunistična stranka) zavračala separatizme in težila k svojevrstni homogenizaciji. Tednik *Mladina* kot eden od najpomembnejših ustvarjalcev novega medijskega javnega in političnega prostora v osemdesetih⁵⁷ je tako vodil dvojno politiko: po eni strani je temo feminizem »spuščal« v prostor in simpatiziral z njo, če ni bila preveč radikalna, po drugi pa se je od te tematike nenehno distanciral ...⁵⁸ Tako je ob 8. marcu

⁵⁵ Tovrstno »rolanje« se je ponavljalo vse do srede devetdesetih, ko se je »duh Lilit« ponovno zbudil v povezavi z javnimi nastopi direktorice Urada za žensko politiko Vere Kozmik na začetku devetdesetih.

⁵⁶ Tako je o feministkah ob srečanju jugoslovanskih feministk leta 1987 v Ljubljani pisala Bernarda Rakovec (danes Jeklin), glavna urednica *Jane*: »Kakšne so ženske, ki danes, sredi nas, ne marajo moških? ... Že nekaj časa mi je jasno, da je večina teh deklet zelo bistrih in predvsem izredno razgledanih ... Kako gledajo fantje, če jih ta dekleta imajo, na očitno normalno in samoumevno simbiozo feminizma nasploh in lezbiških gibanj?« (dok. 87/99).

⁵⁷ Drži trditev, da je *Mladina* »odpirala tabuje... Goli otok. Homoseksualnost. Zahteva po rehabilitaciji udeležencev v dachauskih procesih....« (G. Repovž, »Mladina. Prvi tednik osemdesetih«, *Delo*, Sobotna priloga, 8. 4. 2001), vendar je to pogosto počela v maniri tabloidnega, popularnega tiska (pri tem ne gre le za vprašanje »politične korektnosti«) in tako pri nekaterih temah seveda kljub odpiranju pokazala jasno nelagodje, če ne drugače pa vsaj s »pobalinskim« norčevanjem. Kljub nagnjenosti uredništva k pluralnosti so tudi na *Mladini* obstajale zelo dobrodošle in le pogojno dobrodošle teme, kar pa je bilo v veliki meri odvisno tudi od aktualnega urednika (denimo, bolj odprta politika v času Mileta Šetinca in Uroša Mahkovca in bolj zaprta in ekskluzivna v času Francija Zavrla in Roberta Botterija).

⁵⁸ Rezultat te »politike« je bil, denimo, da *Mladinin* fotograf Tone Stojko ni smel na »Prvo srečanje feministk Jugoslavije«, ki je potekalo leta 1987 v Kapelici na Kersnikovi 4 - vzrok za prepoved sta bila »predvsem odkrito posmehljiv odnos revije *Mladina* do Lilit ves čas njenega obstoja in seksistična podoba te revije. *Mladina* ni hotela objaviti izjave jugoslovanskih femini-

1985 izšla ženska priloga *Pogledi v Mladini*⁵⁹ (dok. 85/3), ki jo je pripravila Ženska sekcija pri sociološkem društvu, v njej pa so izšli nekateri avtorski teksti in prevodi, med drugim tudi zgodba o Lilit⁶⁰, po kateri se je poimenovala sekcija, ki je aprila začela organizirati mesečne ženske večere. Prvega večera se je v klubu K4 na Kersnikovi ulici v Ljubljani na veliko presenečenje organizatork udeležilo okoli 250 udeleženk⁶¹, kar je bilo za takratne okoliščine neverjetno veliko število. Poznejši večeri so bili manj obiskani, kar dokazuje, da je visokemu prvemu obisku botrovala v veliki meri tudi radovednost, ne toliko dejanski interes za aktivnost. Po drugi plati so bili klubski večeri zamišljeni kot »hepening«: na prvem večeru je sodelovala, denimo, znana frizerka, na ogled je bila razstava, mešali so se koktajli. Mnoge med ženskami, ki so se večera udeležile, so hotele tudi same sodelovati (prišle so ženske različnih starosti, najmlajša je bila stara 17 let, najstarejša nekaj čez 50, od dijakinj in študentk do žensk, ki so bile že zaposlene, in ženske z različnimi statusnimi položaji). Tako so potem, kot pravi Mojca Dobnikar »začele sestankovati, se tedensko dobi-

stičnih skupin ob demonstracijah na Kosovu, protipravno si je prilastila avtorske pravice za naslovnico, ki jo je oblikovala članica lezbične skupine, objavlja izrazito seksistične fotografije z motivi nasilja nad ženskami itn.« (dok. 88/11).

⁵⁹ Takratni urednik *Pogledov* je bil Darko Štrajn, sodelavki pri urejanju priloge pa sta bili Manca Košir in Alenka Suhadolnik.

⁶⁰ Srna Mandič pa je izbrskala predbiblijsko zgodbo o Lilit, ki je bila prva Adamova žena, prav tako kot on narejena iz blata in neposlušna. Objavljena je bila v feministični prilogi *Mladine – Pogledi* marca 1985 (cf. dok. 85/3/a).

⁶¹ Večer je bil organiziran kot pravi klubski večer s precej domišljije: začel se je s predavanji in diskusijo, nadaljeval pa z glasbo in plesom. Velika plahta, popisana z imeni, naslovi in interesnim področjem, ki obstaja v dokumentaciji (dok. 85/12), pokaže poleg organizatoric, med katerimi so, denimo, že navedene Mojca Dobnikar, Mirjana Ule, Tanja Renner, Srna Mandič itn., še imena, kakšna so pisateljica Berta Bojetu, urednica Bojana Leskovar, pevka in fotografinja Neca Falk, filozofinja Alenka Zupančič itn. ... Zapisi pričajo o veliki pripravljenosti za sodelovanje in o entuziazmu.

vati. Šlo je za organizacijske stvari, za priprave mesečnih večerov v K4 in pozneje v Galeriji ŠKUC, vmes pa smo imele »interne« diskusije o raznih temah. Pred poletjem 1985 smo tako tudi formalno ustanovile Sekcijo Lilit pri ŠKUC-Forumu.«⁶² (cf. intervju Mojce Dobnikar in Vlaste Jalušič v pričujoči knjigi).

Sekcija Lilit je v »obdobju treh let, najprej v K4 in nato v Galeriji ŠKUC na Starem trgu organizirala približno 30 diskusijskih večerov z najrazličnejšimi temami: od ženske seksualnosti prvi večer, prek nevidnega ženskega dela, vprašanja abortusa, pornografije, zgodovine ženskega gibanja pri nas in v Jugoslaviji⁶³, ženskega zdravja, lezbištva, nasilja nad ženskami, do podobe ženske v reklamah, ženskega mirovnega gibanja itn.«⁶⁴ Ob tej dejavnosti gre omeniti še izdajanje biltenov, plakatov, brošur in druge akcije, o katerih več nekoliko pozneje.⁶⁵ Ženska sekcija pri Sociološkem društvu je obstajala še naprej, vendar se je z nastankom skupine Lilit prostor nekako

⁶² S premestitvijo pod dežnik ŠKUC-a sta bila zagotovljena stalni prostor za sestanke in prireditve in skromna, a za obstoj pomembna finančna podpora.

⁶³ Sem je sodilo seznanjanja s feminizmom iz časov med obema vojnama in pred prvo svetovno vojno. Tako se je v javnost ponovno pojavilo ime Angele Vode (po intervjuju v *Novi reviji*, ki ga je objavila Frančiška Buttolo). Cf. dok. 85/6.

⁶⁴ (Dobnikar, 1999: 1–2)

⁶⁵ Aprila leta 1986 je ob kongresu ZSMS v Krškem (ki so se ga udeležile tudi različne skupine novih družbenih gibanj) izšla prva številka biltena *Za žensko vprašanje – Korak naprej, dva koraka nazaj* (dok. 1986/12). Pri pripravi so sodelovale Sandra Bašič, Erika Schauer, Silva Škofljanec, Alenka in Urša Novak. Druga številka, v kateri so bili objavljeni prevodi raznih tekstov feministk iz tujine, je sledila leta 1987. Leta 1986 je ob 8. marcu s sodelovanjem z Delovno skupino za mirovna gibanja izšla posebna številka *Pogledov* (priloga *Mladine*) z naslovom »Ženske in vojaška služba« (dok. 1986/9), ki je bila osnova za debato na okrogli mizi Proti obveznemu vojaškemu usposabljanju za ženske marca 1986. Izdale so tudi plakat *Adieu, patriarhat* ipd. (cf.: Sušnik, *Političnost feminizma in analiza feminističnih skupin*, diplomsko delo, 2001).

razdelil in sekcija je organizirala le še nekaj predavanj (o mitu slovenske matere, o politiki, o zgodovini žensk v Jugoslaviji, o pornografiji, o konceptu feministične revije *m/f*, o ženskem pisanju in psihoanalizi)⁶⁶, ki so bila bolj teoretsko usmerjena in so do leta 1988 zamrla.

Konec leta 1986 je nastala še Delovna skupina za ženska gibanja in ženske raziskave pri Republiški konferenci ZSMS⁶⁷, ki si je po vzoru mirovne in ekološke skupine poskušala pridobiti polavtonomni status znotraj Zveze socialistične mladine, vendar ni bila dolge sape. Tudi tukaj je, tako kot drugje, dežnik mladinske organizacije veliko bolj naklonjeno pokrival mirovne iniciative kakor pa feministične. Kljub temu so ženske skupine sodelovale z mladinsko organizacijo in z drugimi skupinami in »neštetokrat stale na stojnicah, ob različnih prireditvah ZSMS⁶⁸, običajno skupaj s predstavniki drugih novih družbenih gibanj – mirovnega, ekološkega, gejevskega in duhovnega gibanja«⁶⁹. Dejavnosti skupine so bile odmevne, vendar se je pokazalo, da sam obstoj skupine ni izjemno pomemben in stabilen člen v feminističnem gibanju pri nas, saj so članice skupine postale nekatere pripadnice Ženske sekcije pri Sociološkem društvu, skupine Lilit in drugih – članstvo se je precej prekrivalo.⁷⁰ Vsebinsko so poskušale nadaljevati

⁶⁶ Predavale smo Alenka Puhar, Vlasta Jalušič, Lydia Sklevicky, Jill Benderly, Elisabeth Cowie, Eva Meyer (dok. 87/96).

⁶⁷ Cf.: V. Jalušič, *op. cit.*, 1999, str. 114.

⁶⁸ Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije je imela tudi delovno mesto »sekretarja za interesne oblike združevanja mladih«: to funkcijo sta kot pomembna podpornika in sodelavca skupin novih družbenih gibanj v osemdesetih opravljala najprej Ignac/Nace Kalin, za njim pa Ingrid Bakše.

⁶⁹ M. Dobnikar, »Zgodovina ženskih skupin 1984/1999«, <http://www.drustvo-sos.si>, 1999, str. 2.

⁷⁰ Denimo, Alenka Puhar, Neda Brglez Pagon, Mojca Dobnikar, Nada Kirn Špolar, Vera Kozmik, Tanja Rener, Mirjana Nastran Ule, Darka Podmenik in številne druge, ki so bile sicer dejavne tudi v Lilit.

delo prejšnjih skupin, sicer pa tudi povezovati obstoječe feministične skupine, kar bi lahko v nekaterih aktivnostih prineslo večjo moč in odmevnost. Program je obsegal vpeljavo ženskih študij na univerzo, raziskovanje, teoretsko delo, prevajanje temeljnih tekstov itn. Leta 1989 so sodelovale pri pripravi programa ZSMS, ki se je počasi preoblikovala v stranko (LDS), in tako prispevale k zavezanosti te stranke ženski politiki⁷¹, in k poznejši ustanovitvi Komisije za žensko politiko in Urada za žensko politiko⁷².

Nastale skupine niso bile zelo številčne in pri njih ni mogoče govoriti o pravem »članstvu«, vendar je mogoče trditi, da so močno zaznamovale generacijo žensk, ki so že bile uveljavljene v javnem prostoru, ali pa so se kot mnenjske voditeljice uveljavile pozneje. Po eni plati so poskušale vzpostaviti predvsem »poseben prostor«, ki naj bi bil ustrezno okolje za skupinsko delo, socializacijo in solidarnost med ženskami. Po drugi so se zavzemale za »repolitizacijo ženskega vprašanja« (dok. 86/12), kar koli je že to bilo v posameznih primerih, in poudarjale pravico biti enake kljub razlikam, ki je eden najpomembnejših elementov demokracije.⁷³ Pri teh prizadevanjih so bile bolj ali manj uspešne in so ostale tudi bolj ali manj samozadostne. Gledano iz današnjega časa so njihove dejavnosti – kljub temu, da niso imele številčnega članstva, ki tako ali tako ni bilo formalizirano – zbudile precejšnjo medijsko pozornost, ne le v Sloveniji, temveč v vsej Jugoslaviji. Članki

⁷¹ Na 13. kongresu ZSMS novembra 1989 v Portorožu je bila tako sprejeta resolucija »Ženska politika«, v kateri je bilo poleg kvot (50 % do leta 1992) prevedeno tudi ministrstvo za ženske (cf. dok. 89/19).

⁷² Komisija je bila leta 2000 ukinjena, Urad za žensko politiko pa se je preimenoval v Urad za enake možnosti.

⁷³ V tem kontekstu je zanimivo omeniti, da so vzhodnonemške ženske skupine, ki so leta 1990 sodelovale pri pogajanjih na okrogli mizi ob reintegraciji Nemške demokratične republike v enotno nemško državo, nastopile z geslom »Brez žensk ni države!«, ruske feministke pa so na začetku tranzicije lansirale rek »Brez žensk ni demokracije!«

in intervjuji o aktivnostih ženskih skupin so bili objavljeni tudi v drugih jugoslovanskih časopisih, na primer *Mladost*, *NON*, *Studentski list*, *Svijet*, *Start*, *Danas* itn. ... Hkrati s simpatijami in izrazi solidarnosti so javni odmevi kazali značilno nerazumevanje za taka »separatistična« prizadevanja na preostali civilnodružbeni sceni. Škandal, ki ga je zbudil prvi samoženski večer, se je le stežka polegel. V intervjuju z Mojco Dobnikar o Lilit v *NON-u* z naslovom »Lilit. Evu su ugnjetavali« (*NON*, 1985, – dok. 85/63) je o »izključevanju moških« pisalo: »Tu nije reč o isključivanju muškaraca, već o uključivanju žena. Zato ljubljanski ženski klub prima samo žene i muškarce koji se ženama osećaju, dakle transvestite.« *Mladina* pa je o podobni »dilemi« pisala: »... Magnus klub zaradi cele vrste objektivnih težav životari in ne zmore ponuditi česa bistveno novega. Toda ne vdamo se, težišče dogovarjanja je pred nami (citat iz uvodnika *Gayzine*, op. V. J.) ... Pavle Gantar se je te informacije neznanosko razveselil, rekoč: Čim več bo gejev, več žensk bo za nas! Veselje je bilo prenačljeno. Klub Lilit je srečno prestal otvoritev brez prisotnosti enega samega moškega pogleda, kaj šele besede. Izvrženi moški so lahko le ugibali, kaj bodo počele ženske brez njih. Ja kaj, je bil Igor Vidmar kratek in aktualen, kuhale, prale in šivale bodo, počele bodo vse tisto, kar se za angažirane ženske spodobi, da bi počele doma« (dok. 85/27).

Morda je prav skozi to pisanje odseval revolucionarno izključujoči »duh 68«, ki je precej zaznamoval osemdeseta leta v Sloveniji. Zavračanje menda preradikalnih in pravno neizpeljivih zahtev feministk je bilo na dnevnem redu nekaterih alternativnih srečanj: na plenumu novih družbenih gibanj v Kinoteki 23. aprila leta 1987 (dok. 87/25) je bila, denimo, zavrnjena razprava o vprašaju enake politične reprezentiranosti žensk, češ da je to prenačljena zahteva (medtem ko so bile sprejete zahteve po ukinitvi 133. člena ustave – verbalni delikt, po neposrednih volitvah, za odpravo smrtni kazni, za enakost ne glede na spolno usmerjenost, za civilno služenje

vojaškega roka, za mirovno vzgojo, itn.).⁷⁴ V nasprotju s tem precej širokim in liberalnim krogom, iz katerega so se pozneje v veliki meri rekrutirali politiki liberalne demokracije, pa je bila na izredni skupščini ŠKUC-Foruma (ki je bil dežnik za skupine, kakršna so bile sekcija Magnus, sekcija Lilit, Sekcija za kulturo miru in nenasilja itn.) med »Zahteve in proteste – Proti diskriminaciji« pod točko 12 brez težav sprejeta zahteva, da »ustrezna telesa ZSMS proučijo zastopanost žensk v mladinskih političnih forumih. V Statut ZSMS naj se vključi člen, ki bo določal enako zastopanost žensk in moških v organih mladinske organizacije« (dok. 87/31).

Sicer pa je tako resni dnevni kot tudi popularni tisk zaznal na novo postavljeno »žensko vprašanje«, ki se je oblikovalo z nastankom novih ženskih skupin: o feminizmu in o Lilit so poleg *Mladine*, *Tribune*, *Studentskog lista*, *Studenta* v letih 1986–1989 pisale ženske revije kot *Naša žena* (z več naklonjenosti), *Jana* (z manj naklonjenosti), *Svijet*, *Nada*, časopisi, kakršni so *Dnevnik*, *Večer*, in tedniki *Nedeljski dnevnik*, *Danas*, *NON*, *Nin* in celo *Komunist!* Le nacionalni časopis *Delo* je ostal (razen ob odmevni kampanji proti obveznemu vojaškemu usposabljanju za ženske) ne glede na vse »provokacije« imun, čeprav je v napovedniku objavljajal najave za večere Lilit v K4.⁷⁵ Vprašanji, ki ju je oblast pogosto zastavljala, sta bili vprašanji o »potrebnosti« posebnega ženskega organiziranja in – pogosto zelo ironizirano vprašanje – ali »feministke« zares razumejo, kakšne (vsakdanje) probleme imajo današnje ženske.⁷⁶ Seveda so obstajale tudi naklonjene interpretacije, ven-

⁷⁴ Zanimivo je, da prav to temo še danes, petnajst let pozneje, podobno obravnavajo na raznih političnih forumih.

⁷⁵ Prim dok. 85/29, 86/15, 86/20, 86/23, 87/99, 87/101, 87/102, 87/103, 88/3, 88/8, 88/12, 88/16, 88/19, 88/22, 88/25.

⁷⁶ Denimo tekst Danice Petrovič »Zakaj naj bo ženska feministika?« v *Jani*. Avtorica ugotablja, da »slovenske feministke, ki so se zavezale svojemu načinu boja za drugačno življenje, ne vedo, kaj bi rade slovenske ženske, slovenske ženske (pa) ne vedo, kaj bi od njih rade feministke«, pri tem pa domneva, da

dar so jih, zanimivo, objavljali zvečine v hrvaških in srbskih (ženskih in študentskih) medijih.

Vzpostavlanje javnosti – tajni dokument pred Tajnim dokumentom

Kot rezultat poskusa, da bi ženske skupine sodelovale z drugimi skupinami novih družbenih gibanj, sta nastali dve uspešni in v javnosti odmevni kampanji, o katerih bi bilo treba spregovoriti več, predvsem zaredi simbolnega pomena, a tudi zato, ker o tem še ni veliko zapisanega, čeprav sta zbudili precejšnjo, tudi mednarodno pozornost. Prva je bila kampanja proti obveznemu vojaškemu usposabljanju za ženske, ki je bilo predvideno v tajnem dokumentu jugoslovanske ljudske armade iz leta 1985. Nekoliko ironično rečeno bi lahko ta tajni dokument imenovali dokument pred »Tajnim dokumentom«, znanem iz časa aretacije Janeza Janše leta 1988. Kampanja proti obveznemu vojaškemu usposabljanju za ženske je trajala več mesecev in je bila uspešna, saj je bil predlog obveznega vojaškega usposabljanja za ženske umaknjen. Toda hkrati s tem je akcija odprla še vrsto vprašanj, ki nikakor niso neposredno zadevala le vojskega usposabljanja za ženske. Bila je ena tistih iniciativ, ki so veljale za »napad« meščanske desnice na zvezno institucijo jugoslovanske ljudske armade in ki so pozneje kulminirale v aretaciji Janeza Janše & Co. in v procesu proti četverici. Prav zato je kampanja odpirala enega glavnih vprašanj, povezanih z iniciativami novih družbenih gibanj v Sloveniji in v zvezi s težnjami po demokratizaciji in pluralizaciji celotnega jugoslovanskega političnega prostora, ki so vodile v

so »vprašanja spolne svobode, ki jih nekateri bolj obveščeni pripisujejo nekaj časa delujočemu klubu Lilit, zdaj *razcepljenem na razmišljajoči in lezbični del*, vprašanja 'zlorabljanja' žensk s strani moških in podobna 'radikalno' feministična razmišljanja ..., kot je videti, vendar bolj postranskega pomena« (dok. 88/16, podč. V. J.).

eskalacijo etnonacionalizmov: namreč to, da so » ... nasprotniki demokratizacije vsak korak v procesu demokratizacije opisovali v nacionalnih (pravzaprav etničnih) kategorijah. Tako je postal slovenska nacionalna deviacija«⁷⁷. Po drugi strani je iniciativa – tako kot številne druge – potekala samo na teritoriju republike Slovenije, kar je seveda krepilo vtis o njeni »republikanizaciji«⁷⁸. Dodaten problem pri tem, da je bila vsaka državljanska inicativa za demokratizacijo v Sloveniji potencialno slovenska nacionalna deviacija, je bil, da ta proces v Sloveniji sploh ni veljal za demokratizacijo, hkrati pa so se nekateri v Sloveniji lahko imeli za demokrate že zato, ker bili nacionalisti, saj so menili, da zastopajo »slovenski nacionalni interes«⁷⁹.

Kampanja proti obveznemu vojaškemu usposabljanju za ženske je bila pomembna iz več razlogov. Razprava in zahteve, ki so jo spremljale, so kazale dvoje: po eni strani, da je sistem rigid in da so komunistični akterji pripravljeni, da gredo s svojimi argumentacijami o socialistični enakopravnosti žensk do konca, po drugi strani pa, da je sistem patriarhalen in pateralističen, saj so argumenti za usposabljanje žensk vključevali tako zahtevo po enakopravnosti kakor popolnoma militaristično-patriarhalne argumentacije. Kampanja je bila medijsko

⁷⁷ T. Mastnak, *op. cit.*, 1994, str. 101.

⁷⁸ Kljub temu se je razlikovala od poznejše mirovniške iniciative za Slovenijo – demilitarizirno deželo, ki je že imela izrazite nacional(istič)ne konotacije. Ne le zaradi imena (ki je dovolj zgovorno, saj izhaja iz mobilizirajočega reklamnega slogana *Slovenija, moja dežela*), temveč tudi zaradi teritorialne osredotočenosti. Čeprav takratne ankete kažejo, da je veliko ljudi podpiralo Slovenijo brez vojske, pa je vprašanje, koliko so se ljudje opredeljevali za demilitarizacijo zaradi želje po odhodu JLA in in koliko zaradi anti-militarističnega prepričanja.

⁷⁹ Na civilnodružbeni sceni se je problem pokazal še zlasti takrat, ko se je po procesu proti t. i. četverici odprla razprava o vprašanju razmerja med demokracijo in nacionalizmom v reviji *Teleks* med T. Mastnakom, M. Kovačem in L. Kreftom.

zelo odmevna, hkrati pa tudi zabavna: na osrednji javni razpravi v Kapelici na Kersnikovi 4 se je zbralo veliko število takrat aktivnih ljudi na »alternativni« sceni in ljudi, ki so bili oblast (okroglo mizo je duhovito vodila Alenka Puhar, med udeleženci pa je bil, denimo, tudi takrat še neznani in pozneje v vojni za Slovenijo uveljavljeni minister za informiranje Jelko Kacin, ki je sicer diplomiral iz obramboslovja s temo vojaškega usposabljanja žensk). Zahteve, ki so jih postavile sodelujoče skupine (Lilit in Delovna skupina za mirovna gibanja pri RK ZSMS), so bile večplastne: najpomembnejša za večino razprav, ki so potekale v starem sistemu v okviru t. i. civilne družbe, je bila ponovna vzpostavitev javnosti. V ospredje kampanje proti obvezni vojaški službi za ženske je tako prišlo predvsem načelno vprašanje, kako je mogoče tako usposabljanje vpeljati brez poprejšnje javne razprave (torej zahteva po javni razpravi in upoštevanju oblikovanih stališč), in zahteva po odstranitvi oznake tajnosti z dokumenta »Angažovanje žena u ONOR-u«, ki ga je pripravil Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo.⁸⁰ Glede na dejstvo, da se je mirovna skupina že dlje časa zavzemala za uvedbo civilnega služenja vojaškega roka v Jugoslaviji, je bilo logično, da bosta ženska in mirovna skupina, ki sta v kampanji sodelovali, zahtevali tudi umik predloga in hkrati nasprotovali »kakršnemu koli širjenju vojaških obveznosti na kateri koli del civilnega prebivalstva«.⁸¹

⁸⁰ Dokument (dok. 86/1/e) je bil pripravljen na podlagi ovrednotenja prostovoljnega usposabljanja žensk v JLA, ki je bilo vpeljeno na začetku osemdesetih (leta 1981 na podlagi Zakona o vojaški obveznosti iz leta 1980). V njem je bilo »zaradi organiziranega vodenja prihodnjega obveznega vojaškega usposabljanja za ženske« napovedano »uvajanje rekrutne obveznosti žensk (enostavna vojaška evidenca, zdravniški pregledi ...), izbor kandidatk za gojence za šolo rezervnih oficirjev in za desetarje, določanje dolžnosti žensk v oboroženih silah« in »pravna regulacija obveznega vojaškega usposabljanja za ženske za oboroženi boj« itn. Po usposabljanju prvih prostovoljk je skupina Lačni Franz posnela zabavljашko popevko »Draga naša Lidija (že dolgo si v armiji)«.

⁸¹ Mirovno gibanje je sicer zastopalo tezo o militarizaciji socialistične

Okrogle mize se je udeležilo in odprto pismo podpisalo precejšnje število na takratni »sceni« angažiranih ljudi: med njimi Tomaž Mastnak, Marko Hren, Alenka Arko, Janez Janša⁸², Mirjana Ule, Milica Antić Gaber, Ignac Kalin, Tanja Rener, Roman Plohl, Daša Hribar, Mojca Dobnikar, Andrej Rus, Ali Žerdin, Robert Botteri, Pavle Gantar, Sandra Bašić, Franci Zavrl, Alenka Puhar, Gregor Tomc, Tonči Kuzmanič, Jelka Šutej in številni drugi (dok. 86/18/a). Že pred objavo odprtega pisma (pred tem so potekale druge okrogle mize, denimo, v Zagorju) je pobuda prišla v slovensko in jugoslovansko skupščino. Potem ko so pismo objavili vsi glavni mediji, je bil v časopisu *Borba* objavljen članek z naslovom »Pismo otvoreno – a namjere?«, ki je sugeriral subverzivno delovanje akterjev (»Protiv koga i u ime čega ustaju učesnici »okruglog stola« o obuci žena u JNA kad se ta obuka i dosad organizirala isključivo na osnovi dobrovoljne odluke, a nikako kao obavezni vojni rok za žene?« – dok. 86/18/d). Dokument ni postal nikdar zares javen, vendar sta a *Delo* in *Dnevnik* (hkrati z odprtim pismom) objavila »Pojasnilo Republiške sekretariata za ljudsko obrambo na odprto pismo udeležencev okrogle mize »O problemu uvedbe obveznega vojaškega usposabljanja za ženske«, v katerem je bilo navedeno: »O morebitnem konkretnem bodočem predlogu za spremembo omenjenih rešitev bo izvedena predhodna razprava in opravljeno sprejemanje po predvidenem postopku v delegatskem sistemu. To pojasnilo velja za vse obravnave, ki so bile opravljene v SR Sloveniji v zvezi z ome-

družbe in poleg zavzemanja za priznanje ugovora vesti zahtevalo tudi umik vojske iz »družbe«: denimo ukinjanje predmeta obramba in zaščita v srednjih šolah in na univerzi, vpeljevanje mirovne vzgoje v vrtce in šole itn. Cf. dok. 86/18/a.

⁸² Od moških iz mirovne skupine se je poleg Marka Hrena in Tomaža Mastnaka pri tej kampanji kot informiran (obramboslovec) na področju splošne ljudske obrambe in vojaških vprašanj z nasveti zlasti angažiral tudi Janez Janša.

njenim vprašanjem» (dok. 86/18/c). O obveznem vojaškem usposabljanju za ženske po tem datumu v Jugoslaviji ni bilo več ne predlogov in ne razprav.⁸³

Sicer pa je kampanja potekala tudi z mednarodno podporo švicarskih feministk, ki so imele enako izkušnjo (podobno so se naši mirovniki pozneje povezali s Švicarji pri kampanji za »Slovenijo brez vojske« oziroma za projekt demilitarizacije).⁸⁴

Druga vidnejša javna akcija feministk, ki so jo organizirale skupaj z drugimi skupinami novih družbenih gibanj (skupaj z Ekološko skupino – zelena smer pri UK ZSMS in z Delovno skupino za mirovna gibanja pri RK ZSMS), je bila demonstracija za moratorij na gradnjo nuklearnih elektrarn v Jugoslaviji, ki je potekala v Ljubljani aprila 1987, eno leto po nesreči v elektrarni v ukrajinskem Černobilu. Vendar je ideja obsegala več kot le organizacijo demonstracije proti (tudi miroljubni) uporabi jedrske energije. Šlo je tudi za vprašanje, kako socialistična ideologija in uradne oblasti razumejo koncept »emancipacije žensk«. Ob tem dogodku je namreč Delovna skupina za ženska gibanja in ženske raziskave pri RK ZSMS pozvala vse ženske v Sloveniji, naj bojkotirajo praznovanje 8. marca, dneva žena, in predlagala »premestitev«: organizirajo naj demonstracijo na 26. april – obletnico černobilske nesreče – kot Dan žensk proti jedrski energiji (dok. 87/7)⁸⁵. V Nemčiji in Švici, pa

⁸³ ZSMS je že prej sprejela stališče, da zadostujejo »obstoječe oblike usposabljanja«, za podobne rešitve se je – z argumentom o previsokih stroških – zavzemala tudi SZDL (Socialistična zveza delovnega ljudstva).

⁸⁴ Vsekakor glede te kampanje ne velja očitke, ki je bil omenjen takrat, a tudi nekoliko pozneje, češ da je dejansko šlo za nasprotovanje enakosti žensk. Kampanja nikakor ni temeljila na trditvi, da ženske niso primerne za vojsko, temveč na argumentu, da je država že zadosti podrejena vojaški logiki in da ni nobene potrebe, da se ženske obvezno dodatno usposablja (obstajal je predlog za obvezno taborjenje po srednji šoli itn.), še več, zahtevala je uveljavitev civilnega služenja in potencialno prenehanje vojaške obveznosti tudi za moške.

⁸⁵ Osmi marec je bil med feministkami neprijetljiv dan, ko je socialistična država (skupaj z ritualom obdarovanja) demonstrirala »enakopravnost«

tudi na Hrvaškem so obstajale podobne iniciative. V prostorih skupine Lilit na Kersnikovi se je oblikoval organizacijski komite, v katerem je sodelovalo več skupin in posameznic (tudi nekaj moških iz ekološke skupine). Organizacija je potekala s podporo ZSMS in ljubljanske SZDL – Socialistične zveze delovnega ljudstva). Rumeno-črn letak z manifestom z naslovom »Ljudem vseh generacij« je našteval jedrske katastrofe od nesreče na Otoku treh milj leta 1979 naprej in pozival ljudi, naj podpišejo zahtevo za moratorij na gradnjo jedrskih elektrarn v Jugoslaviji, za katerega se je takrat zavzemala celo zvezna konferenca ZSMJ. Velik del hepeninga je potekal v študentskem naselju v Ljubljani, saj policija dovoljenja za demonstracijo v centru kljub liberalnemu šefu (Pavle Čelik) ni dala. Samo zadnji del demonstracije (koncert) se je potem dogajal pred skupščino na Šubičevi. Skupno se je dogodka udeležilo okoli 4000 ljudi (uradne ocene). Prišli so tudi aktivisti iz Beograda, Zagreba in Celovca in številni jugoslovanski in tuji novinarji. Od tujih časopisov sta po mojih informacijah o protestu poročala *Frankfurter Allgemeine Zeitung* in *Die TAZ* (zahodnoberlinski alternativni dnevnik). Demonstracija je bila v Sloveniji najbrž največja po novolevičarskih študentskih demonstracijah, na njej pa so govorili številni govorniki, tako opozicijski kot uradni: Jože Osterman, predsednik takratne ljubljanske SZDL, vodja poznejše stranke Zelenih in Demosov minister za okolje Leo Šešerko, Igor Bavčar, pisatelj Igor Torkar itn. Hkrati je potekalo zbiranje podpisov za moratorij na gradnjo jedrskih elektrarn in tednik *Mladina* je vsak teden objavljala število zbranih podpisov. Do jeseni jih je bilo zbranih 40 000, kar je še dandanes število podpisov, ki so potrebni za kateri koli referendum, tudi o jedrskih elektrarnah.⁸⁶

žensk. Zavračanje socialističnega praznovanja 8. marca je bila ena od skupnih točk feministk komunistične in postkomunistične Evrope.

⁸⁶ 13. novembra 1987 je *Mladina* objavila (v že močno nacionalno obarvanem žargonu): »... za referendum o jedrskih centralah je svoj podpis dalo že

Političnost feminizma? Homoseksualnost kot preizkusna točka feminizma in novih družbenih gibanj ...

Občasne politične kampanje in množične akcije pa so bile le del aktivnosti feminističnih skupin. Pri dejavnosti skupin je mogoče s stališča analize razpada starega sistema in vzpostavljanja novega javnega prostora govoriti o bistveni novosti, ki so jo – skupaj z drugimi novimi družbenimi gibanji – v prostor vnašale prav feministične iniciative in ki je niso mogle vnesti druge, bolj tradicionalne opozicijske dejavnosti. Na splošno je o osemdesetih letih mogoče govoriti kot o času, v katerem je vnovič nastajala javnost in se je vzpostavljala politični prostor. Prav to so ustvarile skupine in iniciative novih družbenih gibanj in tako začele delovati kot nekakšen *perpetuum mobile*: več odpiranja je omogočalo več iniciativ in narobe – tako je na koncu prišlo do učinka snežene kepe, katere rezultat je bila nova država, še prej pa velika »nacionalna solidarnost« (a to bom tukaj pustila ob strani). Rada bi poudarila predvsem novosti v politiki: na eni strani odkrivanje novih taktik političnega delovanja, na drugi strani pa vnos novih tem, kar je prispevalo k redefiniciji razmerja med intimnim, zasebnim in javnim in k diverzifikaciji identitet v javnosti, tako da so akterji v ospredje zahtev postavljali predvsem pluralnost in priznanje, da so različne identitete legi-

40 000 Slovencev« (podč. V. J.). Deset let pozneje, 1997, je bivši Demosov minister za okolje Leo Šešerko dal podbudo za zbiranje podpisov za referendum o jedrski elektrarni Krško, vendar iniciativa ni dobila podpore med prebivalstvom. To je nedvomno pokazalo, kakšna je stopnja ekološke osveščenosti na eni strani, na drugi pa dejanska premoč nacionalističnih čustev in trenutnih interesov političnih elit, saj se je prav v tem času (1997) Slovenija spopadala z močnimi avstrijskimi pobudami za zaprtje jedrske elektrarne Krško, medtem ko je leta 1987 z isto iniciativo nasprotovala in nagajala centralnim jugoslovanskim oblastem.

timne in politično relevantne. Tu se seveda ne moremo izogniti tematizaciji intimnosti in privatnosti in osnovnemu geslu feminizma »osebno je politično« niti posledicam, ki jih je to geslo imelo na politično delovanje in politični prostor v 20. in 21. stoletju. Po eni strani gre za tisto, kar nekateri teoretiki novih družbenih gibanj imenujejo nova senzibilnost, po drugi pa za radikalno zahtevo po individualizaciji življenjskih stilov in – tudi – prostorov.

To pa je bilo – v zgodovini osemdestih in pri vprašanju oblikovanja novega političnega prostora – tudi osrednje vprašanje (ali jabolko spora), ki se je preneslo v novo državo Slovenijo, saj ni bilo načelno rešeno že pri njenem formalnem nastanku, čeprav so za tako rešitev obstajali vsi pogoji. Za kaj gre? Za vprašanje definicije državljanstva in »identitete«, na katerem temeljita državljski status in aktivnost. Gre za vprašanje izključevanja in vključevanja in omogočanja državljske in politične participacije. Kdo bo vključen v novo politično skupnost in kdo ne? Če feminizem in feministične skupine tako postavimo, potem se njihov nastanek, obstoj in delovanje pokaže v novi luči. Pri tem ni toliko pomembno, koliko močne in številčne so skupine bile, ampak kako in s katerimi temami so oblikovale javno, politično agendo osemdesetih in devetdesetih let prejšnjega stoletja.

Odpiranje javnega prostora je omogočilo, da so se uveljavile nove teme in da je hkrati nastala diverzifikacija, torej nove skupine – tudi v obstoječih iniciativah so se namreč začeli uveljavljati neenotni pogledi in nesoglasja, hkrati pa je javni pogum za delovanje narastel, čutiti je bilo več pripravljenosti za delovanje in s tem tudi izpostavljenosti. Večina skupin novih družbenih gibanj je vpeljevala »identitetno« politiko: akterji so se vzpostavljali kot družbeno bolj ali manj sprejemljive identitete, ki so zahtevale (politično) priznanje in se (bolj ali manj) solidarizirale druga z drugo. Prav zahteva po priznanju jih je simbolno povezovala in paradokсно omogočila, da so se na koncu konformistično homogenizirale in podlegle zahtevi

po nacionalnem priznanju kot na videz najučinkovitejšem »obrambnem mehanizmu« za vse identitete. To je seveda pomenilo, da so bile določene »identitete« avtomatično marginalizirane in depolitizirane. Njihova političnost kot razmerje med osebnim in političnim se je namreč oblikovala onkraj tanke črte med sprejemljivostjo in zavračanjem teh identitet. Identiteta »mirovnik«, denimo, je bila v homogenizaciji do nekega trenutka zelo dobrodošla in na široko sprejemljiva, saj je vzpostavljala tudi nacionalno razliko (glede na vse bolj osovraženo jugoslovansko ljudsko armado kot simbol centralizma). Pozneje, z osamosvojitveno vojno, je postala nedobrodošla. Identiteta »feministka« je bila, kot smo že videli, veliko bolj problematična, tako v socialistični javnosti (sistem javnih glasil) kot tudi v alternativnih »post 68« krogih. Feministke so pogosto enačili z lezbijkami, kar je bila v širši javnosti še manj sprejemljiva identiteta, hkrati pa je z njo feministka obveljala za »sovražnico moških« in za separatistko, ki v družbi povzroča škodo.⁸⁷ V medijih je tako lezbištvo pogosto nastopalo kot psovka za feministke in nelezbične feministke so se včasih branile pred »obtožbo« lezbištva, se distancirale od njega, kar je v skupinah, v katerih so delovale tudi lezbijke, prav gotovo povzročilo težave in razcepe, saj bi osnovna gesta politične solidarnosti najbrž zahtevala identifikacijo v smislu »vse smo lezbijke«, kar pa se zvečine ni dogajalo.⁸⁸ Čeprav pri delovanju skupine konflikt ni bil tako viden kot na Zahodu, pa je prišlo do nekaterih nesporazumov. Mojca Dobnikar, ki je bila *spiritus agens* skupine Lilit, je pozneje o tem dejala: »V skupini

⁸⁷ Citirala sem že glavno urednico *Jane*, ko je poročala o jugoslovanskem feminističnem srečanju v Ljubljani in tekst naslovila s »Ta neprijetni vonj po moških«, in Danico Petrovič, ki je pisala o razdelitvi Lilit na »razmišljajoče in lezbično orientirane«.

⁸⁸ Na prvem jugoslovanskem srečanju feministk v Ljubljani je Slađana Marković v razpravi o lezbištvu izrekla te besede: »Zame feministična skupina, ki zavrača pogovor o lezbištvu, ni feministična skupina« (Tratnik, Segan, *op. cit.*, 1993, str. 17).

je res obstajala odprtost do lezbistva in tudi zelo strogo postavljeno pravilo: to je skupina za ženske, se pravi za kakršne koli ženske s kakršnimi koli nagnjenji. Lezbijke, ki so bile v skupini od samega začetka zelo pomembne članice, si v tej skupini nekako niso vzele prostora ali pa mogoče ni bilo pravega prostora zanje ... Lezbijke so ostajale bolj tihe članice skupine in lezbistvo v skupini ni bilo tematizirano«. ⁸⁹ Najbrž je prav zato leta 1987 znotraj skupine Lilit nastala lezbična skupina – Lezbična Lilit, ki je pozneje postala popolnoma samostojna sekcija pri ŠKUC-u.

Na začetku je bilo torej lezbistvo kot tema v skupinah le implicitno navzoče, čeprav so lezbijke v skupinah aktivno delovale. ⁹⁰ Ena pomembnih spodbud za razpravo o lezbični identiteti in samostojne organiziranosti je bila na eni strani obstoječa organiziranost gejev in sodelovanje lezbijk v sekciji Magnus ⁹¹, na drugi strani pa povezovanje feministk na jugoslo-

⁸⁹ Cf.: Tratnik, Segan, *op. cit.*, 1995, str. 101.

⁹⁰ »Na feminističnih sestankih se, kolikor vem, o lezbistvu skorajda ne govori. V skupini Lilit pa sem devet mesecev« (*ibid.*, str. 73).

⁹¹ V Sloveniji je bila homoseksualnost od leta 1976 dekriminalizirana, medtem ko so jo nekateri drugi republiški kazenski zakoni uvrščali med kazniva dejanja (denimo, v republikah Srbiji in Makedoniji). Kljub temu je veljala za nenormalno in »odklon« in pogosto so jo (predvsem moško homoseksualnost) povezovali z degenerirano ali nasilno spolnostjo (pedofilijo). Ob nastanku prve homoseksualne iniciative je vladalo precejšnje homofobično razpoloženje. Če si ogledamo samo slovar tujk iz tistega časa (Verbinc, *Slovar tujk*, CZ, Ljubljana, 1979), vidimo, da na strani 44 pod geslom »lezbična ljubezen« piše »nenaravna ljubezen med ženskami«; na strani 274 pa pod geslom »homoseksualen« – »istospolen, na isti spol usmerjen (tj. nenormalen) spolni nagon«! Prvi festival Magnus je bil organiziran leta 1984 v ŠKUC-u – ta dogodek velja tudi za uradni začetek gejevskega in lezbičnega gibanja (aktivizma) v Sloveniji. Šlo je za razstavo, filme, predavanja – vse z gejevsko (in lezbično) tematiko. Festivali so potekali vsako leto (prvi je bil od 24. do 29. aprila 1984), zataknilo pa se je leta 1987, ko so ga hoteli organizirati 25. maja, na Dan mladosti. Razprava se je začela že marca, ob napovedi festivala. Festival se je nenadoma preimenoval v »kongres« (nekateri mediji, še posebno v drugih jugoslovanskih republikah, so obsojali slovenske oblasti, ker naj bi »kongres« kljub domnevni nevarnosti širjenja aidsa dovolile, oblasti v Slove-

vanski (srečanje feministk Jugoslavije v Ljubljani 1987) in mednarodni ravni (udeležba na letnem shodu gejev in lezbijk na Nizozemskem in na konferenci ILGA – Mednarodne zveze lezbijk in gejev). Lilit kot ženska socializacijska skupina je ustvarila prostor za odpiranje teme. Nataša Sukić pravi, da se je pridružila skupini Lilit zato, da se »sooči s svojo novo identiteto« (cf. intervju z Natašo Sukić in Suzano Tratnik v pričujoči knjigi). Situacija »represivne tolerance« (Marcuse) je tudi omogočila, da so se lezbijke, na eni strani opogumljene z izkušnjami iz zahodne Evrope, na drugi pa očitno revoltirane zaradi svojega dvojno diskriminiranega položaja (kot ženske in kot lezbijke), začele organizirati in pripravljati prilogo »Pogledi o lezbilstvu«, ki je izšla oktobra 1987 v *Mladini*⁹² in je prinesla definitivno razkritje, ne le prehod iz »skritih« komunikacij o homoseksualnosti v malih oglasih in zaupnih besedah (rubrika »Helena« v *Teleksu*) v žensko skupino, temveč tudi v organizirano zagovarjanje lastnih pravic in javno nastopanje.

Leta 1990 je Lezbična Lilit skupaj s Sekcijo Magnus ustanovila Roza klub, samostojno združenje za preprečevanje in odpravljanje diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti in za uveljavljanje načela enakopravnosti na vseh ravneh zasebnega in javnega življenja. Po tem se je sekcija razdelila na dva dela,

niji pa so pridno statirale). Javnost homoseksualnih iniciativ v Sloveniji in dotedanja relativna/represivna toleranca oblasti do njih je tudi sicer »bogati-la« etnonacionalistični diksurz s homofobičnimi seksualiziranimi oznakami slovenskih politikov kot slabičev in »pedrov« – tako je Jože Smole kot predsednik republiške SZDL v očeh nekaterih srbskih medijev postal »zagovornik pedrov«. To se je zgodilo kljub temu, da je SZDL nasprotovala festivalu Magnus leta 1987, saj sta Mestna uprava inšpekcijskih služb in Svet za socialno in zdravstveno varstvo RK SZDL takrat sprejela stališče, da bi morali pristojni organi prepovedati srečanje, češ da se bo v Ljubljani sešla »rizična skupina iz vse Evrope« – kljub izjavi zdravniške zbornice, da ni nobene nevarnosti za širjenje aidsa (cf. dok. 88/21).

⁹² Cf. dok. 87/58 – Priloga »Ljubimo ženske« v *Mladini*.

na del, ki se je bolj povezoval z novo ustanovljenim Roza klubom in intenzivneje sodeloval z geji, in na tisti del, ki je ostal ločeno žensko organiziran. Hkrati je bila pozneje zasedbo Metelkove (1993) in nastankom Ženskega centra ustanovljena še ena lezbična skupina (Kassandra), ki pa je kmalu razpadla.

Vprašanje spolne usmerjenosti je bilo ena izmed tem, ki so oblikovale politični prostor v smislu gesla »osebno je politično«; bilo je tudi eno izmed polj, na katerem se je kazala solidarnost na t. i. alternativni sceni. Ustvarjanje solidarnosti z drugimi in drugačnimi, njihovo priznavanje, ne le (represivna) toleranca, je bilo eno temeljnih gonil oblikovanja političnega prostora. Izjemno raznolični sklepi skupščine ŠKUC-a ali plenuma novih družbenih gibanj to jasno kažejo. Vse skupine novih družbenih gibanj so bile tudi leta 1988 prve, ki so jasno in javno protestirale zaradi aretacije Janeza Janše in z ustanovitvijo odbora pokazale nedvoumno solidarnost. Tako Lilit kakor LL, tako Magnus kakor mirovna in ekološke skupine so bili med prvimi kolektivnimi člani odbora.⁹³ Zanimivo je, da so odprtje prostora, solidarnost in demokratizacija ustvarili upravičeno pričakovanje o tem, da bodo vse zahteve skupin postale del političnega sistema in inkluzivnega državljanstva. Prva razočaranja so se pokazala pri oblikovanju osnutkov za novo ustavo v letu 1989: nastal je sociološko-pisateljski osnutek, v katerem ni manjkala le prepoved diskriminacije zaradi

⁹³ Predstavniki teh skupin pa niso – razen Marka Hrena, ki je bil osrednja figura mirovnega gibanja in sodelavec Janeza Janše – nikoli prišli v ožje vodstvo odbora. Od žensk sta bili v ožjem krogu odbora Alenka Puhar in Spomenka Hribar, od katerih je le prva kazala jasno simpatiziranje s feminizmom, kar pa je bilo v času Odbora očitno precej v ozadju zaradi drugih »velikih problemov«. Sprehajanje po Metelkovi, ki so ga organizirale nekatere članice ženskih skupin na pobudo Mance Košir in ki ga je hotel onemogočiti Igor Bavčar (cf.: A. Žerdin, *op. cit.*, 1997, str. 123), je bilo tako edina vidnejša aktivnost solidarnosti v množičnem pomladnem gibanju, za katero pa ni mogoče reči, da je imelo – z izjemo solidarnosti – kakšno posebno feministično značilnost, saj je bilo predvsem tradicionalno žensko obarvano.

spolne usmerjenosti, ki jo je alternativa ves čas zahtevala, temveč je v imenu »dediščine«, »doma« in »morale« v ospredje postavljala eno homogenizirano (nacionalno) identiteto in se zavzemal za, denimo, »svetost življenja«, družina pa je bila v njem deklarirana kot »naravna skupnost«. Družina je (v imenu naroda) nastopila kot nov »naravni« subjekt, ki je potisnil homoseksualne skupnosti v kategorijo »nenaravnih skupnosti«. Prehod v postsocialistično tranzicijo je pokazal, da se pričakovanja, ki jih je ustvarilo odpiranje političnega prostora, nikakor ne bodo uresničila.

Osebnostno je politično – tema nasilje

Nasilje – ne le neposredno, fizično, temveč tudi strukturno nasilje kot izraz hierarhije družbene moči – je že sredi osemdesetih let postalo ena od pomembnejših – najprej predvsem – aktivističnih tem v delovanju feminističnih iniciativ. Povezovalo se je z drugimi temami, kot so, denimo, psihosocialne potrebe žensk, in s celotno problematiko feminističnega pravnega in socialnega svetovanja ženskam. Vprašanje nasilja je bilo tudi sicer rdeča nit skupin mirovniške in ekološke usmeritve. Predvsem mirovniki so problematizirali javno, neposredno nasilje države, oboroževanje, vojaško prisilo (zahteva po priznanju ugovora vesti je bila ena najpomembnejših in za socialistično državo najbolj spornih zahtev mirovnega gibanja), pri tem pa tudi razne oblike represije državnih organov. Teza o represivnosti sistema je načenjala tudi vprašanje poseganja nasilja, predvsem strukturnega (v obliki državnega nadzora), v zasebnost, ni pa načenjala vprašanja nasilja v zasebnih prostorih, ki je druge narave – izjema so bile akcije proti vojaškim igračam. Nasilje, ki se zvečine dogaja nad ženskami in otroki, je tako pod vladavino komunističnih partij tudi v mirovniško obarvanih krogih ostalo skrita netematizirana siva lisa, o kateri ni nihče govoril. Še več, veljalo je

nenapisano pravilo, da to pravzaprav ni tema. Tudi to je, po mojem prepričanju, sodilo v arzenal dediščine študentskega gibanja in nereflektiranih učinkov seksualne revolucije. Med feministkami samimi ni bilo enotnosti glede pomena te teme: zaradi precejšnjega vpliva psihoanalitske tematizacije spolnega razmerja in diskriminacije⁹⁴, podrejenosti in nadrejenosti,

⁹⁴ O razmerju med psihoanalizo in feminizmom v Sloveniji bi bilo mogoče napisati poseben tekst. Za tukajšnjo rabo le malo daljša opomba. Vodilni teoretiki psihoanalize (lacanovci) v Sloveniji, ki so bili sicer zelo vpliven del opozicije komunizmu, so vpeljali model analize spolne razlike, ki temelji na heglovski dialektiki razmerja gospodar-hlapec. Ta model, ki je kazal na hlapčevo moč in gospodarjevo nemoč, so kot razmerje storilec-žrtev projicirali na razmerje moški-ženska in spodbijali radikalno feministično tezo o zatiralski naravi patriarhata, v katerem so ženske kolektivna pasivna žrtev moškega zatiranja. Nasproti temu so – recimo temu potencialno – vpeljevali tezo o moči žensk in njihovi odgovornosti (produktivni vlogi) za lastno pozicijo oz. zatiranje, ki ga doživljajo. Vendar so odgovornost interpretirali kot krivdo oziroma niso razlikovali med odgovornostjo in krivdo. Lacanovstvo je (razen redkih izjem, denimo, Mladena Dolarja) izrazilo nasprotovanje feminizmu (kolikor ni šlo za psihoanalitični feminizem) kot potencialno »totalitarnemu« gibanju in sodelovalo pri njegovem vsesplošnem zasmehovanju in s tem pri njegovi politični delegitimizaciji. V tem smislu je šlo za podobno pozicijo kot pri socialističnih in komunističnih kritikih, kakršen je bil, denimo, S. Šuvar (cf.: T. Rencr, *op. cit.*, 1996a, str. 60). Ne glede na pozitivno dejstvo lastne odgovornosti subjekta, ki ga je na planu teorije promovirala psihoanaliza, je bil problem z lacanovsko teorijo z Žižkom na čelu v tem, da je njena teza o ženskem kot po definiciji družbenem in s tem totalitarnim depolitizirala feminizem (ne da bi sploh poskusila razumeti »politiko osebnega« kot protidružbeno in antikonzformistično strategijo). Kot *cherchez la femme* se je v kontekstu slovenskega mačošovinizma prijela predvsem v rugljevsko-seksistično-rasističnem diskurzu in kar nekaj časa onemogočala, da bi vprašanje nasilja postalo praktično in tudi teoretsko relevantna tema na alternativni sceni, kar ni bilo pomembno le za feministično teorijo. (Rugelj, ki ga je Žižek nemalokrat pohvalil, v svoji praksi in teoriji še danes uporablja termin »terapevtska klofuta«, ki jo mora »pravi moški« prisoliti svoji »histerično-feministični« ženski). Zaradi prevladujočega akademskega pogleda na feminizem je ostala – tudi med naklonjenimi psihoanalitičnimi feministkami – neopažena učinkovita feministična praksa pri delu z ženskami-žrtvami nasilja, ki razlikuje med krivdo in odgovornostjo in spodbuja ženske, da prevzamejo odgovornost za lastno življenje in prenehajo biti žrtve, ne da bi se pri tem počutile krive. Značilno je, da

so tiste, ki so se ukvarjale s teorijo, že v osemdesetih letih pogosto vnaprej trdile, da bi preveliko ukvarjanje s to temo povzročilo le še večjo viktimizacijo žensk, ki so v očeh javnosti že tako ali tako predvsem žrtve. Upravičen pomislek in slepo »prehitevanje« vsakdanjega političnega angažmaja na ravni teorije in slepo udrihanje po feministkah kot *apriornemu* esencialističnem zlu je dejansko zablokiralo razpravo in delovanje samo in povzročilo številne konflikte. Tako je bilo v skupini Ženske za politiko, kjer so nekatere članice menile, da je problematika nasilja nekaj odvečnega, nekaj, o čemer se ne sme govoriti (cf. intervjuja z Darjo Zaviršek in Mojco Dobnikar v pričujoči knjigi). Po mojem mnenju konflikti niso bili zmeraj neproduktivni, saj je tema nasilja v zasebnem življenju predvsem v devetdesetih letih radikalno prodrla v javnost in postala pomemben družbeni in politični problem, ki je vreden pozornosti in ki ga je treba reševati (tudi) s pomočjo države in njenih institucij.

Odpiranje teme nasilja v feminizmu načenja temo političnosti zasebnih prostorov in potrebe po intimnosti, ki je absolutno nedotakljiva. Feminizem je prinesel dve izkušnji, ki ju ne gre zanemariti: v prvem obdobju je napadal družino in odnose v njej kot patriarhalno institucijo in poudarjal povezavo med zasebnim in javnim, izkušnja pri praktičnem delu s pretepenimi ženskami pa je pokazala, da geslo »osebno je politično« tudi ponovno vzpostavlja osebno, zasebno in predvsem

je Žižek postal zvezda v delu zahodnega feminističnega sveta – ne da bi postavljaj v ospredje rugljevsko metodo, seveda. In ne gre spregledati, da je precej njegovih sledilcev iz Slovenije kot edini pravi feminizem, ki ustreza trenutni situaciji, veselo sprejelo pisanje ameriške »postfeministke« Camille Paglia, ki zagovarja tezo, da so za razpad vrednot, družine itn. v globalnih razsežnostih »krive« feministke (v zvezi s tem cf. tudi: *Feminizem/zmi za začetnice/ke*, Založba / *cf., Ljubljana, 2000). Druga zgodba so postsocialistične psihoanalitske feministke, ki so začele objavljati v devetdesetih v reviji *Delta*; te so se z nasiljem nad ženskami ukvarjale malo bolj, a še vedno niso povedale veliko kritičnega na to temo.

intimno mejo nasproti družbi in njenemu morebitnemu nasilju. Vsakdo mora imeti možnost, da se umakne pred nasiljem v družbenem (tako širšem kakor v družini, v medosebnem); vzpostaviti je treba novo etiko medosebnih odnosov. To, da lahko zasebni prostor postane za ženske – namesto varnega prostora, kamor se lahko zatečejo – nasilni pekel, jim prav gotovo ne omogoča ne dobrega življenja ne enakopravne udeležbe v ekonomiji in v javnem, političnem življenju. Prav narobe. Gre za mehanizem, s katerim se ženske drži/jo v odvisnosti in ohranja/jo v vlogi žrtve. Varni prostori in pridobivanje samozavesti in neodvisnosti – vse to so omogočile feministične prostovoljke in svetovalke, ki pravzaprav ne dajejo nasvetov, ampak spodbujajo k samostojnosti – so prav gotovo pomemben politični korak, saj gre za ustvarjanje temeljev osebne odgovornosti in individualnega poguma pri participaciji v ekonomskem in javnem življenju. Pravzaprav gre za model »feministične prakse«, ki ga poznamo še iz skupin za »razvijanje zavesti« in ki dejansko prinaša novost v politiko – kot refleksijo tega, da so javno, zasebno in intimno v modernih okoliščinah med seboj tesno povezani in da je treba (zaradi varovanja pred konformističnimi prisilami vseh vrst) ustvariti intimne prostore, v katere (po volji posameznika) te prisile ne bodo segle. Ta sklop kajpada ne zadeva le žensk.⁹⁵

Že leta 1987 je *Naša žena* objavila anonimno anketo »Ali vas mož pretepa« in razgovor z Vesno Mimico, članico zagrebške sekcije Žena i društvo; postalo je jasno, da je treba odpirati ustanove, kamor se lahko zatečejo pretepane ženske.⁹⁶ Leta 1989 se je znotraj Lilit začela oblikovati še skupina žensk, ki so ustanovile SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja.

⁹⁵ V. Jalušič, »Vive la petite différence. Connecting Active Citizenship and Feminism. The Possibilities of Arendtian Perspective«, v: Gabi Jähnert *et al.*, *Gender and Transition in Eastern and Central Europe*, Trafo Verlag, Berlin, 2000).

⁹⁶ Cf.: N. Antauer, »Ali vas mož pretepa? Pogovor z Vesno Mimico«, *Naša žena*, junij 1987, str. 21.

Ker se je velik del energije in delovanja preusmeril na nov projekt, Lilit v tem letu ni deloval. V letu 1990 se je SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja osamosvojil od Lilit, hkrati pa sta – predvsem mednarodna – dejavnost in delovanje Lilit vnovič oživila. Tako so »Lilitke« maja 1991 organizirale četrto in zadnje jugoslovansko feministično srečanje v Ljubljani, bile so tudi organizatorke mednarodnega ženskega tabora itn. Po vnovičnem zagonu so oblikovale tudi prvo skupino za samopomoč pri nas. Po poldrugem letu ponovnega aktivnega delovanja je prvotna skupina Lilit prenehala delovati, vendar formalno ni bila nikoli razpuščena, njena dejavnost pa se je personalno in programsko nadaljevala s številnimi drugimi ženskimi iniciativami. Lilit je bila tako pravzaprav glavni inkubator feminističnih iniciativ v Sloveniji.

SOS telefon je ena izmed feminističnih skupin, ki še danes uspešno deluje. Prebrodila je otroške bolezni feminizma, ki so povezane z ukinitvami hierarhij in vprašanjem načina skupnega delovanja. Po drugi strani je uspešno vključila trende NVO-izacije civilne družbe⁹⁷, ne da bi se oddaljila od bistvenih ciljev, ki jih je imela kot neinstitucionalizirana feministična skupina. Njena izkušnja je postala izjemno pomembna za problematiziranje nasilja kot političnega problema, kar je spodbudilo tudi razprave o celem sklopu struktur, pomembnih pri oblikovanju možnosti za neodvisno življenje žensk v postsocialistični družbi. Tudi iz SOS telefona se je skozi (nazaj gledano) produktivna nesoglasja oblikovalo nekaj novih skupin. Denimo skupina Ženske proti vojni (1991) skupini Modra in Ženska svetovalnica, kjer so prevladovala predvsem študentke Visoke šole za socialno delo, ki so najprej (kot socialne delavke) začele delati na SOS telefonu ali bile kako drugače povezane s feminističnim gibanjem.⁹⁸ V socialno delo so vpeljale pred-

⁹⁷ NVO-izacija pomeni pospešeno preoblikovanje in institucionalizacijo civilne družbe v tako imenovani nevladni neprofitni sektor.

⁹⁸ Iniciatorke psihosocialnih skupin so bile: Darja Zaviršek, Mojca Urek,

vsem perspektivo uporabnic (*cf.* intervju z Darjo Zaviršek v pričujoči knjigi), neposredno pomoč in to poimenovala »feministično socialno delo«⁹⁹.

Juga: Feministična srečanja, nacionalizem in vojna

Prvo povojno jugoslovansko feministično srečanje v Ljubljani, ki ga je leta 1987 organizirala skupina Lilit, je bilo uvod v serijo srečanj: poleg prvega je tudi zadnje potekalo leta 1991 v Ljubljani, in sicer v času, ko so bili siceršnji stiki v Jugoslaviji med intelektualci tako rekoč pretrgani.

Prav v tem kontekstu je treba navesti nekaj elementov iz temeljnih skupnih zahtev, ki jih je postavilo razvpito »prvo jugoslovansko feministično srečanje« – seveda poleg tega, da je razglasilo »različne feministične pobude in skupine v Jugoslaviji za legitimne in legalne«. V izjavi je bilo zapisano, da je v »naši državi veliko nasilja nad ženskami (posilstva v zakonu in zunaj njega, fizično nasilje nad ženskami in otroki, spolno nadlegovanje)« in da bodo feministke »organizirale pomoč in samopomoč žensk, ki so žrtve nasilja« in zahtevale pomoč »od institucij, ki so za to zadolžene«. Hkrati so izrazile nasprotovanje »širjenju kakršne koli populacijske politike« in zahtevale uveljavljanje pravic žensk do »odločanja o vseh vprašanih glede rojevanja ali nerojevanja«. Zahtevale so tudi, da »se zagotovi ustavna enakost ne glede na spolno usmer-

Jelka Zorn, Lili Vučenović, Vera Grebenc, medtem ko sta v skupini Ženske proti vojni delovali Darja Kocjančič in Duška Vojvodič (*cf.* intervju z Darjo Zaviršek v pričujoči knjigi in dok. 91/12/e). V drugi polovici devetdesetih je nastalo še Društvo za nenasilno komunikacijo, ki je prav tako izšlo iz SOS telefona in je začelo vključevati tudi moške, predvsem veliko oporečnikov.

⁹⁹ O polemiki glede imenovanja feminističnega dela »socialno« *cf.*: Dobnikar, »Feministično socialno delo? Ne, hvala!«, *Delta*, letnik 3, št. 3-4/1997, str. 117-130, in intervju z Darjo Zaviršek v pričujoči knjigi.

jenost«, in pozvale ženske, »da se pridružijo obstoječim feminističnim skupinam ali ustanovijo svoje lastne«, in »vse lezbijke, da ustanovijo svoje skupine po vsej Jugoslaviji« (dok. 87/89 in 87/93). Srečanje je – to sem zapisala že v poročilu o srečanju neposredno po njem – pokazalo izvirno fragmentarnost feminističnega projekta in njegovo nemožnost, da zajame »vse« ženske. V tem je tudi njegova praktična težava in hkrati prednost, saj se ne more oblikovati tako kot druga moderna politična gibanja okoli enotnega subjekta ali esencializma, ne da bi hkrati že privzelo značilnosti tistega, proti čemur se bojuje. Ta posttradicionalnost mu seveda omogoča oblikovanje projektnih identitet, ki niso trdne in so se prav zato sposobne upirati drugim (nacionalnim) esencializmom. Seveda so vse to samo možnosti. Tudi feminizem je lahko represiven, rasističen, nacionalističen, homofobičen, ali pa se kako drugače homogenizira z drugimi identitetami, kar je deloma pokazal tudi »jugoslovanski« feminizem po razpadu Jugoslavije, in sicer glede vprašanja interpretacije vojnih posilstev: deloma s tem, ko je strahotno iznajdbo etničnega čiščenja s posilstvi v Bosni »posplošil« na vse vojne, ali pa tako, da je privolil – kakor del hrvaških feministk – v izenačevanje identitet posiljenih žensk s »posilstvom Hrvaške«.

Za feminizem v Jugoslaviji in tudi v Sloveniji je bil nacionalizem sicer v načelu nekaj nesprejemljivega. Kritike nacionalističnih politik so se začele že okoli selekcionističnih demografskih politik in pri politiki do kosovskih Albancev. To je gibanje izvijalo iz objema etničnih strategij, ki so del civilne družbe in ki so tudi nekatera množična ženska gibanja vodile v naročje etnonacionalizma (razne »uravnotežene demografske politike«, pa tudi javna dogajanja, denimo, demonstracije Srbkinj in Črnogork na Kosovu oktobra 1987¹⁰⁰, ki so bile eden

¹⁰⁰ Demonstracije so bile 16. oktobra 1987, ko se je po podatkih časopisov zbralo od 500 (*Večernji list*) do tri tisoč (*Borba*) žensk srbske in črnogorske nacionalnosti, da bi protestirale proti domnevni izjavi albanskega politika

prvih množičnih mitingov, ki so podprli Miloševićovo politiko¹⁰¹). Iz feminističnih srečanj nastala mreža je omogočila stalne povezave med skupinami v Jugoslaviji in relativno sistematično in dolgoročno medsebojno informiranje in sodelovanje feministk iz urbanih centrov, predvsem Beograda, Ljubljane in Zagreba, ki niso zamrli niti med vojno. Prav tu so namreč obstajale stabilnejše skupine, ki so se ukvarjale s sorodnimi tematikami, čeprav so občasno nastale iniciative posameznic tudi v Makedoniji in v Bosni in Hercegovini.¹⁰² Na Hrvaškem je iz skupine Žena i društvo (1978) zrastlo več novih

Fadilja Hodže o nujnosti legalizacije prostitucije na Kosovu (cf. dok. 87/47, 87/48, 87/49). Ob tej priložnosti sta nastala dva ženska »poziva k razumu« – proti nacionalizmu, ki sta poskušala ločiti med posilstvom/posilstvi, problemi preživetja in prikrajšanosti in nacionalnostjo (predvsem prvi, pod katerim so podpisani posameznice in posamezniki iz Slovenije) in pozivala k solidarnosti žensk »proti nacionalistični skrbi za žrtve posilstev« (predvsem drugi, ki ga je podpisalo pet skupin iz Jugoslavije) – cf. dok. 87/54, 87/63.

¹⁰¹ Demonstracije so neposredno spodbudile represivno politiko na Kosovu in pripomogle k utrditvi Miloševića. Usmerjene so bile proti albanskemu vodstvu na Kosovu in v popolno odpravo avtonomije. V politični diskurz so vpeljale govorico »posilstva«, diskurz nacije-ženske-žrtve in potrebo po vodji, ki bo branil narod in ženske proti posiljevalcem, za katere so bili proglašeni Albanci (posilstvo oziroma poskus posilstva naj bi bilo posebna albanska separatistična strategija). O tem več v: V. Jalušič – T. Kuzmanić, »Posilstvo po albansko«, v: S. Gaber in T. Kuzmanić, *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*, Krt, Ljubljana, 1987.

¹⁰² Skupno so bila organizirana štiri srečanja: drugo je bilo decembra 1988 v Zagrebu, tretje leta 1990 v Beogradu. Na prijavnicah za prvo srečanje 1987 v Ljubljani so naslednja imena: Lepa Mladjenović, Lydia Sklevicky, Andjelka Milić, Andrea Feldman, Sofija Trivunac, Vanda Krajnović, Slađana Marković, Maca Jogan itn. (dok. 87/38). Seznam z drugega srečanja v Zagrebu: Biljana Kašić, Gordana Kunaver, Mojca Dobnikar, Ivana Ristić, Željka Jelavić, Nives Brzić, Katarina Vidović, Lepa Mladjenović, Staša Zajović, Ana Častven, Dražena Peranić (dok. 88/32/a). Na drugem srečanju je že bilo več udeleženk iz Sarajeva in Novega Sada. Na tretjem srečanju 1990 (30. 3.–1. 4. 1990) je mogoče poleg številnih že navedenih zaslediti še naslednja imena: Vesna Nikolić Ristanović, Jill Benderly, Barbara Berce, Sonja Drljević, Dafinka Večerina, Maja Korać, Daša Duhaček, Žarana Papić, Marina Blagojević, Staša Zajović, Sonja Licht itn. (dok. 90/19/a).

pobud, med njimi iniciativa Svarun in ženska skupina pri Zvezi socialistične mladine Hrvaške Trešnjevka¹⁰³, leta 1988 pa je v Zagrebu nastal tudi SOS telefon za ženske žrtve nasilja, ki je izkušnje prenašal na druge centre. Podoben telefon so istega leta ustanovili v Beogradu, nato pa leta 1989 še v Ljubljani. Precejšnje ukvarjanje s problematiko nasilja je obstoječe skupine nekako pripravilo tudi na prihodnjo vojno, tako da so bile zmožne spopasti se s tem, kar sta proizvedla rasizem in nacionalizem nacionalnih elit, ustoličenih v novih suverenih državah ali preostankih stare – predvsem tistih, ki so izvajale etnična čiščenja.

Razpad Jugoslavije in vojna sta feministične skupine popejlja po različnih poteh. Medtem ko se je feministična aktivnost v Sloveniji iztekla v močno in uspešno bitko za ohranitev reproduktivnih pravic žensk v ustavi leta 1991, pozneje pa je bilo iz različnih razlogov manj, pa so bili rezultati v drugih delih Jugoslavije spričo vojne drugačni. Na Hrvaškem in v Srbiji se je razvilo močno opozicijsko protivojno feministično gibanje, nekaj podobnega pa se je zgodilo v Bosni in Hercegovini.

Ob razpadu Jugoslavije so tudi v feminističnem gibanju nastale razlike v interpretacijah razlogov za razpad in za samo

¹⁰³ Prav nova zagrebška skupina Trešnjevka je organizirala drugo feministično srečanje leta 1988. Na njem so bile zahteve že veliko bolj artikulirane kot na prvem in vidno je bilo medrepubliško sodelovanje skupin. Oblikovane so bile konkretne pravne pobude: inkriminacija posilstva v zakonu, zahteva, da se kazniva dejanja nasilja nad ženskami preganjajo po uradni dolžnosti in ne na pobudo oškodovank. Spet je bila zavrnjena kakršna koli populacijska politika, saj so »prisilni administrativni ukrepi za kontrolo rojstev kršitev in zloraba reproduktivnih pravic in ustavnih pravic« (dok. 87/35). Na tretjem srečanju v Beogradu so bila v kontekst srečanja poleg vprašanj nasilja, mentalnega zdravja, ženskega pisanja in lezbištva postavljena tudi vprašanja moči in feministične teorije v družbenih vedah (dok. 90/19/a). Kot je zapisala Mojca Dobnikar, so prav »pravne pobude iz teh srečanj postale podlaga za poznejši obsežni predlog ljubljanskega SOS telefona za spremembo slovenske kazenske zakonodaje, ki je bil deloma upoštevan v novem kazenskem zakonu RS in je začel veljati leta 1995« (M. Dobnikar, *op. cit.*, 1999, str. 4).

vojno. Ena od razprav, ki so se začele, a nikoli dokončale, je potekala okoli vprašanja nasprotovanja nedemokracijskim postopkom lokalnih, republiških ali centralnih oblasti, pozneje pa tudi okoli vprašanja solidarnosti z napadenimi republikami, mesti in torej tudi ženskami in »njihovimi« narodi.¹⁰⁴ Ta razprava je bila (v nekem določenem času) povezana tudi z razpravo o pobudi za ustanovitev ženske jugoslovanske krovne organizacije (cf. intervju z Mojco Dobnikar in Vlasto Jalušič v pričujoči knjigi), ki ji je nasprotoval del feministk iz Slovenije in Hrvaške in ki so bile zato *post festum* (v knjigi, objavljeni v ZDA) obtožene nacionalizma.¹⁰⁵ Hkrati je v teh krogi povzročila nelagodje v Sloveniji izrečena teza o demokracijskem nacionalizmu. Feministke seveda niso bile imune, kar zadeva nacionalizem. Dokaz za to je bil nacionalistični

¹⁰⁴ Tu velja poudariti, da so se tudi feministične skupine zunaj Slovenije solidarizirale z Janezom Janšo in Davidom Tasićem. Beograjska skupina Žena i društvo je napisala »Odprto pismo jugoslovanski javnosti«, v katerem izraža »protest zaradi aretacije dveh jugoslovanskih novinarjev, Janeza Janše in Davida Tasića« in stališče, da je časopis *Mladina* »zmeraj nudil možnost sodelavcem po vsej Jugoslaviji, da prispevajo k odpiranju prostora za emancipacijske in jugoslovanske težnje po demokratični družbi« (dok. 88/27). Podobno velja za začetek vojne v Sloveniji, ko je beograjski ženski lobi napisal apel, v katerem je zahteval, da se »enote JLA brez kakršnih koli pogojev umaknejo v kasarne«, ker »mladeniči niso odšli v vojsko, da bi preprečevali odcepljanje katerega koli naroda« (dok. 91/12/b).

¹⁰⁵ O tem cf.: Jalušič, *op. cit.*, 1999, str. 117 in 302. V grobem je šlo za zapis Daše Duhaček v poglavju knjige, objavljene v ZDA, da so bile slovenske feministke na tretjem feminističnem srečanju v Beogradu proti kakršemu koli jugoslovanskemu povezovanju, ker se niso strinjale z vsejugoslovansko žensko krovno organizacijo. Paradoks obtožbe je seveda v tem, da »slovenske« feministke niso mogle nasprotovati jugoslovanskemu gibanju ali mreženju, saj so v takem gibanju že sodelovale (prej in pozneje) kot soorganizatorke feminističnih srečanj. Pač pa se je nasprotovanje veliko bolj kot na »jugoslovansko« povezovanje nanašalo na specifično organizacijsko formo, ki je bila predlagana in se je vse preveč ujemala z izkušnjami komunističnega organiziranja in omogočala, da so »seniorke« in tiste z dostopom do mednarodnih informacij dominirale v feminističnem gibanju.

spopad na »nesojenem«¹⁰⁶ petem jugoslovanskem srečanju, ki naj bi bilo leta 1992, vendar se je v tem času že začela vojna in z njo razprave o posilstvih, ki je razdelila feministke. Hkrati pa velja omeniti nekaj, kar za razpravo o razmerju med feminizmom in nacionalizmom ni nezanemarljivo: državnost, z njo v zvezi pa tudi politični prostor, ki dajeta vsem individuum, ki živijo v neki določeni državi, politični status in sta izjemno pomembna vira legitimizacije političnih zahtev feministk. V zadnjih nekaj desetletjih so se seveda oblikovali tudi drugi mednarodni viri legitimnosti, a država (še vedno nacionalna) je kljub temu pomembna tarča feminističnih zahtev. Zato je vprašanje, ali moremo feministike, ki so, potem ko je Jugoslavija začela razpadati, realistično postavile svoje zahteve v kontekst novih držav, kar tako razglasiti za nacionalistke. Med na novo vzpostavljenimi enotami in njihovimi vodstvi so bile vendarle razlike (ki segajo najmanj od Kučana do Miloševića). Antidržavni sentiment bi lahko bil za nekatere zahteve, ki jih je bilo mogoče uveljaviti v trenutku političnega odprtja, usoden. To velja, denimo, za vprašanje abortusa, pa tudi za vprašanje celotne ustavne razprave v Sloveniji.

Če niso hoteli slišati o feminizmu, smo mu rekli malo drugače ...

Ko je tema feminizma prišla v osemdesetih letih v javnost, je o njem začela razpravljati tudi stara oblast, torej vladajoča in edina komunistična stranka. Predvsem za nekatere posameznike in posameznice v Zvezi komunistov je feminizem postajal zanimiv, med drugim zato, ker so pod pritiskom gibanja zahodnoevropske socialdemokratske in zelene stranke nekatere teme že prišle do državnih institucij zahodnoevropskih držav blaginje in tako postale podlaga za državni femini-

¹⁰⁶ M. Dobnikar, *op. cit.*, 1999.

zem. Nove skupine so očitno spodbujale ponovno obujeni komunistični »ženski separatizem«. Pri tem so sodelovale tiste ženske, ki so trdo delale v komunistični stranki, pa dobile le drobtinice, in nekateri bolj prosvetljeni člani, ki so podpirali nova družbena gibanja¹⁰⁷ in hkrati doumeli, da del nacionalistično usmerjene stranke – ki se je pozneje v veliki meri pridružil nacionalnokulturni opoziciji – simpatizira z omejevanjem pravice do svobodnega odločanja o rojstvih. Leta 1986 je feminizem še sodil v Šušvarjevo meščansko desnico, med »skupine in posameznike, ki poskušajo v svoji aktivnosti iz prejšnjih ilegalnih oblik preiti v legalne in si ustvarjajo nova oporišča na javni sceni« ... in delujejo »v raznih mirovnih, ekoloških in drugih gibanjih, ki jim hočejo vsiliti svoj patronat in jih postaviti nasproti SZDLJ (Socialistični zvezi delovnega ljudstva Jugoslavije) kot fronti organiziranih socialističnih sil ...« (dok. 86/2), a je postopno, z javnimi debatami in pisanjem nekaterih medijev postajal bolj sprejemljiv.

Nekatere članice feminističnih skupin so bile proti koncu osemdesetih celo vabljene na sestanke Sekcije za proučevanje družbenoekonomskega položaja žensk pri Republiški konferenci SZDL. Na začetku leta 1988 je sekcija skupaj z Marksističnim centrom Centralnega komiteja ZKS organizirala okroglo mizo »Sodobni feminizem na Slovenskem«. Razprava feminizma ni zavračala, celo nasprotno, v zapisu razprave so o feminizmu pisali pozitivno: »V kolikor feminizem prinaša nove teoretične misli in prispevek k osvetljevanju pojmov v

¹⁰⁷ Tu velja omeniti predvsem takratno personalno zasedbo na Marksističnem centru CK ZKS, ki je v drugi polovici osemdesetih postal znotraj in zunajpartijsko-opozicijsko »teoretsko zbirališče, prostor za svobodno debato in preizkušanje idej« (Lev Kreft), torej bolj postmarksistični kakor »marksistični« center. V osemdesetih so center vodili ljudje, kakršni so bili (najprej) Franc Šali in (pozneje) Peter Bekeš in Ciril Ribičič. Med zaposlenimi je bilo mogoče najti Leva Krefta, Sreča Kirna, Tomaža Mastnaka (cf.: A. Žerdin, *op. cit.*, 1997, str. 351), Marino Gržinič ... Nekateri, denimo Mastnak, so bili pomembni akterji v skupinah NDG ali pa so simpatizirali z njimi in jih podpirali.

prehodu iz ene družbenoekonomske formacije v drugo, je zagotovo spodbuden. Vendar pa mora biti tudi v svoji radikalni kritiki marksizma, družbene prakse in njenih simbolov izostren in natančen, sicer si dela slabo uslugo.« In: »Okrogla miza o sodobnem feminizmu na Slovenskem je pomenila začetek poglobljene razprave, začetek dialoga, odpiranje vrste vprašanj, ki šele morajo dobiti svoje odgovore, tako v znanosti kot tudi v Zvezi komunistov« (dok. 88/15). Kot piše Mojca Dobnikar¹⁰⁸, »posebnih posledic teh razprav ni bilo in tudi sicer ne kakšnih posebnih pritiskov s strani politike, pač pa se je feministkam stalno dajalo čutiti, da njihovo početje in razmišljanja ne sodijo v socialistično družbo«. V medijih (revija *Jana*) se je to pokazalo takole: »Živčni zlomi, družinske tragedije in zdravju nevarno zgražanje zaradi ponorelih feministk so že davno zgodovina; Amerika ... je seveda vsrkala tudi večji del 'teorije' in 'prakse' feminizma. Od tam se je glas o bogoskrunskem početju prenekaterih 'zablodele ovce' razširil ne samo v deveto vas, ampak tudi na sončne strani Evrope« (dok. 88/16).

Nasploh je mogoče reči, da se je z manjšanjem vpliva Vide Tomšič v tistem delu politike, ki je zadevala ženske, večala pripravljenost na dobrodušno in distancirano sprejemanje feminističnih idej tako v Zvezi komunistov kot v SZDL. Kljub temu velja omeniti, da feministična srečanja od začetka niso veljala za »čisto nedolžno« početje. Tanjo Rener so, denimo, obiskali na delovnem mestu (Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo) in jo zasliševali v značilnem udbovskem slogu; iz tega je bilo mogoče sklepati, da so bili prostori Inštituta za sociologijo v središču Ljubljane (kjer se je poleg nekatereh drugih skupin sestajala Ženska sekcija pri Sociološkem društvu) dokaj strogo nadzorovani. Obenem pa ni bilo mogoče govoriti o kakšni grobi represiji. Bolj je šlo za subtilnejše oblike

¹⁰⁸ M. Dobnikar, *op. cit.*, 1999, str. 3.

nadzora in za oviranja: za nekatere vrste projektov in raziskav, ki bi zadevali feminizem, ženske itn. »nikoli bilo denarja, če si hotel te reči raziskovati«. ¹⁰⁹

Sicer pa so bile feministke nedobrodošle tudi za del (teoretske) alternativne scene. Nekatere so to občutile kot represijo »s strani kolegov (tako imenovanih gibanjcev, pametnih ljudi, gurujev itn.)«, predvsem zato, ker so se »počutile teoretsko in verbalno šibke«, oziroma se »tu niso kaj dosti oglašale«, oni pa niso bili dovolj senzibilni, »da bi nas pri tem krepili. Razen kakšnih strašno redkih izjem«. Bilo je torej kar nekaj »posmehovanja in omalovaževanja, potiskanja v nerelevantnost«. Hkrati omenjajo avtorepresijo: nemožnost ukvarjanja z zadevami, ki se nanašajo neposredno na feminizem, zaradi zunanjih, pa tudi zaradi notranjih pritiskov (družina, služba, okolje). ¹¹⁰ Tako je nastajala nekakšna situacija »mimikrije«, kot pravi Mojca Dobnikar, ko so se aktivistke prilagajale situaciji, v kateri je včasih prišlo do konfrontacije, včasih pa do dialoga z okoljem in oblastmi: »Če niso hoteli slišati za feminizem, pa

¹⁰⁹ Tanja Renner je na Delavnici o feminističnih skupinah decembra 1999 dejala tudi tole: »Hodila sem po Inštitutu in Arhivu za zgodovino delavskega gibanja in kakšnih škatel mi niso hoteli dati dol in so mi tudi eksplicitno povedali, zakaj ne: na primer, katere osebe mislijo, da to ni dobro. Zdelo se je, da je velika osebna usluga, če ti omogočijo dostop do arhiva. Drobnosti represije s strani režima so se dogajali tudi v primerih, ko je prišlo do kakšnih javnih zahtev, in takrat se je oglašil tisti, ki je bil takrat 'dežuren' in je stvar zavrnil.« (Delavnica, 1999.)

¹¹⁰ T. Renner, na Delavnici: »Avtorepresija je bila dvojna: na eni strani lasten strah, samocenzura in na drugi strani mislim (in to lahko rečem zase in za nekatere moje kolegice), da ni bilo niti časa niti denarja, da bi se z nekimi rečmi zares ukvarjale, ker smo imele službo, ker smo imele družine itn. In jaz mislim, da bi se dalo kaj narediti, ampak bi se bilo treba zelo angažirati. Seveda se je par ljudi odločilo, da bodo počeli točno to, kar hočejo, in tudi pokazali, da se to da, ampak potem je bilo treba standardne strukture nekoliko spremeniti (denar, redna služba itn.). Reč, ki se mi zdi, da je tudi ne gre zanemariti, je to, da v osemdesetih za razliko od devetdesetih ni bilo skoraj nobenih institucionalnih, logističnih in še manj finančnih podpor od zunaj ali od znotraj.«

smo mu rekli malo drugače, da je pač treba nekaj narediti za ženske. Če niso hoteli slišati za ženske, sem rada naravnost usekala, da gre za feminizem. Ampak to je bilo prilagajanje. In ko se je nehala konfrontacija, se je začelo pokroviteljstvo, ko so nas nekako gladili ... češ, saj ste tudi ve 'naše' ... Kljub temu se mi zdi, da je bilo takrat celo več dialoga kot danes.«¹¹¹

Predvsem ZSMS je bila dojemljiva za nekatere, ne preveč radikalne feministične iniciative in jih je tolerirala ali včasih celo sprejemala (predvsem v času službovanja Ingrid Bakše, ki je imela velike zasluge tudi za promocijo zahtev gejevske in lezbične skupnosti). Nekatere pobude, denimo iniciativa za ministrstvo za ženske, ki so jo prevzele še druge, pozneje ustanovljene skupine, denimo Ženske za politiko, pa so z vztrajnim pritiskom vendarle postale del strankarskega programa, čeprav le v obliki parlamentarne Komisije za žensko politiko in pozneje Urada vlade RS za žensko politiko. Posebna oblika »represivne tolerance« je bil za ženske skupine – predvsem tiste, ki so težile k socializacijski dejavnosti, teh pa je bila večina – problem prostora. Ženske skupine so navadno imele zelo majhne prostore ali pa so »gostovale« pri drugih skupinah. Tako je skupina Ženske za politiko, ustanovljena 1990 v Ljubljani, gostovala v prostorih Gibanja za kulturo miru in nenasilja, pozneje Mirovnega inštituta. Edina dalj časa obstoječa skupina zunaj Ljubljane, Ženska iniciativa Koper, je imela s prostorom neverjetne probleme in sicer že v času na novo oblikovanih strank, kjer nihče ni imel posluha za neodvisno skupino: »Me smo se zaradi stisk s prostorom skušale ugnezditi tam, kjer se je le dalo ... tri leta smo se zelo trudile,

¹¹¹ Decembra 1999 smo v okviru zbiranja dodatnih informacij organizirale še enodnevno delavnico o razmerju med feminističnim delovanjem in oblastjo. Pričujoči citati so zbrani iz transkripcije prispevkov na delavnici. Na njej smo sodelovale: Milica G. Antić, Barbara Berce, Mojca Dobnikar, Vlasta Jalusič, Srna Mandič, Metka Mencin Čeplak, Tanja Rencelj, Tatjana Sulc, Dora Škerjanc Battelli, Renata Šribar in Suzana Tratnik.

da bi prišle do malega prostora ... me smo bile, pa ni bilo prostora, tam pa je bil prostor, pa nam niso dovolili, da bi ga uporabljale.«¹¹² Rešitev, ki jo je v Ljubljani po letu 1993 prinesla zasedba Metelkove, bi v prostorskem smislu lahko bila trajnejša, če bi sam Center Metelkova ne imel vrste težav z oblastmi in če bi se mu posrečilo rešiti vprašanje, kako uravnnavati mrežo odnosov v tako kompleksni skupnosti, kakršna je bila tista, ki je zasedla Metelkovo, a tudi v Ženskem centru samem.

Vprašanje ločenega prostora, ki ga je mogoče avtonomno nadzorovati in upravljati, v katerem je mogoče nekaj skupaj početi ali ustvarjati, kjer je mogoča alternativna dinamika, je v feminizmu in seveda tudi v t. i. »subkulturnih«, pravzaprav pa političnih gibanjih eno ključnih vprašanj, ki šele lahko vzpostavi nove politične agende in transformacije političnega prostora. Marko Breclj je te prostore po arendtovsko v svojem žargonu imenoval »osvobojena ozemlja«¹¹³. Če vzamemo za primer samo lezbično gibanje, potem je zanimivo opazovati, kako se čisto osebna in intimna potreba po socializacijskem prostoru za izmenjavo izkušenj in informacij prevesi v politično zahtevo in izkušnjo, tudi če njen neposredni namen ni prav to: »Kar se tiče ustanovitve LL, takrat ni šlo toliko za politično delovanje te skupine, čeprav je bil že sam pojav skupine svojevrsten političen akt. Ampak ni šlo toliko za politične zahteve, kolikor v prvi vrsti za vzpostavljanje infrastrukture. To je bilo osnova za vse, kar danes počnemo ... Nam je bila vzpostavitev vsaj enega prostora za lezbijke prioriteta naloga. Šlo je za to, da so lezbijke dobile prostor, kamor ... so se lahko obrnile in tudi 'zatekle'.«¹¹⁴

Prav zaradi tega so se boji v osemdesetih, pa tudi v devetdesetih v glavnem vrteli okoli prostorov, takih ali drugačnih,

¹¹² Dora Škerjanc Battelli na Delavnici, 1999.

¹¹³ Na predavanju Delavsko-punkerske univerze 13. 5. 1998 na Mirovnem inštitutu z naslovom »Osvobojena ozemlja, ko je revolucija spet daleč«.

¹¹⁴ Nataša Sukič na Delavnici, 1999.

fizičnih ali simbolnih. In »represija« je bila zmeraj prostorska represija, ki je poskušala depolitizirati in (tudi) dehumanizirati nekatere iniciative. Tukaj sta antifeminizem in homofobija ponavadi stopala z roko v roki. Hkrati je tudi takrat že šlo za medije in njihovo represivno produktivnost, ki je v veliki meri vplivala na umevanje drugačnosti in vprašanje pravice do enakosti. Pri vprašanjih feminizma ali lezbištva (ki so ju mediji povezovali) je šlo skoraj zmerom za ironijo in cinizem: »Mediji so se skrajno zagreli, ko je šlo za lezbična vprašanja in dejansko je poplava prispevkov ... imela zelo ironične naslove ali pa vsebine. Denimo, v *Teleksu* komentar lezbičnega filma z naslovom 'Jaz sem za konkretno'.«¹¹⁵ Prostori drugačnosti niso bili zaželeni niti pri novih, demokratičnih oblasteh, čeprav je bilo trepljanja in obljub v »tihotapskih časih« – tako je temu obdobju rekla Alenka Puhar – veliko.

Politike izključevanja: volitve, ustava, stranke in abortus

Razprava o nataliteti in nizki rodnosti Slovenk in izumiranju slovenskega naroda¹¹⁶ je bila priprava na desno cerkveno kampanjo proti abortusu, ki se je v Sloveniji začela hkrati z nekaterimi drugimi kampanjami v vzhodni Evropi (prva je bila na tem področju Poljska, takoj za njo pa Slovaška in Hrvaška, a tudi Madžarska). Razprava o tej vrsti ogroženosti naroda se je dobro ujela z razpravami o drugih oblikah ogroženosti, v katerih sta se oblikovali »samozaščitna« slovenska identiteta in nacionalna ideologija. Skupaj s sovraštvom do zveznih institucij in do jugoslovanske ljudske armade, ki je bilo v tem

¹¹⁵ Nataša Sukič na Delavnici, 1999.

¹¹⁶ Primer so bili članki v *Delu*, ki so imeli naslove kot »Rast prebivalstva v Sloveniji – izumiranje?« in v katerih je, denimo, pisalo: »Zato morajo v Sloveniji spet postati družine s tremi otroki nekaj običajnega« in »Priseljevanje ne more zamenjati rodnosti« (dok. 89/22).

času v veliko podporo mirovnemu gibanju (to se je začelo zavzemati za »Slovenijo – demilitarizirano deželo«), so bile te razprave podlaga, na kateri se je oblikovala nacionalizacija civilne družbe. Aretacija Janeza Janše in proces proti četverici sta to nacionalizacijo postavila na »boju za jezik«, v katerem se sodi »Slovencem«, in ne več na tistem, na čemer je temeljilo civilnodružbeno-državljsko gibanje poprej: na zahtevi, da civilom sodi civilno sodišče in ne vojska. V tem okviru se je tudi homogeniziral Odbor za varstvo človekovih pravic, v katerem je raznolično in pluralno civilnodružbeno gibanje dalo *bianco* menico tistim, ki so v osvoboditev popeljali »slovenski narod« in ne prebivalcev, ki so živeli na ozemlju SRS. In to brez vnaprejšnje garancije, da bodo zahteve novih družbenih gibanj vključili v novi politični sistem. Da tega ne nameravajo, je pokazal prvi osnutek pisateljsko-sociološke ustave. V letih 1988–1989 je bilo tako vse mobilizirano za »naše fante«, kakor so jih nazadnje imenovali.¹¹⁷

Omenila sem že distribucijo filma *Nemi krik*, ki je odprla javno razpravo o vprašanju abortusa, številu rojstev pri Slovencih in se je lepo ujela z nacionalno homogenizacijo. Čas po aretaciji četverice in koncu vojaškega procesa je – po entuziazmu zaradi sodelovanja v množičnem gibanju – feministke nedvomno streznil. V tem času se je jasno formiral nacionalni blok, ki je oblikoval koalicijo Demos, hkrati pa so se mu pridružili tudi Zeleni, ki so poprej sodili med nova družbena gibanja. Simbolna podpora, ki so jo Zeleni uživali (11 % na volitvah), je kazala, da jih je volilo veliko število žensk.¹¹⁸ Ja-

¹¹⁷ Cf.: V. Jalušič, *op. cit.*, 1999.

¹¹⁸ Mogoče je trditi, da je ta stranka glede na svoje zahodne vzore in partnerice posebej zatajila pri zastopanju interesov žensk. Raziskava, ki so jo leta 1990 naredile Milica Gaber Antić, Tanja Rener in Anuška Ferligoj, je namreč že takrat pokazala, da se je pred prvimi volitvami največ žensk želelo priključiti Zelenim Slovenije. To je kazalo na žensko politično »postmodernost«, a tudi na popolno zgrešeno politiko stranke Zelenih, ki se je pridružila nacionali-

sno je postalo, da tranzicija in novi politični sistem ne bosta avtomatično vključevala ne žensk in njihovih interesov, ne kakšnih drugih »marginalcev«. Tudi to je bil eden od razlogov, da je leta 1990 na feministični sceni vnovič oživel kolektivni aktivistično-teoretski duh. Imele smo že dovolj močno izkušnjo skupnega delovanja, da je bilo jasno, da je mogoče prav v trenutku oblikovanja nove ustave in zakonov vplivati na okvire političnega sistema in vsiliti ali pa vtihotapiti zahteve, ki so jih feministične iniciative postavljale na dnevni red že kar nekaj časa. Hkrati je med nekaterimi novimi strankami vladalo precejšnje zanimanje za t. i. ženske teme, saj so morale pridobiti volilke za prve večstrankarske volitve, ki so bile napovedane za leto 1990. Na novo oblikujoča se desnica je ta čas dojemala tudi kot priložnost, da zavrti kazalce ure nazaj. Nasploh se je po vzhodni Evropi širil glas, da je socializem prisilno emancipiral ženske in da si zdaj želijo spet nazaj v gospodinjstvo. V skladu s tem sta katoliška cerkev in nastajajoča katoliška opozicija začeli kampanjo za retradicionalizacijo vloge žensk v družbi. Tako je tednik *Družina* že v drugi polovici osemdesetih začel objavljati izkušnje žensk, ki so se iz službe zavestno vrnile v gospodinjstvo in začele skrbeti zgolj za družino, promovirati tradicionalni družinski vzorec in razglašati abortus za zlo. Razvnela se je razprava o tem, ali 55. člen, ki je v stari, socialistični ustavi (tam 233. člen) omogočal svobodno odločanje o rojstvih otrok, in ki je bil zadnjih petnajst let podlaga za legalni abortus na zahtevo, zares sodi v demokratično ustavo.¹¹⁹ Nasploh je razprava o tem členu prevladovala v debati o novi

stični in močno protiženski koaliciji, kar je lahko le deloma popravila z glasovanjem za svobodno odločanje o rojstvih v novi ustavi (dok. 90/5).

¹¹⁹ Eden izmed argumentov (krščanskodemokratske stranke in njenega vodje Lojzeta Peterleta, ki je bil hkrati predsednik Demosove vlade) je bil predhodnik za trditve sedanjega nadškofa slovenske katoliške cerkve Franceta Rodeta; trdil je, da tak člen prav gotovo ne sodi v demokratično ustavo, da nobena evropska ustava nima česa takega in da se nam bo »Evropa smejala«. Rode je leta 2000 govoril o tem členu ustave kot o »sramotnem členu«.

ustavi. Na koncu, leta 1991, ko se je s sprejemom ustave že zelo mudilo, je bil ta člen edina točka nesoglasja, hkrati pa je bilo ustavo zaradi napovedanih drugih volitev in preostalih zadev nujno sprejeti. Zaradi tega se je situacija približala vrelišču in pogajanja med strankami so konec leta 1991 kazala na popolni razcep. Slišati je bilo predlog, naj se člen preprosto izpusti iz ustave. Kljub temu je le majhen del prebivalstva doumel in verjel, da je pravica do legalnega abortusa dejansko ogrožena.

Pred volitvami v letu 1990 je nastalo kar nekaj novih skupin in »scena« se je tudi regionalizirala. Ustanovljena je bila posebna Neodvisna lista novih družbenih gibanj¹²⁰, ki se je programsko artikulirano zavzemala za pravice raznovrstnih marginalcev, nekatere članice Sekcije za družbenoekonomski in politični položaj žensk pri RK SZDL pa so inicirale žensko listo (Lista neodvisnih¹²¹), ki je nastopila na prvih volitvah (dok. 89/21). Takratni zakon o političnem združevanju je omogočal ustanavljanje različnih političnih združenj in ne le strank. V skladu z njim so bile na začetku devetdesetih registrirane organizacije, kot so bile Gibanje za kulturo miru in nenasilja, Ženske za politiko in Ženska iniciativa Koper. Nekatere druge skupine, denimo SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja in skupina Prenner klub pa so nastale kot društva.

Skupina Ženske za politiko je nastala spomladi 1990; spodbujala naj bi participacijo žensk in promovirala ženske teme v politiki, predvsem pa bi naj ohranjala nekatere dosežke, ki so sicer bili »komunistični«, a so vendarle bili podlaga za moder-

¹²⁰ Na njej so kandidirali Zoja Skušek, Vlasta Jalušič, Darka Zvonar, Iztok Saksida, Tonči Kuzmanič, Marko Hren, Vito Flaker, Zdenka Šimonovič in drugi. Nastop liste novih družbenih gibanj na prvih volitvah je naletel na močno nasprotovanje ZSMS, pozneje LDS, saj je lista očitno ciljala na tisti del volilcev, na katere je računala tudi ZSMS.

¹²¹ Iz liste je pozneje izšlo društvo Iniciativa, ki so jo vodile bivše članice sekcije za družbenoekonomski in politični položaj žensk pri SZDL (dok. 90/35/a).

no in avtonomno življenje žensk. Ženske za politiko so bile mešana skupina starih in novih aktivistk in članic nekaterih drugih skupin. Prizadevale naj bi si za »prisotnost žensk na vseh ravneh in v vseh strukturah politike, z jasnim ciljem, omogočiti ženskam, da kot enake, enakopravne in enakovredne vstopajo v vse sfere in uveljavljajo svoj vpliv kot politična bitja« (dok. 90/25/a). Aprila 1990 so dale v javnost pobudo za ustanovitev Ministrstva za ženske (stari »dolgi« ZSMS feministkam). V parlamentu je bila nato ustanovljena Komisija za žensko politiko, njena predsednica pa je postala poslanka ZSMS Metka Mencin, ki je bila tudi članica skupine in je odločilno prispevala k odprtosti dela komisije in pri prenosu nekaterih pobud v zakonodajno sfero, predvsem pa je igrala odločilno vlogo pri kampanji za ohranitev 55. člena ustave. Tako je feminizem vendarle vsaj v nekem segmentu tudi neposredno vplival na oblikovanje institucij nove države in deloma izsilil inkluzivnost. Namesto Ministrstva, ki ga je skupina zahtevala, je bil pozneje ustanovljen Urad RS za žensko politiko, katerega druga direktorica je postala Vera Kozmik, ki je tudi bila med ustanoviteljicami skupine.¹²²

Skoraj v istem času kot Ženske za politiko je nastala še druga, bolj lobistična skupina, katere namen in cilj je bil predvsem lobiranje oziroma delo z javnostmi (preko medijev), že omenjeni Prenner klub.¹²³ Obe skupini sta se lotevali speci-

¹²² Ustanoviteljice skupine Ženske za politiko, ki je v statutu poudarjala, da je njena organiziranost »projektna in nehierarhična«, so bile Ingrid Bakše, Zdenka Šimonovič, Metka Mencin, Barbara Berce, Milica Gaber Antić, Tanja Rener, Darka Podmenik, Mirjana Ule, Alenka Avžlahar, Elvira Agić, Meta Dragolič, Zoja Skušek, Vlasta Jalušič (dok. 90/23). Pozneje so se skupini pridružile še Jana Rošker, Nina Kozinc, Jelka Zorn, Eva Bahovec in Neda Pagon.

¹²³ »Društvo je bilo ustanovljeno z namenom promocije družbene enakosti med spoloma in vzpostavljanja stika med feminističnimi nevladnimi organizacijami in podjetnicami. Medtem ko je slednji projekt kljub doslednim poskusom spodletel, je medijsko ozaveščanje o socialni pogojenosti vloge žensk sistematsko in vključuje tudi najpomembnejše nacionalne medije« (dok. 90/52).

fičnih dejavnosti, v grobem bi bilo mogoče reči, da sta zajemali področja politike, feminističnih študij in medijev in delovali v raznih kampanjah. Predvsem Prenner klub se je v času vojne v nekdanji Jugoslaviji aktiviral tudi v mirovnih iniciativah in v javnosti uspešno lansiral nekatere teme, predvsem teme politične participacije, o katerih se je v tem letu precej govorilo.¹²⁴ Obema skupinama so se pridružila nova ženska imena, tudi iz novinarskih krogov, ki prej niso neposredno sodelovala na feministični sceni, a so pozneje postala precej pomembna bodisi na sceni nevladnih organizacij ali pa v krogu Liberalno demokratske stranke.¹²⁵

Obe skupini in sodelujoče posameznice so se močno angažirale v kampanji za ohranitev 55. člena ustave o pravici do svobodnega odločanja o rojstvih in najbrž bi bilo mogoče trditi, da sta v celoti imeli največje zasluge za ohranitev tega člena v ustavi Republike Slovenije. Poleg teh dveh skupin je v Kopru nastala tudi že omenjena Ženska iniciativa – Iniziativa delle donne in sicer po »vzorcu« skupine Ženske za politiko, s podobnim, le morda bolj regionalno obarvanim programom in dvojezičnim imenom, kar je zbudilo kar nekaj nacionalističnih reakcij.¹²⁶ Skupina, ki je edina dalj časa delovala zunaj Ljubljane, se je po začetku vojne 1991 intenzivno ukvarjala s protivojnimi akcijami¹²⁷ in s humanitarno pomočjo beguncem z

¹²⁴ V medijih se je pojavilo kar nekaj tem o ženskah v politiki in kulturi, ki so jih lansirale članice obeh skupin (Melita Zajc, Darka Zvonar, Vlasta Jalušič, Milica Gaber Antić, Majda Širca), teksti o abortusu (Renata Salecl, Zoja Skušek, Vlasta Jalušič) itn.

¹²⁵ Alenka Burja, Jasmina Držanič, Alenka Koron, Metka Mencin, Tanja Rener, Renata Salecl, Majda Širca, Renata Šribar, Melita Zajc, Alenka Suhadolnik.

¹²⁶ Članice skupine so bile Dora Škerjanc Battelli, Lorella Femo, Breda Krašna, Snežana Belušič, Darinka Bestjak, Vesna Valentinčič, Olimpija Balenovič idr. (dok. 90/47/a).

¹²⁷ Skupina je bila tesno povezana s skupinami iz Italije, Nemčije in nekdanje Jugoslavije, saj je organizirala – podobno kot ljubljanska skupina Ženske proti vojni – dlje časa ponavljajoče se demonstracije žensk v črnem.

vojnih področij: pri tem je pogosto naletela na težave in nerazumevanje (*cf.* intervju z Doro Škerjanc Battelli v pričujoči knjigi).

Prav tega leta je bila v času prvih pluralističnih volitev tudi dokaj udarno lansirana razprava o participaciji žensk v politiki. Ta razprava, ki je v naslednjih letih razvodenela in zastala in so jo deloma, a le deloma, prevzele stranke, se je vendarle iztekla tudi v to, da so v nekaterih strankah oblikovali ženske programe (že leta 1990 sta najmanj dve stranki za pomoč pri svojem »ženskem programu« zaprosili feministke), pa tudi ženske strankarske skupine, ki so, čeprav izpostavljene večjim ali manjšim pritiskom strankarskih ideologij, polagoma vendarle začele delovati (to velja predvsem za Združeno listo socialnih demokratov in za poznejšo Liberalno demokratsko stranko). Kot eno temeljnih vprašanj se je postavilo vprašanje feminističnih ali ženskih študijev, za katere je bilo jasno, da so ena izmed podlag za vsako politiko, ki zadeva enakost in enake možnosti žensk. Na tem področju je velik korak storila predvsem skupina Ženske za politiko, v kateri je sodelovalo precej akademičark, ki so organizirale vrsto znanstvenih in strokovnih srečanj s temami, kakršne so družina v političnem prostoru, ženski študiji, ali pa spodbudile podobne teme na strokovnih srečanjih, v revijah in knjigah. V skupini se je s prihodom nekaterih novih članic oblikovala posebna »strokovna skupina«, ki je bila na eni strani sicer teoretsko produktivna, hkrati pa je to ponovno oživilo že tradicionalni konflikt med teoretičarkami (različnimi teorijami) in aktivistkami, ki se je lomil predvsem na vprašanju nasilja kot področja za delovanje. Vse to in pa umik nekaterih članic iz skupine (primerjaj intervjuje!) je vplivalo na to, da se je del »dediščine« skupine prenesel v Liberalno demokratsko stranko.¹²⁸ Iz tega časa izvi-

¹²⁸ Strokovna skupina je sedež Ženske za politiko skupaj z računom preselila z Mestnega trga 13 na Dalmatinovo 4, na sedež LDS. Formalno je bila skupina (avtomatično) ukinjena s sprejetjem novega zakona o političnih

ra kar nekaj že prej navedenih knjig, zbornikov referatov in študij¹²⁹ in ena najbolj pomembnih publikacij za tisti čas, knjiga *Abortus – pravica do izbire*, ki je v redakciji Žensk za politiko izšla leta 1991 in v kateri so bili zbrani dokumenti, razprave in stališča o abortusu iz tistega časa, ki so bili podlaga marsikateri argumentaciji za ohranitev 55. člena ustave v javnosti (cf.: intervju z Metko Mencin v pričujoči knjigi). Iz dediščine strokovne skupine Žensk za politiko je leta 1992 izšel ženski Klub LDS Minerva, leta 1995 pa feministična revija *Delta* z glavno urednico Evo Bahovec.

Zadnje dejanje stare civilne družbe

Leta 1990 je slovenski (takrat še vedno enostrankarski) establišment na podlagi nekaterih demografskih študij in s pomočjo nezanemarljivega vpliva kampanje katoliške cerkve in nacionalističnih čistorskih izbruhov nekaterih posameznikov in nekaterih že oblikovanih strank (SDZ in Krščanski demokrati) v komisiji pod vodstvom E. M. Pintarja (t. i. Pintarjeva komisija izvršnega sveta socialistične republike Slovenije) izdelal dokument »Podlage prebivalstvene politike Slovenije«. Dokument je bil za preostanek žive civilne družbe in za feministične skupine hudo sporen, saj je pripravljal politični teren za »mehko« odpravo pravice do abortusa. Hkrati so bile iz ustavnega predloga izpuščene iniciative, ki so zadevale spolno diskriminacijo in spolno usmerjenost. Bilo je očitno, da nameravajo novopečeni »civilnodružbeniki«, ki so jurišali na oblast, iz nove politične enote brez milosti izpustiti tako cele

strankah, ki je razveljavil zakon o političnih združenjih iz leta 1990, po katerem je bilo registriranih več skupin. Ženska inicativa iz Kopra se je samoukinila, preostalo premoženje pa podarila SOS telefonu.

¹²⁹ T. Rener, »Ženske – politika – družina«, *ČKZ*, št. 136–137/1991, E. Bahovec, *op. cit.*, 1993.

teme kot potencialne državljane.¹³⁰ Feministke so zato začele kampanjo proti represivni in konservativni družinski politiki, ki je vodila v retradicionalizacijo spolnih vlog in jasno kazala, da gre glede abortusa dejansko za »poljski sindrom«, kar je katoliška cerkev kmalu tudi javno priznala v izjavah Komisije za pravičnost in mir in Sveta za nauk vere pri Slovenski škofovski konferenci: »Govoriti o pravici do splava kot civilizacijskem dosežku je absurd in sprenevedanje ... Zlo ... ni mogoče v nobenem primeru uzakoniti kot dobro in zakonito ... Nova slovenska ustava kot temeljni zakon nove družbe mora biti pozitivno in programsko usmerjena. Zato besedilo o 'pravici do splava' ne sodi vanjo« (dok. 91/28). Anton Stres, predsednik Komisije za pravičnost in mir, je zapisal tele (leta 2001 še posebej aktualne) besede: *»Zaupamo stroki, da bo v prihodnje iskala najboljše in tudi etično odgovorne rešitve, zato menimo, da to ni zadeva, o kateri naj odloča ustava«* (dok. 91/30, podč. V. J.).

Ko je torej postalo jasno, da konsenza med strankami ne bo in da je parlament z le 11 % poslankami zmožen izglasovati ustavo brez 55. člena¹³¹, je skupina Ženske za politiko dala

¹³⁰ Boj za ustavno opredelitev državljanov je bil izjemno težak, saj je nacionalistični del političnega spektra državo nameraval (tako kot se je zgodilo v Makedoniji) namesto za državljansko državo proglasiti za »suvereno državo slovenskega naroda« (pozneje je bila sprejeta dikcija, da je Slovenija »država vseh svojih državljanek in državljanov«). V tem »paketu« je bila tudi prvotno predlagana preambula, v kateri je bila na iniciativo Tineta Hribarja zapisana tudi t. i. svetost življenja, kar je spodbudilo ostre razprave o vprašanju začetka življenja in »varovanja življenja« od spočetja naprej – in to kljub temu, da si je Hribar pozneje prizadeval uveljaviti drugačno, filozofsko-eksistencialistično interpretacijo (cf.: T. Hribar, »Razlaga ustave s temeljnimi ustavnimi modeli in inštituti. Preambule«, 1991, dok. 91/21).

¹³¹ »Komisija se je danes izrekla o 97 členih. Bistvenih pripomb k posameznim rešitvam ni bilo, zapletlo pa se je pri pravici do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. SKD, SKZ-LS in SDZ-NDS so se izrekle za črtanje tega člena z utemeljitvijo, da to ne more biti ustavna pravica, ampak pravica, ki jo ureja zakon. Opozicija, narodnosti in neodvisni so vztrajali, da mora biti ta pravica

pobudo za množične demonstracije. Številne nevladne in strankarske ženske skupine so se zedinile, da skupaj izpeljejo demonstracijo in kampanjo za ohranitev 55. člena. Tako je nastala široka koalicija Za izbiro, ki je začela zbirati podpise pod izjavo, ki so jo naslovili na Ustavno komisijo in na politike in je vključevala zahtevo po ohranitvi inkriminiranega člena. Javni shod, velika demonstracija, je potekal 11. decembra 1991, soorganizirali pa so ga civilnodružbene skupine Ženske za politiko, Društvo za enake možnosti žensk in moških »Iniciativa«, Ženska iniciativa Koper, Ženska iniciativa Maribor, Prenner klub, Ženske z idejami – sekcija društva Manager, Klub Lilit, Ljubljanski ženski klub, Ženske proti vojni, Koordinacija sindikatov in nevladne parlamentarne in izvenparlamentarne stranke – vključno z Zelenimi kot edinimi iz takratne vladajoče koalicije Demos (dok. 91/31/f).

Demonstracija je potekala med parlamentarno sejo. Metki Mencin je uspelo na svojo stran pridobiti večino poslank (24 od 25 jih je podpisalo Izjavo za izbiro – dok. 91/31/b), med njimi tudi edino članico ustavne komisije Darjo Lavtežar Bebler. Hkrati naj bi poslanke zagrozile, da bodo v primeru, če bi izglasovali izpustitev 55. člena, zapustile sejo.¹³² Parlamentarna seja je bila prekinjena. Skupina žensk

zapisana v ustavi, da jo pozna že sedaj veljavna ustava in nova ne more iti pod raven zagotovljenih in uveljavljenih pravic« (dok. 91/26).

¹³² Zaradi aktualizacije omenjenega člena ob nedavnem referendumu o zakonu o oploditvi z biomedicinsko pomočjo (pomlad 2001) in vprašanja o pravicah vseh žensk do te pomoči, velja omeniti še pomembno podrobnost, ki jo je pred sprejetjem ustave in navedenega člena zahtevala Komisija za žensko politiko. V mnenju k predlogu Ustave Republike Slovenije je namreč poleg zahteve po ohranitvi člena pisalo tudi tole: »Komisija opozarja, da je potrebno ob razpravi o predlogu ustave predložiti tudi obrazložitev, kjer bo izrecno zapisano, da pravica do svobodnega odločanja o rojstvih otrok vključuje tudi pravico človeka do ugotavljanja in zdravljenja zmanjšane plodnosti, do preprečevanja zanositve, kar vključuje kontracepcijo in sterilizacijo, in pravico ženske do umetne prekinitve nosečnosti« (dok. 91/31/c). To mnenje naj bi bilo

je v parlament prinesla božično drevo, ovešeno s kondomi. Veliko število parlamentarcev in parlamentark se je pridružilo ženskam in moškim na trgu. Temperatura je naraščala, žensko gledališče je imelo predstavo z bruhanjem ognja. Na transparentih je pisalo: Abortus brez kompromisa! Hočemo žensko ministrstvo!, Ženske v parlament!, itn. Ko je podpredsednik parlamenta vendarle sprejel skupino žensk, ki so s seboj odnesle polno košaro jajc, je tudi množica začela metati v parlament jajca in spontano vzklikati takratnemu predsedniku vlade Peterletu: »Lojze nima jajc!« Predsednik vlade je naslednji dan demonstracijo označil za »neokusno«. Jasno je bilo, da nihče, še najmanj pa vlada, ni pričakoval tako močnega nasprotovanja izpustitvi ali redukciji člena 55 v novi ustavi. Delegacija žensk je bila nato navzoča na naslednji seji ustavne komisije (to je bila ena od zahtev demonstracije), ki jo je neposredno prenašala nacionalna televizija. Eden od članov komisije, direktor Univerzitetnega kliničnega centra in član krščanskih demokratov Primož Rode, je demonstrativno odšel s seje, ker so ženske prebrale izjavo z naslovom V obrambo ustavne pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok (dok. 91/31e). Demonstracija in celotna kampanja (skupaj s podpisi, ki so se v kupih zbirali na Mestnem trgu 13 – sedežu Žensk za politiko in nekaterih drugih skupin) sta bili – tudi simbolno – zelo uspešni. Vendar je za celoto civilnodružbenih iniciativ imela tudi ta zmaga grenak priokus. Ne le da je na koncu zmagala kompromisna varianta, ki jo je ponudil Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin – v člen je bila zapisana svoboščina namesto pravice (dok. 91/26). Iz ustave je bila v 14. členu izpuščena nediskriminacija na podlagi spolne usmerjenosti, za katero so se tako feministične skupine kot druga nova družbena gibanja zavzemala že od srede osemdesetih let.

obvezno tolmačenje. Vendar ustavna komisija obveznega tolmačenja ni sprejela.

Novo štetje

Čeprav je bil v raziskavi zajet čas od začetka osemdesetih do srede devetdesetih let, pa sem v tej študiji prikazala predvsem nekatere poudarke do začetka devetdesetih let. Tako nisem načela tistega, kar je mogoče pogojno poimenovati »novo novo«¹ feministično gibanje. Razlogov za to je več. Po eni strani sem se hotela posvetiti predvsem duhu tranzicije iz socializma v kapitalizem, iz enostrankarskega v večstrankarski sistem, in vprašanju odpiranja političnega prostora in pomenu in vlogi feminističnih skupin pri transformaciji politike in pri pogledu na politiko v Sloveniji. Skupine, ki so nastale po letu 1992, so padle v drugačen čas in zgrabila jih je drugačna logika, zaradi česar se je oblikoval tudi drugačen način delovanja. Nekatere intervjuvanke so to natančneje opisale (denimo, Suzana Tratnik in Nataša Sukič). Novo okolišje je bilo zaznamovano s tako imenovano konsolidacijo novega sistema, v katerem so se politične elite etablrirale in začele bolj intenzivno nadzorovati mehanizme pripuščanja tistih, ki participirajo v institucionalni politiki, in nekatere teme. Hkrati smo se soočali s fenomenom, ki je zajel vso vzhodno postkomunistično Evropo in ki bi mu lahko rekli NVO-izacija civilne družbe. Fenomen je v veliki meri povezan z globalizacijskimi trendi in z razširjeno ideologijo civilne družbe kot »psa čuvaja«² demokracije: gre za težnjo, da se nevladne organizacije profesionalizirajo in začno delovati po modelu institucionalnih pravil in hierarhij ter se usmerijo na pridobivanje sredstev za delovanje, pri tem pa se uvid v relevantne teme pogosto izgubi. Za celotno nevladno tranzicijsko postkomunistično Evropo je bila to huda težava, saj države zvečine niso omogočile transparentnih pravil in ugodnih pravnih okolij za delovanje nevladne sfere, hkrati pa so v te države prišle številne mednarodne fondacije, ki so narekovale teme in način delovanja civilnodružbene sfere. V Sloveniji, za katero se večina

močnih mednarodnih fondacij ni menila (z izjemo Sorosove fondacije), je imelo to specifične posledice. V novih razmerah delovanja je bilo pomanjkanje denarja usodno. Hkrati je bil velik del dejavnosti nekako delegiran v Urad za žensko politiko in ta je avtomatično prevzel nekatere funkcije, ki so jih poprej imele ženske skupine, še zlasti pa je začel spremljati položaj žensk in ustvarjati mikropolitичne analize, ki naj bi – ali pa tudi dejansko so – pomagale pri političnem delu.¹³³ Urad sam je tako začel dokaj uspešno igrati vlogo psa čuvaja pri branju in sprejemanju nekaterih zakonov, pri varovanju nekaterih pravic, pri mednarodnem poročanju o položaju žensk, vendar je zatajil pri funkciji, ki bi jo – glede na dediščino, iz katere je izšel – moral izpolniti, namreč okrepiti nevladne ženske organizacije v tranzicijskem obdobju, saj samo te lahko uspešno nadzirajo katero koli vlado. Namesto tega je velik del dejavnosti teh organizacij začel izvajati sam in se začel obnašati kot nekakšna »državna feministka«. Po zamenjavi direktorice urada v letu 2000 in ukinitvi parlamentarne Komisije za žensko politiko se je taka politika pokazala kot napačna. Referendum o oploditvi z biomedicinsko pomočjo leta 2001 je bil le eden od rezultatov tega razvoja. Tako se je zgodil paradoks, ki ga še danes živimo v Sloveniji: od enega najmočnejših feminističnih gibanj v vzhodni Evropi je ostalo le malo institucionaliziranih aktivnosti.¹³⁴

Posebne posledice za celotno regijo, tudi za Slovenijo, je

¹³³ V letih od 1993 do 1995 v časopisnih člankih, ki so povezani z žensko problematiko, nastopa zvečine Urad za žensko politiko. Celo v tistih primerih, ko je Urad le sodeloval z nevladno sceno in jo podpiral, denimo, v kampanjah proti nasilju proti ženskam ob dnevih proti nasilju proti ženskam, ki so redno potekale s podporo več skupin (Prenner, Modra, SOS telefon), v tekstih kot glavni nosilec dejavnosti nastopata Urad za žensko politiko in direktorica Vera Kozmik.

¹³⁴ Tu ne navajam posebej feminističnih in ženskih študij ali študij spolov, ki potekajo na univerzi in na nekaterih neprofitnih raziskovalnih in izobraževalnih institucijah (cf.: T. Rener, *op. cit.*, 1996a).

seveda imela vojna v nekdanji Jugoslaviji. Vendar so se – paradokсно – v nekaterih delih nekdanje Jugoslavije feministične skupine z vojno pravzaprav »okrepile« (deloma zaradi obrambnih refleksov, deloma pa tudi zaradi izjemno močnih mednarodnih donacij). V prvih letih vojne so v nekdanji Jugoslaviji obstoječe ženske skupine – tiste, ki niso podlegle propagandam svojih režimov – počele predvsem dvojje: protestirale proti vojni in opravljale humanitarno dejavnost – pomoč žrtvam vojnega nasilja. Vojna in njena ideologija sta s svojo logiko proizvedli tisto, čemur so nekatere analitičarke rekle »nacionalizacija« ali »domestifikacija« žensk¹³⁵, ženske so postale del telesa velike nacionalne družine, ki ga je treba posebej varovati, hkrati s tem pa so postale tudi tarče posebnih množičnih zločinov (posilstev), ki so dandanes, po veliki mednarodni feministični kampanji, vendarle postali kazniva dejanja, ki sodijo k zločinom proti človeštvu. Na Hrvaškem je postal vprašljiv abortus, katoliška cerkev je skupaj s HDZ uspela na državno raven vpeljati posebne demografske politike, hkrati pa so bile nekatere vodilne intelektualke, ki so se identificirale s feminizmom in ki so bile protirežimsko usmerjene, proglašene za izdajalke in »posiljevalke« Hrvaške (t. i. pet čarovnic). Tuđmanov režim je v strogo nadzorovanih medijih spretno izpeljal razlikovanje med domovinskimi in protidomovinskimi ženskimi dejavnostmi, hkrati pa je v zvezi z vprašanjem, kako interpretirati posilstvo v vojni, nastal tudi že omenjeni razcep v samih feminističnih vrstah med »nacionalistkami« in protinacionalistkami¹³⁶. Feministke na Hrvaškem so bile iniciatorke Antiratne kampanje Hrvatske (1991), soustanoviteljice Centra za mir, nenasilje in človekove pravice (1992) in Centra za žene žrtve rata (1992) v času, ko so v javnost

¹³⁵ Tatjana Pavlović, »Women in Croatia: Feminists, Nationalists, and Homosexuals«, v: S. Ramet, *op. cit.*, str. 133.

¹³⁶ Paul Stubbs, »Towards a Political Economy of Civil Society in Contemporary Croatia«, Zagreb, 2000, neobjavljen tekst.

prišla prva poročila o množičnih posilstvih v Bosni. Sodelovale so pri ustanavljanju enega redkih opozicijskih časopisov *ARKZIN*, ki ga je do leta 1997 vodila ena od aktivnih feministk. Elektronska mreža ZaMir pa je v času vojne postala skorajda edina oblika komunikacije med nekdanjimi skupnimi prostori. Leta 1993 je bila v Zagrebu ustanovljena skupina B.a.B.e. – skupina za človekove pravice, leta 1995 so organizirale ženske študije, leta 1997 pa še mirovne.¹³⁷

V Srbiji so feministične skupine takoj leta 1991 začele protestirati proti vojni (eden od prvih neštevilnih pozivov za prekinitev napada na Slovenijo je prišel prav iz teh krogov). Po vzoru skupin iz Izraela in Italije so ustanovile organizacijo Ženske v črnem, ki so dan za dnem molče kazale, da se ne strinjajo z Miloševićevim režimom in njegovo politiko do drugih delov Jugoslavije (vključno s Kosovom). Tako so bile te skupine srž pacifistične opozicije režimu (t. i. zadnja obala »druge Srbije«) in hkrati nasprotovale državnim notranjim in zunanjim akcijam. V času od leta 1990 je tako v Srbiji nastalo dokaj močno gibanje, ki so mu močan pečat dale vojne, ki jih je Milošević bojeval po nekdanji Jugoslaviji. Dosedanje analize tega giba-nja trdijo, da je bila vojna v nekdanji Jugoslaviji pravzaprav »ključni dejavnik za razvoj ženskega gibanja«¹³⁸. Gibanje je od začetne stalnice, skupine Žena i društvo, ki je izšla iz iniciativ iz sedemdesetih let pri Študentskem kulturnem centru v Beogradu, se obnovila leta 1982 in ustanovila SOS telefon za ženske žrtve nasilja konec osemdesetih, prerastlo v številne druge iniciative: od Ženske stranke (Žest) leta 1990–1991 in Ženskega parlamenta (1991–1993) in Avtonomnega ženskega centra proti seksualnemu nasilju (1993) do Ženskih študijev (1993), Labris, skupine za človekove pravice lezbijk

¹³⁷ Vesna Teršelić, »Širjenje našeg civilnog prostora: žene u mirovnim inicijativama«, v B. Kašić, *Žene i politika mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, Centar za ženske studije, Zagreb, 1997.

¹³⁸ Marina Blagojević, *op. cit.*, str. 20.

(1995), in izdajateljskih dejavnosti in raziskav. Mirovno gibanje – »Žene u crnom« in druge iniciative – je bilo hkrati »gibanje v gibanju«¹³⁹.

V vseh z vojno prizadetih območjih in državah, nastalih iz nove Jugoslavije, so ženske skupine s feminističnim aktivizmom igrale pomembno vlogo pri ohranjanju minimalne kohezije, pri odpravljanju najhujših psihičnih posledic vojne in pri obnavljanju stikov med zavojevanimi državami. Prav to gibanje je ohranjalo stike tudi v času vojne, omogočalo izmenjave, ohranjalo minimalni »civilni prostor« v militariziranih državnih in družbenih strukturah. V tem smislu sta bili (in sta še vedno) najbolj primerljivi hrvaška in jugoslovansko-srbska izkušnja. Kosovo (v okviru) Jugoslavije je posebna zgodba, saj je tam žensko gibanje še zmerom močno povezano z nacionalnimi temami, kar je tudi sicer značilnost vseh ženskih gibanj v regijah, kjer oblikovanje države ni končano.¹⁴⁰ Sploh pa je bila na Kosovu civilna družba ustvarjena kot državi popolna paralelna organizacija. Hrvaški zgodbi je podobna tudi bosanska, še zlasti zaradi izkustva vojne in številnih nevladnih organizacij, ki so tu nastale po daytonskem sporazumu. Na novo nastale organizacije – denimo, Centar za terapijo žena (Udruženje žena Medica Zenica) –, ki so z medicinskimi in psihosocialnimi projekti zvečine gasile posledice vojne, so postale nekakakšen »feminizem iz nuje«, kot so ga same poimenovali.¹⁴¹ V podaytonskem obdobju pa je nastala še vrsta lokalnih iniciativ, ki so segle čez socialne in humanitarne funkcije in si začele prizadevati tudi za udeležbo žensk v institucionalni politiki.

¹³⁹ *Op. cit.*, str. 341.

¹⁴⁰ Mertus, Julie, »Women in Kosovo: Contested terrains«, v: Sabrina P. Ramet (ur.), *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania State Press, Pennsylvania, 1999, str. 171–186.

¹⁴¹ Duška Andrić-Ružičić, »Žensko samoorganizovanje u Bosni: feminizam iz nužde ili nužda iz feminizma«, v: Kašić, *op. cit.*, str. 24.

Tudi v Sloveniji je vojna deloma vplivala na humanitarizacijo feminističnega delovanja in posledično depolitizacijo. Ženske skupine so se zvečine ukvarjale s humanitarno pomočjo in zagovorništvom številnih beguncev (*cf.* intervju z Doro Škerjanc Battelli v pričujoči knjigi). Obenem pa so bile feministke pravzaprav edine, ki so protestirale proti vojni. Tri že omenjene skupine so se pri tem še posebej angažirale: Ženske proti vojni, Ženska iniciativa – Iniziativa delle donne Koper in Prenner klub, ki so se jim pridružile še nekatere posameznice (*cf.* intervju z Renato Šribar v pričujoči knjigi). Nobena od omenjenih skupin danes več aktivno ne deluje. Kljub grozotam pa vojna ni le ločevala: protivojni aktivizem je nekatere skupine tudi precej mednarodno povezal.

Novejši poskus aktiviranja več ženskih skupin je bila zasedba Metelkove leta 1993. Na tem novem »osvobojenem ozemlju« se je naselilo več novih in starih ženskih skupin pod skupno kapo, imenovano Ženski center; v njegovem okviru so delovale Ženska svetovalnica, Kasandra, Modra – skupina za raziskovanje psihosocialnih potreb žensk, Prenner, LL, Lilit, SOS telefon (na začetku). Ženski center si je prizadeval za večjo vidnost in socializacijo, vendar se mu zaradi splošne situacije v zvezi s statusom nevladnih organizacij in njihovim financiranjem, hkrati pa zaradi bremena nekaterih starih konfliktov moči med skupinami in v njih in zaradi šibkih resursov ni posrečilo ohraniti kontinuitete. Ženski center je bil prav gotovo začetek novega poglavja in novo gibanje, ki je še zlasti močno med mlajšo generacijo žensk v Ljubljani, zlasti na univerzi. Zdi se, da je prav tu zrastla generacija samozavestnih feministk in lezbijk.

Ob neposredno praktičnih, aktivističnih skupinah je treba poudariti še enega izmed pomembnih dosežkov na področju teorije – feministično revijo *Delta*. *Delta* je kot edina teoretska feministična revija na jugovzhodu Evrope, ki redno izhaja, bržkone v veliki meri rezultat entuziazma urednice in skupine okoli nje. Promovira predvsem psihoanalitski pogled, vendar

pa ne izpušča tudi nekaterih drugih. Pomembno je, da v nekem smislu ohranja napetost med teorijo in aktivizmom, torej temo, ki je med feministkami zmeraj burila duhove.

Vprašanje o razmerju med teorijo in aktivizmom v feminizmu oziroma med akademijo/znanostjo in politiko seveda ni nekaj, kar bi bilo posebej značilno za slovensko feministično sceno. Razprava, ki se je začela že na prvem jugoslovanskem feminističnem srečanju v letu 1987 in nekako prežemala vse skupine in dejavnosti, ni le akademsko vprašanje niti zgolj vprašanje o sodelovanju oziroma nesodelovanju akademije in aktivizma. V vseh skupinah je potekala zanimiva razprava o tem, kako pomemben je bodisi aktivizem ali pa teorija in kakšno je razmerje med njima. Pri tem iz razprav ni bilo vedno videti, da ne gre toliko za osebna ali celo akademska rivalstva kolikor za temeljno vprašanje o političnem delovanju in za vprašanje, kaj je politično delovanje v feminističnem kontekstu ali kaj ima feminizem opraviti s teorijo in/ali s politiko. Medtem ko je bilo jasno, da teorija zlahka privzame logiko akademske tradicije politične misli, ki abstrahira pluralnost (Arendt), pa je lahko feministična teorija znotraj akademije marsikdaj prakticirala prvovrstni aktivizem.

Vprašanje akademije, klasične akademije in feminizma je seveda odpiralo tudi nevralgično temo konformizma. Koliko in kdaj se akademičarke prilagajajo in zamolčijo na spolu utemeljena vprašanja? Koliko in kdaj so akademičarke izkoristile feminizem kot popularno temo, zato da so se uveljavile na mednarodnem akademskem prizorišču – ne glede na samo gibanje ali celo proti njemu? V Sloveniji akademski feminizem kljub študijem spolov in feministični teoriji še vedno ni uveljavljen, čeprav so tudi zanj značilna tipična prerivanja in konflikti. Vendar se tudi akademičarke še vedno bojijo, da bi stigma feminizma ogrozila njihovo priljubljenost. Ker pri feminizmu ne gre za *vita contemplativa*, ampak za vprašanje transformacije vsakdanjega življenja (Braidotti), je seveda nekatere stvari treba preskusiti na lastni koži ali pa na lastnem

telesu, skratka, plačati ceno za identiteto »biti feministka«. Nekatero aktivistke so to že v socializmu plačevale s tem, da niso imele rednih služb.

Toda razmerje med teorijo in prakso feminizma je bilo in je še zmeraj le eno od področij konfliktov v feminizmu. Konflikti so v feministični zgodbi posebno poglavje, ki ga ne bom posebej odpirala, vendar bi tudi o tem rada povedala vsaj nekaj besed, še zlasti, ker je tudi v intervjujih nekaj omemb konfliktov in njihovih posledic. Konflikti so bili v feminističnih skupinah pogosto razumljeni kot nekaj posebno travmatičnega. Zakaj? Gre predvsem za izkušnjo zgodnjega feminizma, ki je temeljila na nekakšni utopični želji po ženski harmoniji in enotnosti, ki bo rezultirala v skupni moči in delovanju. Ta esencialitično-utopični element so v zahodnem feminizmu kmalu ostro kritizirale feministke same – v marsičem je bil novi feminizem zgodnjega obdobja gibanje svetlopoltih žensk srednjega razreda, ki so po definiciji ignorirale položaj drugih (temnopoltih, lezbijk, revnih itn.) žensk. Fragmentacija in priznanje pluralnosti sta bila nedvomno velika dosežka v razvoju feminizma in pričata o tem, da je ideja v različnih kontekstih zmožna pozitivne »mimikrije«. S fragmentacijo in pluralizacijo seveda ni prišel konec tega gibanja, kakor nekateri veselo oznanjajo, temveč se začenja relativna in pogojna uspešnost raznih feminizmov kot političnih projektov, ki so pluralni in ki nastanejo in ugasnejo, saj feministične ideje privzemajo in jih zagovarjajo tudi tisti/e, ki se sicer ne bi nikdar razglasili za feministe/ke. Konflikti v feminističnih skupinah v Sloveniji so bili redko destruktivni, prej bi bilo mogoče reči, da so vplivali na oblikovanje večjega števila skupin in iniciativ in niso bili rezultat tega, o čemer pogosto govorimo kot o značilnem ženskem prepiranju; izvirali so iz nereflektiranih struktur, pa tudi iz različnih interesov. Feministične skupine so iz konfliktov – naj navedem Hobbesa – »rastle kar same iz zemlje kot gobe po dežju«. (Za ponazoritev dodajam razpredelnico, iz katere je razvidna »partenogeneza« skupin (str.

294–295). Hkrati je mogoče reči, da so se bile feministke v kritičnih trenutkih, kakršna sta bila bitka za abortus in referendum o oploditvi z biomedicinsko pomočjo, zmožne povezati v skupno akcijo in se solidarizirati brez odvečnih vprašanj, in tudi mobilizirati velik del javnosti, tudi tiste, ki sicer feminizmu ni naravnost naklonjena. Čeprav lahko feministične skupine v Sloveniji danes naštejemo na prste ene roke, bi lahko rekli, da je del feminističnih idej in načinov življenja hočeš nočeš postal del vsakdanjosti. Seveda ne kot beseda, saj sama beseda še vedno zbuja veliko nelagodje in zavračanje. A nič zato. Feministke bodo kot nekonformistične posameznice v družbi in politiki zmeraj nedobrodošle, saj so po definiciji »slaba dekleta«, feminizem pa ne more biti prav priljubljen izraz. Ker gre za prvovrstno politično prizadevanje, danes feministke prav gotovo ne morejo biti konformistične. Prav zato, ker odpirajo temo »osebno je politično« ...

Toda prihodnost prinaša novo štetje. Prav zato to tukaj, kot sem opozorila že na začetku, ni nobena prava »zgodovina«. Za zgodovino je, kakor mi je napisal mladi kolega Gorazd Kovačič, ko je prebral pričujoči tekst, »... značilno to, da je pravzaprav teleološka. Vedno gleda nazaj, predvsem skozi perspektivo rezultatov, ki jih je povzročila preteklost in ki so pomembni za sedanjost. Zgodovinsko dogajanje, ki ni za seboj pustilo ničesar, je izrazito marginalizirano ... Vsak bralec zgodovine, še zlasti tisti iz nacionalno-pomladniških krogov in tisti iz kroga liberalnih partijcev, bo tule zabrusil: Dobro, naša zgodovina je napravila državo, kaj pa je ostalo za vami?« Kaj je potemtakem ostalo za feminističnim gibanjem kot elementom novih družbenih gibanj na prehodu v samostojno državo Slovenijo? Le ustavni člen o svobodi odločanja o rojstvih, pa še ta je za nekatere »sramoten«? Še zdaleč ne. Premestitev, ki jo je prinesel feminizem, je veliko bolj daljnosežna. Ne le zato, ker je na novo ustanovljena država nastala kot vsaj malo bolj pluralna. Šlo je tudi za to, da je nacionalno zgodovino prečil »drug« subjekt, ki je izrazito pluraliziral politiko in v samo politično usta-

novitev vnesel svojo subjektiviteto. A zgodba se tu ne konča, saj zgodovin/e, pa naj Fukuyama reče, kar hoče, ni konec. Zgodba ima svoje nadaljevanje, ali bolje, nove začetke. Kot je zapisal že citirani kolega: »Kaj češ, vsaka zgodovina je tendenciozna.«

Ko je Silva Mežnarić, ena izmed akterk novega feminizma, prebrala delček te zgodbe, okoli katerega sem jo prosila za pojasnilo (glede pozicije Stipeta Šuvarja in razmerja oblasti do feminizma), mi je takole odgovorila: »Kar zadeva vprašanje začetka feminističnih polemik s politiko (v Jugi kot celoti), je mnenje, ki ga navajaš, napačno. Začele so se sredi šestdesetih, in sicer na Hrvaškem, v Zagrebu, z revijo *Žena* (urednica Marija Šoljan Bakarić). Celo prej, preko Tomšičeve. Je že tako, da vsaka nova generacija feministk (ve sodite v drugo) prinaša lastno Kristusovo štetje.« In naj pri tem tudi ostane. To je tekst o feministični gimnaziji. Osnovno šolo je očitno končal že socialistični državni feminizem, če nam je to všeč ali ne. Feministična univerza pa nastaja z novo generacijo. Nove generacije bodo štejele na novo, upajmo le, da ne brez političnega spomina in da jim bo pričujoči prispevek v pomoč.

Končano pomladi 2002.

LITERATURA:

Anderson, Benedict, *Zamišljena skupnost: o izvoru in širjenju nacionalizma*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1998.

Andrić-Ružičić, Duška, »Žensko samoorganizovanje u Bosni: feminizam iz nužde ili nužda iz feminizma«, v: Biljana Kašić, *Žene i politika mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, Centar za ženske studije, Zagreb, 1997, str. 24–26.

Antauer, Nada, »Ali vas mož pretepa? Pogovor z Vesno Mimico«, *Naša žena*, junij 1987, str. 21.

Arendt, Hannah, *Vita activa*, Krt, Ljubljana, 1996.

Bahovec, Eva (ur.), *Od ženskih študij k feministični teoriji*, posebna številka *Časopisa za kritiko znanosti*, 1993.

Blagojević, Marina, *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*, Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, Beograd, 1998.

Brownmiller, Susan, *Proti naši volji. Moški, ženske in posilstvo*, Krt, Ljubljana, 1988.

Coward, Rosalind, *Ženska želja*, Krt, Ljubljana, 1988.

Delta, Revija za ženske študije in feministično teorijo, letnik 3/1997, št. 3-4.

Dobnikar, Mojca, (ur.), *O ženski in ženskem gibanju*, Krt, Ljubljana, 1985.

Dobnikar, Mojca, »Feministično socialno delo? Ne, hvala!«, *Delta, Revija za ženske študije in feministično teorijo*, letnik 3/1997, št. 3-4, str. 117-130.

Dobnikar, Mojca, *Zgodovina ženskih skupin 1984/1999*, <http://www.drustvo-sos.si>

Drakulić, Slavenka, *Smrtni grijesi feminizma*, Znanje, Zagreb, 1984.

Društveni položaj žene i razvoj porodice u socialističkom samoupravnem društvu, Komunist, Ljubljana, 1979.

Feminizem/mi za začetnice/ke, Založba /*cf., Ljubljana, 2000.

Havelková, Hana, »Ignored But Assumed: Family and Gender Between Public and Private Realm«, *Czech Sociological Review*, letnik 4/1996, št. 1, str. 145-165.

Havelková, Hana, »Real existierender Feminismus«, v: *Transit-Europäische Revue*, 1995, št. 9, str. 146-158.

Hribar, Tine, *Razlaga ustave s temeljnimi ustavnimi modeli in inštituti. Preambula*, 1991.

Jalušič, Vlasta, *Dokler se ne vmešajo ženske ...*, Krt, Ljubljana, 1992.

Jalušič, Vlasta, »Nove demokracije in ženske študije«, v: Eva Bahovec (ur.), *Od ženskih študij k feministični teoriji*, posebna številka Časopisa za kritiko znanosti, 1993, str. 107-118.

Jalušič, Vlasta, »Troubles With Democracy: Women and the Slovene Independence«, v: Kraft, Evan in Jill Benderly (ur.), *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*, St. Martin's Press, New York, 1994.

Jalušič, Vlasta, »Politika kot možnost«, spremna študija k: Hannah Arendt, *Vita activa*, Krt, Ljubljana, 1996.

Jalušič, Vlasta, »Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized«, v: Sabrina P. Ramet (ur.), *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania State Press, Pennsylvania, 1999, str. 109-129.

Jalušič, Vlasta, »Vive la petite différence. Connecting Active Citizenship and Feminism. The Possibilities of Arendtian Perspective«, v: Gabi Jähnert et al., *Gender in Transition in Eastern and Central Europe*, Trafo Verlag, Berlin, 2000.

Jalušič, Vlasta in Tonči Kuzmanić, »Posilstvo po albansko«, v: Slavko Gaber in Tonči Kuzmanić (ur.), *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*, Krt, Ljubljana, 1987.

Kašić, Biljana, *Žene i politika mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, Centar za ženske studije, Zagreb, 1997.

Kelly, Joan, *Women, History and Theory*, The University of Chichago Press, Chichago & London, 1984.

Keane, John, *Despotizem in demokracija. Civilna družba od zgodnje moderne do poznega socializma*, Krt, Ljubljana, 1990.

Kollontaj, Aleksandra, *Ženska v socializmu*, Krt, Ljubljana, 1984.

Konrad, Georgy, *Antipolitika*, Krt, Ljubljana, 1988.

Kovačič, Gorazd, *Analiza elementov za konceptualizacijo civilne družbe v Srednji Evropi* (diplomska naloga), Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2000.

Kraft, Evan in Jill Benderly (ur.), *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*, St. Martin's Press, New York, 1994.

Kuhar, Roman, *Toleranca* (seminarska naloga), 1994.

Kuzmanič, Tonči, »Slovenia: from Yugoslavia to the Middle of Nowhere?«, v: Mary Kalobor, Ivan Vejvoda (ur.), *Democratization in Eastern and Central Europe*, Continuum, London, New York, 1999.

Kuzmanič, Tonči, »Civil Society and Nationalism in Slovenia«, neobjavljen članek, 1994.

Mastnak, Tomaž, Nela Malečkov (ur.), *Punk pod Slovenci*, Krt, Ljubljana, 1984.

Mastnak, Tomaž (ur.), *Socialistična civilna družba*, Krt, Ljubljana, 1985.

Mastnak, Tomaž, *Vzhodno od raja: civilna družba v komunizmu in po njem*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992.

Mastnak, Tomaž, »From Social Movements to National Sovereignty«, v: Evan Kraft in Jill Benderly (ur.), *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*, St. Martin's Press, New York, 1994, str. 93–111.

Miheljak, Vlado, »Slovenska kura in vsi njeni petelini«, *Delo*, Sobotna priloga, 30. 12. 2000, str. 11.

Mertus, Julie, »Women in Kosovo: Contested terrains«, v: Sabrina P. Ramet (ur.), *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania State Press, Pennsylvania, 1999, str. 171–186.

Muser, Erna, »Zofka je in ostane 'naša Zofka'«, intervju, *Naša žena*, št. 6/1980, str. 20–21.

Pavlovič, Tatjana, »Women in Croatia: Feminists, Nationalists, and Homosexuals«, v: Sabrina P. Ramet (ur.), *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania State Press, Pennsylvania, 1999, str. 131–152.

Problemi, št. 9/1986.

Problemi, št. 3/1988.

Ramet, Sabrina P. (ur.), *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania State Press, Pennsylvania, 1999.

Repe, Božo, »Slovenci v osemdesetih letih« (1-9), *Delo*, Sobotna priloga, marec-april-maj 2000.

Repovž, Grega, »Mladina. Prvi teden osemdestih«, *Delo*, Sobotna priloga, 8. 4. 2000, str. 14.

Renner, Tanja, »Ženske-politika-družina«, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 136/137, 1991.

Renner, Tanja (1996), »Women's Studies in Slovenia«, v: *European Journal for Women's Studies* 3, št. 2, junij 1996, str. 167-171.

Renner, Tanja, »Odpiranje prostorov? O situaciji univerzitetnih ženskih študijev.«, v: Lenca Bogovič in Zoja Skušek, *Spol; Ž*, ISH, Ljubljana, 1996, str. 58-67.

Sklevicky, Lydia, »Predgovor«, v: *Žena i društvo - kultiviranje dijaloga*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1987.

Sklevicky, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, Dunja Rihtman Auguštin (izbr. in ur.), Druga, Zagreb, 1996.

Slapšak, Svetlana, *Ženska v grški drami*, Krt, Ljubljana, 1993.

Stubbs, Paul, »Nationalisms, Globalization, and Civil Society in Croatia and Slovenia«, v: *Research in Social Movements, Conflict and Change*, št. 9/1996, str. 1-26.

Stubbs, Paul, »Towards a Political Economy of Civil Society in Contemporary Croatia«, Zagreb, neobjavljen tekst.

Teršelič, Vesna, »Širenje našeg civilnog prostora: žene u mirovnim inicijativama«, v: Biljana Kašić, *Žene i politika mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, Centar za ženske studije, Zagreb, 1997, str. 19-23.

Tomc, Gregor, »The Politics of Punk«, v: Evan Kraft in Jill Benderly (ur.), *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*, St. Martin's Press, New York, 1994, str. 113-34.

Tratnik, Suzana, Nataša S. Segan, *Zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem, 1984-1995*, ŠKUC, zbirka Lambda, Ljubljana, 1995.

Ule, Mirjana, »Kontekst ženskih študij v Sloveniji«, v: Eva Bahovec (ur.), *Od ženskih študij k feministični teoriji*, posebna številka *Časopisa za kritiko znanosti*, 1993, str. 119-124.

Wollstonecraft, Mary, *Zagovor pravic ženske*, Krt, Ljubljana, 1993.

Verbinc, France, *Slovar tujk*, CZ, Ljubljana, 1979.

Vilar, Esther, *Dresirani moški*, R. Reichmann, Jesenice, 1996.

Zaviršek, Darja, *Ženske in mentalno zdravje*, VŠSD, Ljubljana, 1994.

Zlobec, Ciril, »Bojevitá civilna družba«, intervju, *Delo*, Sobotna priloga, 1. 4. 2000, str. 14.

Ženske za politiko, *Abortus, pravica do izbire*, posebna številka *Časopisa za kritiko znanosti*, 1991.

Žerdin, Ali, »Kaj hočemo, nismo vedeli. Česa nočemo, pa«, intervju, *Delo*, Sobotna priloga, 22. 4. 2000, str. 14.

Žerdin, Ali, *Generali brez kape. Čas Odbora za varstvo človekovih pravic*, Krtina, Ljubljana, 1997.

VIRI:

Dokumentacija raziskave »Nastanek, razvoj in vloga neodvisnih ženskih skupin v Sloveniji 1980–1995«.

Dok. 84/1/a – Maca Jogan, »Ali je posebna ženska organizacija rešitev«, *Jana*, 7. 3. 1984.

Dok. 84/3 – Jaša L. Zlobec, »Bolne neveste in nič bolj zdravi ženini«, *Mladina*, 11. 10. 1984.

Dok. 84/4 – Ivana Kužnik, tekst na Radiu Študent, 17. 10. 1984 in 22. 10. 1984.

Dok. 84/5 – Okrogla miza o moški ogroženosti: »Čas bi že bil, da se emancipirajo tudi moški«, *Naša žena*, november 1984.

Dok. 85/3 – *Mladina*, priloga Pogledi, 7. 3. 1985.

Dok. 85/3/a – Srna Mandič, »Zakaj v Bibliji ni Lilit – prve ženske? Kako naj živim kot poštena gospodinja, potem ko sem živela ob Rdečem morju«, *Mladina*, 7. 3. 1985.

Dok. 84/10 – Lilit – tipkopis teksta za plakat, april 1985.

Dok. 85/27 – »Moški in ženske« (nm), *Mladina*, 18. 4. 1985.

Dok. 85/29 – Sonja Hribovšek-Vogrič, intervju z Mojco Dobnikar, »Faza Ogledala«, *Mladost*, 22. 4. 1985.

Dok. 85/56 – Klub Lilit, plakat, Samo za ženske, vabilo na večer 5. 6. 1985, predavanje o Angeli Vode.

Dok. 85/61 – »Misterij Kluba Lilith«, rubrika Rolanje po sceni, *Mladina*, avgust 1985.

Dok. 85/72 – M. Ž., »Nemi krik. Dokumentarec prof. Nathausona – film, ki je pretresel svet, celo politike!«, *Društvo*, 17. 11. 1985.

Dok. 86/1/e - Zveza socialistične mladine Slovenije. Vabilo na sejo Komisije za SLO in DS. Angažovanje žena u ONOR-u - Skraćena verzija dokumenta.

Dok. 86/2 - Predsedstvo CK ZKJ, Informacija o temeljnih značilnostih idejnopoličnega stanja v družbi in ZKJ in o prodiranju meščanske desnice in drugih protisocialističnih sil. Strogo zaupno.

Dok. 86/9 - »Ženske in vojaška služba«, priloga Pogledi, *Mladina*, 6. 3. 1986.

Dok. 86/12 - Sandra Bašič *et al.*, Za žensko vprašanje I (se nadaljuje). Korak naprej, dva koraka nazaj (bilten).

Dok. 86/15 - Darka Zvonar, »Slovensko žensko gibanje. Pozor, Lilitke prihajajo!«, *7D*, 26. 6. 1986.

Dok. 86/18/a - Oprto pismo predsedniku predsedstva SFRJ, Skupščine SFRJ, Jugoslovanskega odbora za mednarodno leto miru, zveznemu sekretarju za ljudsko obrambo, predsedniku Predsedstva SR Slovenije, Skupščine SR Slovenije in republiškem sekretarju za ljudsko obrambo - s podpis; Ljubljana, 24. 4. 1986.

Dok. 86/187c - Odprto pismo udeležencev okrogle mize na temo Ženske in vojaško usposabljanje, pojasnilo Republiškega sekretariata za ljudsko obrambo na odprto pismo udeležencev okrogle mize »O problemu obveznega vojaškega usposabljanja za ženske«, *Dnevnik*, 7. 5. 1986.

Dok. 86/20 - Neva Železnik, »Adamu je neposlušna Lilit ušla, ker mu je hotela biti enaka«, intervju z Vlasto Jalušič in Mojco Dobnikar, *Naša žena*, maj 1986.

Dok. 23/86 - Obvezno vojaško usposabljanje za ženske - Odprto pismo predsedstvu SFRJ ..., *Delo*, Sobotna priloga, 19. 5. 1986.

Dok. 86/45 - Pismo dr. Roberta Miglarja, Oddelek za ginekologijo bolnišnice Maribor.

Dok. 87/1 - Delovna skupina za žensko gibanje in ženske raziskave pri RK ZSMS - seznam z naslovi.

Dok. 87/4 - Delovna skupina za ženska gibanja in ženske raziskave pri RK ZSMS, Poziv ženskam, *Mladina*, 5. 3. 1987.

Dok. 87/20 - »Ljudem vseh generacij«, proglas, letak - poziv na manifestacijo, 23. 4. 1987.

Dok. 87/25 - Rastko Močnik, »Zlopamtilo. Novo na smetišču zgodovine«, od 20. aprila do 4. maja, *Mladina*, 8. 5. 1987.

Dok. 87/26 - Sklepi izredne skupščine ŠKUC-Foruma 16. 4. 1987 (I.). Predloga ustavnih sprememb, *Mladina*, 8. 5. 1987.

Dok. 87/28 - Sklepi izredne skupščine ŠKUC-Foruma 16. 4. 1987 (II.). Zahteve in protesti. Za javno razpravo, *Mladina*, 15. 5. 1987.

Dok. 87/31 – Sklepi izredne skupščine ŠKUC-Foruma 16. 4. 1987 (III., IV.).
Zahteve in protesti. Proti diskriminaciji, *Mladina*, 22. 5. 1987 in 29. 5. 1987.

Dok. 87/37 – Vlasta Jalušič, »Na ženi dom stoji. Prispevki za program slovenske plodnosti«, *Mladina*, 14. 8. 1987.

Dok. 87/38 – Sekcija Lilit, vabilo na jugoslovansko feministično srečanje in prijavnice.

Dok. 87/42 – »Rekordna nataliteta na Kosovu«, *Delo*, 26. 9. 1987.

Dok. 87/47 – »Demonstracije žensk v Prištini«, *Delo*, 17. 10. 1987.

Dok. 87/48 – »Protest žena Prištine«, *Večernji list*, 17. 10. 1987.

Dok. 87/49 – »Protest u centru Prištine«, *Borba*, 17. 10. 1987.

Dok. 87/54 – »Ženski klic k razumu!«, *Mladina*, 23. 10. 1987.

Dok. 87/63 – »Ženske, ne pustimo, da bi nas moški ločevali v 'kurbe', 'matere', 'posiljene in neposiljene', svoje in tuje!«, *7D*, 12. 11. 1987.

Dok. 87/58 – Naslovnica »Ljubimo ženske«, priloga Pogledi, Nekaj o ljubezni med ženskami, *Mladina*, 30. 10. 1987.

Dok. 87/66 – Janez Malačič, »O demografskih problemih Kosova malo drugače«, *Mladina*, 13. 11. 1987.

Dok. 87/84 – Naslovnica »Zadnji pogo v Ljubljani« (plakat za koncert Pankrtov), *Mladina*, 11. 12. 1987.

Dok. 87/85 – Marjeta Pogačnik, »Gremo na ženske, gremo na pir«, neobjavljen odziv na plakat za koncert Pankrtov.

Dok. 87/86 – Jugoslovansko feministično srečanje, Ljubljana, 1.–13. december 1987, tipkopis izjave.

Dok. 87/89 – Mi žene I. jugoslovenskog susreta feministinja, održanog u Ljubljani 11.–13. decembra, (rokopis), 13. 12. 1987.7.

Dok. 87/92 – Srečanje feministk Jugoslavije (tipkopis).

Dok. 87/93 – »Srečanje feministk«, izjava, *Mladina*, 18. 12. 1987.

Dok. 87/96 – Poročilo o delu Ženske sekcije pri sociološkem društvu za leto 1987, Vlasta Jalušič, 20. 12. 1987.

Dok. 87/99 – Bernarda Rakovec, »Ta neprijetni vonj po moških«, *Jana*, 23. 12. 1987.

Dok. 87/101 – Vlasta Jalušič, »Feminizem-feminizmi. Ali je prihodnost ženska?«, *Mladina*, 25. 12. 1987.

Dok. 87/102 – Marjana Vončina, »Prvo jugoslovansko feministično srečanje v Ljubljani. SOS za pretepeene ženske«, *Nedeljski dnevnik*, 27. 12. 1987.

Dok. 87/103 – Izjava. Jugoslovansko feministično srečanje, *Dnevnik*, 29. 12. 1987.

Dok. 88/21 – Analiza upoštevanja iniciativ in zahtev novega družbenega

gibanja za socializacijo in kulturo homoseksualnosti: Sekcije Magnus in Lezbiške skupine LL pri ŠKUC-Forumu.

Dok. 88/3 - Lydia Sklevicky, »Dobri dusi feminizma«, *Svijet*, 1. 1. 1988.

Dok. 88/8 - Božena Rublek, »Bijeli šum. Kako obujmiti svu raznolikost ženskog pitanja u Jugoslaviji«, *Danas*, 12. 1. 1988.

Dok. 88/11 - Mojca Dobnikar, »Dobri duhovi feminizma«, neobjavljeno pismo *Svijetu* (odziv na članek Lydie Sklevicky).

Dok. 88/12 - Marija Cigale, »Razprava o feminizmu«, *Komunist*, 22. 1. 1988.

Dok. 88/14 - Centralni komite zveze komunistov Slovenije, Marksistični center. Vabilo na okroglo mizo z naslovom Sodobni feminizem na Slovenskem.

Dok. 88/15 - Jelka Bratec, Sodobni feminizem na Slovenskem. Informacija o okrogli mizi Sekcije za družbeni položaj žensk in družine, 1988 (tipkopis).

Dok. 88/16 - Danica Petrovič, »Zakaj naj bo ženska feministka? Ob okrogli mizi CK ZKS«, *Jana*, 3. 2. 1988.

Dok. 88/19 - Asja Matjaž, »Lilit - Proti posilstvom«, *Kaj*, 9. 2. 1988.

Dok. 88/22 - *Lesbozine*, št. 1.

Dok. 88/31 - Tanja Renner, »Nove feministke«, *Naša žena*, oktober 1988.

Dok. 88/22 - Vesna Marković, »Novi tonovi feminističke grupe 'Lilit' iz Ljubljane. Korak napred za drugi pol«, *Nada*, 2. 2. 1988.

Dok. 88/27 - Otvoreno pismo jugoslovenskoj javnosti, Feministička grupa Žena i društvo, Beograd, 14. junij 1988.

Dok. 88/25 - »Ako ne odgovara ženama - ne odgovara uopšte«, intervju z Lepo Mladenović, *Student*, 21. 4. 1988.

Dok. 88/32/a - Spisak učesnica II. jugoslovenskog skupa feministkinja održanog u Zagrebu od 16. do 18. 12. 1988.

Dok. 88/35 - Zaključki drugega jugoslovanskega feminističnega srečanja, 19. 12. 1988.

Dok. 89/21 - Daša Bole Kosmač, K delovni evidenci za volitve 1990, pojasnilo in seznam 114 imen.

Dok. 89/22 - Lojze Gosar, Aleksander Jakoš, Milivoja Šircelj, »Rast prebivalstva v Sloveniji - izumiranje?«, *Delo*, 8. 12. 1989.

Dok. 89/23 - Melita Zajc, »Kdo žali čast slovenskih žena. Ženske v politiki«, *Mladina*, 15. 12. 1989.

Dok. 89/19 - Predlog dokumentov XIII. Kongresa ZSMS, Portorož, 3.-5. november 1989 - Ženska politika.

Dok. 90/4 - Vlasta Jalušič, »Splav, ženske in politika. Več majhnih

Slovencev ali Hrvatov ali Srbov ..., toda manj majhnih Albancev«, *Telex*, 1. 2. 1990.

Dok. 90/8 - Darka Zvonar, »Ženske in politika. Računajte z njimi« (Milica Gaber-Antić in Mirjana Ule), *Večer*, 14. 2. 1990.

Dok. 90/9 - Otmar Klipšteter, »Kdaj organizacija žensk? Mariborska javna tribuna ...«, *Dnevnik*, 22. 2. 1990.

Dok. 90/10, - Darka Zvonar, »Potrebovali bi ministrstvo za ženske«, intervju z Vlasto Jalušič, *Večer*, 24. 2. 1990.

Dok. 90/20 - Sonja Grizila, »Štrbunk v vodo pa plavajte«, pogovor s Tanjo Rener, *Jana*, 4. 4. 1990.

Dok. 90/15 - Durđa Milanović, »Slovenke za bolje danes. Na raznim razinama, od neformalnih društvenih pokreta do inicijativa iz političkih struktura, žene u Sloveniji su odlučile, da predstojeći pluralistički izbori ne poteknu bez njih«, *Start*, 17. 3. 1990.

Dok. 90/5 - Milica G. Antić, »Ženske in politika«, Vlasta Jalušič, »Post-socializem in žensko vprašanje«, *Telex*, 8. 2. 1990.

Dok. 90/19/a - Zaključci Trećeg jugoslovenskog feminističkog skupa u Beogradu od 30. marta do 1. aprila, Učesnice trećeg jugoslovenskog feminističkog skupa, 1. aprila 1990.

Dok. 90/23 - Zapisnik ustanovnega sestanka skupine Ženske za politiko, 6. 4. 1990.

Dok. 90/25/a - Zakaj skupina Ženske za politiko?, (tipkopis) april 1990.

Dok. 90/29 - Ženske za politiko, Predlog za ustanovitev ministarstva za ženske, april 1990.

Dok. 90/35 - Marija Cigale, »Ženske, organizirajmo se!«, *Naša žena*, maj 1990.

Dok. 90/40 - Slava Partlić, »Pritiskale bodo na politike«, *Delo*, 8. 6. 1990.

Dok. 90/41/a - Zapisnik ustanovnega sestanka skupine Ženska inicijativa - Iniziativa delle donne v Kopru, 28. 6. 1990.

Dok. 90/41/b - Programske smernice Ženska inicijativa - Iniziativa delle donne.

Dok. 90/47/a - Ženska inicijativa - Iniziativa delle donne, sezname navzočih.

Dok. 90/52 - Prenner, informacija, 1990 (tipkopis).

Dok. 91/12/f - »Ženske proti vojni. To se tiče tudi tebe, pridruži se nam«, sporočilo medijem, *Delo*, 30. 11. 1991.

Dok. 91/127e - pismo Ženske skupine »Krieg - raus aus der Geschichte«.

Dok. 91/12/b - Jelka Imširović, Nadežda Četković, Apel beogradskog ženskog lobija protiv nasilja i rata, Beograd, 30. 6. 1991.

Dok. 91/21 – Skupščina Republike Slovenije, Komisija za ustavna vprašanja, delovno besedilo predlogov ustave Republike Slovenije, 28. 10. 1991.

Dok. 91/26 – Majda Vukelić, »Kompromisna rešitev za pravico do splava«, *Delo*, 28. 11. 1991.

Dok. 91/28 – Svet za nauk vere pri slovenski škofovski konferenci, »Abyssus abyssum invocat ali Hudobija prikliče novo hudobijo«, *Delo*, 29. 11. 1991.

Dok. 91/29/a – Zdenka Plavsteiner, Skupini državljanek in državljanov. Državlјanska iniciativa za izbiro, Mreža za Metelkovo, seznam podpisov dokumenta *Za izbiro*.

Dok. 91/31/a – Organizirane ženske skupine Slovenije, letak *Za izbiro*.

Dok. 91/30 – Anton Stres, Komisija za pravičnost in mir, »O domnevni ustavni pravici do splava«, *Delo*, 30. 11. 1991.

Dok. 91/31/b – Metka Mencin, Osnutek javne izjave za ustavno pravico do izbire za poslanke, december 1991 (tipkopis).

Dok. 91/31/c – Komisija za žensko politiko, Metka Mencin, Mnenje k predlogu ustave Republike Slovenije, 9. 12. 1990.

Dok. 91/31/f – Soorganizatorji akcije za ustavno pravico do izbire – seznam.

Dok. 91/31/e – Vlasta Jalušič, V obrambo ustavne pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok, govor na seji ustavne komisije, december 1990.

Dok. 92/2 – Vesna Tripkovič, »Ustanovni zbor slovenske ženske zveze, partnerstvo in enakopravnost z moškimi«, *Slovenec*, 16. 3. 1992.

Dok. 92/11 – Sonja Grizila, »Urad za ženske«, *Jana*, 20. 10. 1992. •

Dok. 93/1 – Modra, društvo za raziskovanje in uresničevanje psihosocialnih potreb žensk, poročilo o delu in financiranju.

Dok. 93/2 – Mateja Hrastar, »Ne ženska, ne moški – posameznik«, intervju z Vero Kozmik, *Delo*, Sobotna priloga, 6. 3. 1993.

Dok. 94/12 – Vesna Rojko, »Ženske na Metelkovi«, *Republika*, 21. 10. 1994.

Dok. 94/13/a – Ženska iniciativa – Iniziatiua delle donne, Koper-Capodistria, izjava o ukinitvi, 27. 10. 1994.

Dok. 94/22 – Društvo Ženska svetovalnica, »Nova možnost za ženske v stiski«, *Slovenec*, 13. 12. 1994.

Dok. 95/10 – Helena Kocmur, »Društvo Modra, Nasilje v družini ne more biti zgolj zasebna stvar«, *Delo*, 19. 4. 1995.

Dok. 95/7 – Vera Kozmik, »Čas je za državni feminizem«, *Republika*, 4. 3. 1995.

Dok. 95/8 – Renata Salecl, »Nelagodje feminizma«, *Mladina*, 22. 8. 1995.

INTERVJUJI

LJUDEM VSEH GENERACIJ!

PROGLAS

26. aprila letos bo mimo leto dni od črnega dne Černobilske katastrofe. Veliko nas je, ki smo prepričani, da je Černobil spremenil naše življenje in da ne moremo pristati na takojmenovano »uporabo jedrske energije v miroljubne namene«. To dokazuje tudi število do zdaj zbranih podpisov za izvedbo referenduma o jedrskih elektrarnah: preko 8.000 jih je.

Neposredno po Černobilski nesreči se je v večini (ne samo evropskih!) držav ostro postavilo vprašanje jedrskega moratorija. Na Danskem, v Avstriji, Švici, v Turčiji in Grčiji so se odpovedali jedrski energiji, Švedska je sprejela jedrski moratorij do leta 2010, v Belgiji in Veliki Britaniji so protesti javnosti prekinili izpeljavo jedrskih načrtov. V ZDA od nesreče na Otoku treh milj leta 1979 ni začela obratovati nobena jedrska elektrarna. V Italiji se desnica z vsemi močmi bori, da bi preprečila izvedbo referenduma o jedrskih elektrarnah, ki je napovedan za mesec junij letos. Celo Kitajska je močno omejila svoje jedrske načrte!

V Jugoslaviji pa – kot da se ni nič zgodilo. »Pristojni« organi nemoteno načrtujejo graditev serije jedrskih elektrarn. Načrti so javnosti nedostopni – strogo zaupni! In to kljub stališču Predsedstva SFRJ, da mora biti javnost obveščena o stališčih in ukrepih, ki jih pristojni organi sprejemajo na tem področju.

Nočemo se sprijazniti z vsiljenimi in za našim hrbtom planiranimi jedrskimi načrti! Zato pozivamo vse otroke, ženske in moške vseh generacij, ki ne sprejemajo izvedbe programa graditve nuklearne na naših tleh, da se udeležijo manifestacije ob obletnici černobilske katastrofe.

Manifestacija bo v **četrek, 23. aprila 1987**, v Študentskem naselju, z začetkom ob **16. uri**. Zbirali bomo podpise za referendum o jedrskih elektrarnah, javno bomo spregovorili o naši prizadetosti, postavili bomo stojnice: ekološke, mirovne in ženske skupine! Otroci bodo peli, risali, predelovali bojne igrače in se (kako dolgo še?) igrali na travi. Ob 18. uri se bomo podali po Ljubljanskih ulicah.

Organizatorke in organizatorji:

- Delovna skupina za ženska gibanja in ženske raziskave pri RK ZSMS,
- Ekološka skupina – zelena smer pri UK ZSMS,
- Delovna skupina za mirovna gibanja pri RK ZSMS

Soorganizatorji:

RK ZSMS, MK ZSMS, UK ZSMS, MK SZDL

Proglas ob prvi obletnici černobilske katastrofe in vabilo na manifestacijo (2. april 1987).

MIRJANA NASTRAN ULE IN TANJA RENER

Zakaj se vama je zdel feminizem pomemben, kako sta ga doživljali na začetku svojega delovanja in kako nanj gledata danes?

Mirjana: Moj spomin seže v sedemdeseta leta, ko smo vse »stopile noter« z neko osebno izkušnjo ali osebno preferenco. Zdi se mi, da ni nobena vstopila zaradi strokovnega dela oz. interesa, bistvena je bila osebna izkušnja. Zame in za mojo generacijo je bilo gotovo pomembno študentsko gibanje. Takrat smo se srečale z drugačnimi načini razmišljanja, gledanja na stvari, doživljanja in tudi odnosa do sebe. Zame je bilo študentsko gibanje izkušnja, ki me je na neki način preoblikovala in izurila. Podobno so vplivali name tudi stiki s svetom. Takrat smo veliko potovali in tako smo dobili prve informacije o feminizmu v svetu. Seznanile smo se tudi s krogom feministk v Zagrebu. Zelo pomembno pa je bilo portoroško posvetovanje leta 1976 »Družina in vloga žensk v samoupravni socialistični družbi«.

Tanja: Prvič se je zgodilo, da je ena od sekcij imela naslov Sodobni feminizem ali nekaj takega.

So prispevki s tega posvetovanja objavljeni v zborniku iz leta 1978, h kateremu je spremno besedo napisal dr. Božidar Debenjak?

Tanja: Ja. Mislim, da je naslov zbornika *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socialističkom samoupravnom društvu*.

Mirjana: Na posvetu so bile različne sekcije, med njimi tudi sekcija o feminizmu, na kateri smo se prvič uradno srečale. Prišle so feministke iz Zagreba, med njimi Rada Iveković, Nadežda Čaćinović, Gordana Letica, od nas smo bile Breda Pavlič, jaz, pa Silva Mežnarić

in druge. Važno je, da smo tu prvič javno postavile vprašanje feminizma v socializmu. Bili so tudi konflikti med politiko in feministkami.

Tanja: Ta konflikt je bil objavljen v Šušvarjevem članku »Feminizam kao oblik konzervativne svijesti« v *Naših temah* leta 1982; Šušvar je s tem člankom reagiral na ta feministični »coming out«.

Mirjana: Takrat se je feminizem legitimiral, pokazalo se je, da obstaja. Pozneje smo imele še srečanje v Zagrebu, na katerem se je razvnela huda polemika s Stipetom Šušvarjem – to je bilo soočanje feminizma in politike. V Zagrebu je bila situacija drugačna. Feministke so imele podporo Štefke Bakarić, ki sicer ni čisto razumela feminizma, vendar jih je podpirala, jih cenila in absolutno politično ščitila.

Me pa smo imele hudo nasprotnico v Vidi Tomšič. V politiki nismo imele nobene podpore. Tako smo imele s Tomšičevo hudo polemiko na Zihlerlovih dnevih v Škofji Loki. Moja teza je bila, da s problematizacijo razrednih vprašanj ne rešujemo problemov spolov, da je spolna diferenciacija starejša od razredne. Tega nikakor ni hotela sprejeti. Ti boji so bili do konca sedemdesetih posamični, čeprav nismo imele nobene zavore pred javnim postavljanjem vprašanj. S Silvo Mežnarić smo konec sedemdesetih vsilili v raziskave javnega mnjenja nekaj vprašanj o spolni delitvi vlog v družini in družbi. To so bile prve raziskave o spolnih razlikah pri nas. Raziskavo smo izpeljale Anuška Ferligoj, ki je bila zadolžena za metodologijo, Silva Mežnarić in jaz.

Kaj pa vaša takratna osebna občutja? Se jih spomnite? Rekli ste že, da niste imele strahov, niste imele zadržkov.

Mirjana: Nikoli nisem gradila kariere, važno mi je bilo delati. To delo mi je bilo pomembno osebno, za mojo samopodobo. Kot deklaro so me doma vpeljali v izobrazbo, na neki točki pa so rekli: »Stop, zdaj je pa dovolj, zdaj je za žensko dovolj, to pa ne, zdaj pa že pretiravaš!« Takrat sem se uprla. Takrat sem se začela zavedati tega, kako želim živeti. Zame je bil feminizem bolj način življenja, način odnosov, ki sem jih vzpostavljala, način delovanja. Želela sem delati stvari, ki so mi pomembne, važne zame, za druge. Želela sem živeti na način, ki mi je ustrezal. V feministko sem se razvila iz čisto vsakdanjih potreb, iz potrebe delovati. Naj pomembno, če mi rečejo v gim-

naziji, da recimo ne morem v brigado, ker sem ženska, moj brat pa lahko gre vsako leto. Kaj torej pomenijo te spolne delitve, kaj pomeni, da se odločim za študij psihologije in mi vsi rečejo: »Kaj, psihologija, nihče te ne bo maral, ne boš dobila moža, ker bo vsak rekel, psihologinje pa že ne bom imel za ženo!« Feministična teorija mi je pomagala reflektirati, kaj vse to pomeni, zakaj tako govorijo, kaj pomeni takšno govorjenje, pomagala mi je razumeti govorjenje drugih in samo sebe, ugotoviti, kaj pravzaprav hočem, zmorem in želim delati. Feminizem je bil zame bolj refleksija življenjskih izkušenj, način življenja, pomenil mi je stvari, ki sem jih hotela narediti, ne samo zase, ampak za ženske, za moj spol. Šlo je za potrebo, da kaj naredim, ker nisem več hotela tolerirati spolne diskriminacije. Ta občutek sem dobila v študentskem gibanju – »Tega se ne gremo več, pa konec!«.

Tanja: Ko poslušam Mirjano, ugotavljam, da imava skupne točke, nekaj pa je tudi razlik. Te razlike so več kot generacijske, in sicer v tem smislu, da je bilo zame leto 1968 pomembno, vendar sama pripadam generaciji »post-68«. Leta 1968 sem bila še premlada, imela sem 14 let. Dobro se spomnim nekega malega intimnega revolta leta 1968. Zgodil se je razcep med novolevičarskimi, libertinskimi gibanji in med ženskami, ki so počasi oblikovale feministično kontrafronto. Ko so revolucionarji diskutirali, naj bi ženske poslušale, ko so delali strategije političnih bojov, naj bi jim kuhale kavo. Ženske so šle iz leta 1968 z velikim razočaranjem nad svojimi tovariši, to sem videla. To je bil moj vstop.

Druga razlika med Mirjano in mano je moj čisto osebni, družinski »background«. Bil je namreč drugačen. Za nekatere stvari se mi ni bilo treba upirati in bojevati, preprosto zato, ker sem bila cenjena, negovana in močno spodbujana edinka. V družini mi niso nikoli rekli, da česa ne zmorem, zato ker sem punca. Nasprotno, sporočilo mojih staršev je bilo, da lahko naredim vse, in to je bila velika podpora. Do feminizma tako nisem prišla prek refleksije osebnih izkušenj ali prek osebnega revolta, ampak bolj, če smem tako reči, na političen način.

Bila sem torej zelo spodbujana edinka in na svoji koži nisem občutila ničesar takšnega kot Mirjana. Potem pa sem naletela na »veliko politiko«. To so bila sedemdeseta leta, ko sem naletela na razcep med levico in ženskami. Zdi se mi, da sem stopila v feminizem na političen način – v smislu zasebnega kot političnega, in sicer v trenutku, ko se

mi je zazdelo, da so v tem, kar se je zgodilo leta 1968, hudi, težki, nerazrešeni konflikti, ki so v zasebnosti, ki se tičejo zasebnih medspolnih razmerij – v tistem referenčnem kontekstu, ki bo za nas pomemben, se pravi znotraj levice.

Takrat sem bila že študentka na fakulteti, v drugem ali tretjem letniku, in sem razmišljala o tem, da je treba začeti delati. Če zdaj pogledam nazaj, lahko vidim, da me je v seminarskih nalogah v drugem letniku zanimalo zasebno – zasebno kot politično – in poskušala sem misliti o zasebnem na političen način. Tako sem napisala prvo seminarsko nalogo, pa drugo, in potem diplomu, magisterij in doktorat in še danes se ukvarjam z zasebnostmi, ki so seveda spolno strukturirane. Mislim, da so ta razmerja ključna, ne glede na to, kako jih potem obravnavaš, skozi zgodovino ali politično filozofijo ali kako drugače. Tak je bil moj vstop v feminizem. Malo je pomagalo to, da je bila Jugoslavija odprta, niso nas zatirali glede potnih listov, lahko smo potovali. Mislim, da sem večino gradiva, literature že takrat dobila v Italiji. Ker sem Primorka, sem bolj vezana na to področje.

Mirjana: Jaz pa sem hodila v Nemčijo in poznala sem nemško sceno.

Tanja: Konec sedemdesetih sem prišla nazaj v Ljubljano, vmes sem rodila, se zaposlila. Potem sem prišla v to sobo, v kateri je že sedela Mirjana. Konec sedemdesetih let so bile pri nas prve feministične scene, niso bile široke, pravzaprav smo bolj debatirali. Potem me je Silva Mežnarič spodbudila, naj ne ostanem le pri debatah, ampak naj svoja razmišljanja spravim tudi v poklicno delo. Tako smo se začele ukvarjati s tem – raziskovati in pisati.

Mirjana: Spomnim se, da smo se dobivale v moji kuhinji.

Tanja: Na začetku so bile zraven Alenka Puhar, Vlasta Jalušič in Manca Košir. Dobro se spomnim svojega prvega objavljenega članka, ki ga je Manca Košir spravila v Sobotno prilogo *Dela*. Šlo je za teze o seksualni revoluciji. Iz tega intenzivnega kroga, iz teh pogovorov se dejansko spomnim samo Mirjane in Silve Mežnarič. To je bilo v sedemdesetih. Obstajali pa so tudi drugi krogi, recimo anarhistični.

Mirjana: Vila na Erjavčevi, ki jo je Maček spraznil in so jo hoteli podreti.

Tanja: Erjavčeva 26 je bila prvi skvot. Hiša je bila prazna in v njej so hoteli organizirati vrtec.

Mirjana: Oblasti so nekaj manipulirale in jo hotele podreti, zato jo je zasedla skupina mladih alternativcev in alternativk. Najbolj se spomnim Srne Mandič. Takrat je bilo skvoterstvo izredno živo, predvsem v Nemčiji. To je bil spet tak dogodek, to so bili bolj naključni dogodki, ki pa so pomembni mejniki. Vedno so se v takih dogodkih na novo formirali nekateri ljudje in potem nadaljevali kakšno stvar.

Tanja: Tako so se začela osemdeseta leta. Zdi se mi, da je takrat že bila iniciatorica Vlasta Jalušič, ki je želela, da se bolj organiziramo. Spomnim se, da smo se dobivale po kuhinjah. Natančno se spomnim Mirjanine kuhinje in teh prvih krogov, spomnim se, da smo se srečevale ti, Mirjana, pa Silva Mežnarič, Manca Košir, Alenka Puhar, Zoja Skušek, Vlasta Jalušič. Mojce Dobnikar mogoče čisto na začetku ni bilo zraven. Spomnim se, da sem za Mojco prvič slišala, ko je leta 1982 izšla knjiga Aleksandre Kollontaj *Ženska v socializmu* pri KRT-u in je Mojca napisala spremno besedo.

Mirjana: Jaz pa sem Mojco takrat že poznala. Napisala sem recenzijo za izid te knjige.

Tanja: Takrat so bili časi taki, da je bila kakršna koli organizirana dejavnost zunaj uradnih struktur socialistične zveze, partije itn., skratka, zunaj režimskih struktur, prepovedana. Kakršna koli dejavnost izven sistema, ženska ali kakšna druga, je bila deležna represije. Ne trdim, da je šlo za represijo trde roke, ideološka pa je bila. Obstajala je »ženska zadeva« v SZDL, Svet za vprašanja ekonomskega in družbeno-političnega položaja žensk pri SZDL, toda to so bile stare partijke. Treba je bilo torej dobiti institucionalno kritje, zato da nismo bile ilegalne, zato da smo se lahko nekje dobivale. In tako smo se dobivale v Ženski sekciji Sociološkega društva na Inštitutu za sociologijo.

Mirjana: Najprej smo se torej dobivale po zasebnih kuhinjah in nato ugotovile, da je treba nekaj narediti. V nekem trenutku smo ugotovile, da si želimo vsaj delno stvar formalizirati, da se ne bi več dobivale samo po kuhinjah, da bi nekako vzpostavile gibanje. Proti koncu sedemdesetih sem rojevala otroke, potem sem pisala doktorat, pa

študirala v Nemčiji, kjer je bilo takrat strašno živo. Bila sem tudi v Berlinu, kjer so bila takrat živa gibanja, vse je bilo na cesti. Takrat se je res veliko delalo, zdelo se je, da sploh ni več poti nazaj. To je bila že tako močna alternativa obstoječemu, da se je zdelo, da se bo svet spremenil.

Ko sem prišla nazaj domov, sem bila silno nesrečna in sem zelo iskala, kje bi se dalo kaj delati. Tudi druge ženske so bile kje zunaj in so imele svoje izkušnje. Iz teh izkušenj iz sveta se nam je zdelo, da bi morale tudi pri nas nekaj storiti. Najprej smo se dobivale zasebno v kuhinjah, potem pa smo se odločile, da je potrebno stvar bolj strukturirati, več debatirati, bolj pripraviti teme, se več učiti ter dobiti uraden prostor. Začele smo se dobivati na Sociološkem inštitutu. Dogovorile smo se, da vsak teden ali vsakih 14 dni ena od nas pripravi kakšno temo. Prihajale so tudi gostje, skratka, učile smo se, delale. Rekile smo si, da če bo kje organizirana kakšna konferenca ali pa mogoče kakšen sociološki kongres in bi bila to priložnost, da se formaliziramo, bi tudi me kaj pripravile za srečanje.

Je v ženskih skupinah prihajalo do razcepov in kakšni so bili? So obstajali kakšni posebni razlogi, da nista bili v Lilit?

Tanja: Od takrat, ko smo imeli 3. aprila 1985 prvi, konstitutivni žur v K4, ko se je formirala Lilit, je tudi tekst, ki sem vam ga dala. Tisto dogajanje je kar dobro dokumentirano. Srna Mandič in Darinka Vrečko sta pripravili teksta o ženski seksualnosti, in sicer je bilo govora o vaginalnem in klitoralnem orgazmu. Ta reč je potem medijsko strašno udarila. Iz teh orgazmov se je cela alternativna scena še dolgo zafrkavala. Tako se spomnim začetka Lilit.

Zakaj pozneje nista več prihajali na Lilit?

Mirjana: Nikoli nisem razmišljala, da »ne grem več tja«. Pogosto so bili časovni razlogi. Morate vedeti, da smo vse imele družine, otroke, delo na fakulteti. Razmišljale smo nekako takole – občasno si vzameš čas, kaj vem, dva meseca se s tem bolj ukvarjaš, potem pa nas je okupiralo kaj drugega in nismo mogle narediti kaj dosti več.

Tanja: Jaz pa se spomnim nekega nelagodja. To je bil čisto moj osebni občutek. Vem, da sem nekoč prišla na enega od sestankov Lilit in se mi je zdelo, da je tam nekakšna konspirativna družba. Tega ne

morem misliti racionalno, govorim o občutjih. Zdelo se mi je, da nekako nisem »prava«. Zdelo se mi je, recimo, da sem prišla po določenem času, ko so se že petkrat ali desetkrat videle in imajo že nekaj med seboj, kar se z mano več – ali še – ne deli. Spomnim se nelagodja, ki pa ga težko razložim. Mislila sem si, pa nič, naj »furajo« svoje, če imajo tam družbo. Potem se je oblikovala Lezbična Lilit, kar se mi je zdelo zelo pomembno in zanimivo. Tudi tja sem šla enkrat in sem rekla, punce, ali bi hotele govoriti, rada bi vas slišala in pripravila intervju. Toda zdelo se mi je, da se je občutek nelagodja okrepil. In potem sem rekla, potem pa ne, tukaj nimam kaj. Vzpostavila se je neka razlika, mogoče sem jo vzpostavila sama s kakšno stvarjo, s kakšnim ravnanjem. Videla sem, da to ni čisto moja scena, nisem se dobro počutila in nisem bila zraven.

Mirjana: Jaz pa se spomnim, da sem bila v stiku z dekleti iz Lilit. Konec koncev je prvo diplomsko na temo lezbičnosti napisala Suzana Tratnik pod mojim mentorstvom. Prišla je k meni in sva delali. Že v prvem letniku študija je pri meni napisala prvo seminarsko nalogo. Povedala mi je, da sodeluje pri Lilit, kaj počne, in sem se strinjala. Napisala je prvo seminarsko nalogo o homofobiji. V četrtem letniku je napisala prvo diplomsko nalogo na temo lezbičnosti, homoseksualnosti. Prav tako Davorka Ljubišić. Sama se takrat nisem udeleževala srečanj Lilit, sem pa imela z njimi stike.

Nekako smo prišle do tega, da sta obe zaznavali nelagodje.

Mirjana: V nekem trenutku se je oblikovala skupina, in jaz sem jo vedno doživljala tako. Mislila sem si, hvala bogu, da se stvari širijo, da se dela. Meni je bilo fino, da se nekaj dogaja, tudi če nisem bila zraven. Zakaj bi pa morala biti zraven? V tem trenutku se mi je zdelo pomembno, da se pri nas dela, da se ne dovoli, da se teme eliminirajo ali ločujejo, in pomembno mi je bilo, da se feminizmu prizna status sociološke teorije, vredne strokovne pozornosti in analize.

Omenjali sta privatne kuhinje. Je šlo tu v bistvu za nekakšne skupine za ozaveščanje?

Tanja: Mislim, da ne. Gre za dodajanje imen in pojmov za nazaj, to je jasno. Jaz sem takrat prišla z drugih scen, ki so bile »conscious-

ness raising« v nekih drugih okoljih in sem jih sovražila. Če bi mi kdor koli omenil besedo terapija ali ozaveščanje, bi v trenutku zaloputnila vrata za sabo. Tega absolutno nisem doživljala tako. Če pa zdaj pogledam nazaj, je po svoje šlo tudi za to. Vendar se nismo odločile, da se bomo pa zdaj pogovarjale na poseben način, da se bomo okrepile, medsebojno podprle in prišle ven drugačne. Mislim, da ni šlo za to. To lahko rečeš kvečjemu za nazaj, takrat tega nisem tako razumela.

Mirjana: Lahko bi rekla, da smo se po kuhinjah dobivale za prijateljsko druženje, ki je potem preraslo v nekaj več, kuhinje so postale premajhne in poskusile smo se malo bolj strukturirati.

Tanja: Imele smo različne teme, vabile smo različne ženske, tudi tujke.

Mirjana: Zlasti tujke so takrat prihajale. Sociološko društvo je dobilo priložnost, da povabi, recimo, neko Indijko in tudi za to smo potrebovale Žensko sekcijo – da jo je lahko povabila. Eden od razlogov je bil tudi to, da smo morale zadeve formalno pokriti.

Tanja: Tako smo skozi Sociološko društvo poskušale tudi formalno speljati nekaj reči. Skoraj bi že pozabila na neki dogodek, če ne bi čisto po naključju zadnjič v knjigi *Feminizam i sociologija* Žarane Papić našla nekega papirja. Vem, da je bilo v Gozd Martuljku, ne spomnim se, katerega leta, bilo je pa v prvi polovici osemdesetih, imeli smo letno sociološko srečanje, na katerem sem vodila okroglo mizo o feminizmu. Povabili smo tudi Žarano iz Beograda. Govorila je o feminizmu in sociologiji. Spomnim se, da se je občasno kaj dogajalo tudi pod formalnim kritjem društva oziroma sekcije.

Kaj pa tema nasilja, se je ta tema razvijala v Ženski sekciji pri Sociološkem društvu?

Mirjana: S tem se nismo ukvarjale. Nima smisla, da midve govoriva o tem. Tu sta Mojca Dobnikar in Vlasta Jalušič referenčni osebi.

Pa se spomnita, zakaj ne? Se vama tema ni zdela pomembna?

Mirjana: Ne gre za to, da se nam ni zdela pomembna, ampak preprosto za to, da se časovno nismo mogle povsod udeleževati. Mojca

Dobnikar se je spomnila SOS telefona, pa smo rekle, super, fino! Ko se je ustanavljal SOS telefon, je bilo ključno vprašanje, katera ima čas, da toliko in toliko časa dežura na telefonu.

Tanja: Leta 1986 smo se na Fakulteti za družbene vede, takrat še FSPN, lotili nečesa, kar na prvi pogled ni bilo videti zelo problematično, čeprav je bilo. Maca Jogan, Mirjana in jaz smo v tretjem in četrtem letniku dodiplomskega študija začele ustanavljati in formulirati posebne seminarje ženskih študij. Vložile smo veliko energije, da je prišlo do teh seminarjev, ki odtlej tečejo vsako leto

Mirjana: Seminarje smo hotele izvajati zato, da bi vpeljale teme, ki sicer niso bile sprejemljive, da bi vpeljale »outsiderske« teme, za katere v prevladujoči sociologiji ni bilo prostora.

Tanja: Od leta 1986 naprej vsako leto poteka vsaj en eksplicitno ženski seminar.

Še vprašanje o skupini Ženske za politiko ...

Tanja: Saj tako ali tako vse veste, jaz se malo spomnim.

Bistveno je, da o tem slišimo iz več virov. Kakšen je bil namen skupine, kako se spomnite ustanovitve, kaj ste hotele doseči? Kaj se vama zdi v zvezi s to skupino pomembno?

Mirjana: Spomnim se, da se je v nekem trenutku spet zazdelo, da je treba feministično gibanje ali civilno družbo malo obuditi, da je treba nekaj narediti.

Tanja: Po mojem mnenju je bil pomemben tresoč se »background«. Videlo se je, da sistem kolabira, videlo se je, da prihaja na površje grozovit nacionalizem. Pred tem se je zgodil JBTZ, prej je bila tista kmet-ska ideologija slovenstva, ki je močno iritirala. Mislim, da smo se hotele upirati novemu pozicioniranju žensk v tej tresoč se in spremenjajoči se situaciji novega kolektivizma nacionalističnega in rodno-grudnega tipa. To je bila stvar, ki je ni bilo mogoče kar tako požreti. Zdi se mi, da je bilo očitno, da se lahko zgodijo precej hude stvari.

Vlasta Jalušič je zelo vztrajala – bilo je v Mirjanini kuhinji –, da organiziramo, ustanovimo tako skupino. Zbrale smo podpise in se registrirale. To so bile na kratko okoliščine nastanka skupine Ženske

za politiko. Namen je bil organizirano reagirati na takratne in prihodnje dogodke, vsaj po mojem. Veš, koga se jaz spomnim?! Mete Dragolič, novinarka TV Slovenija.

Mirjana: Vedno je na začetku prišlo nekaj žensk, ki so čutile, da bi rade kaj naredile, pa so bile bolj opazovalke. Potem pa so odšle, ker zadeva nekako ni šla po njihovih predpostavkah.

Tanja: Ja, ali pa smo bile me, ki smo učiteljsko že malo deformirane, včasih preglasne. V nekem trenutku mi je skupina Ženske za politiko postala »pain in the ass«. Kar me je začelo motiti, so bili boji za prevlado. Kaj takega se v Ženski sekciji pri Sociološkem društvu, ki je bila dosti bolj spontana, aktivistična, ni nikoli dogajalo. Ne trdim, da so bili zadaj kakšni skriti cilji, morda niso bili. Spomnim se recimo nelagodij Metke Mencin. Kar je mene začelo zelo motiti, je bilo vzpostavljanje hegemonij, šlo je za poskuse hegemoniziranja scene. Ti poskusi so imeli za moj okus že majčkeno strankarski prizvok, kar me je začelo zelo motiti.

Mirjana: Začetek je bil tak kot povsod v ženskem gibanju – dokaj visoka stopnja egalitarnosti, v tem smislu, da so vse zadeve egalitarne in spontane. Nekdo da idejo, druge jo sprejmejo itn. Potem pa se nenadoma ni več dalo tako delati. V skupino Ženske za politiko smo prišle skupaj z vseh vetrov. Nekatere bi se le malo pogovarjale, druge bi pa hitro delale. Tako kot pravi Tanja, se je začela scena počasi tudi strankarsko oblikovati in je postajala nervozna. Bilo je nekaj takih nelagodij in počasi smo prekinile. Spomnim se, ko sva se pogovarjali o tem in sem rekla, čakaj, tega se pa ne grem. Nikoli nismo delale tako, da bi hodile na sestanke z velikim nelagodjem. O tem, zakaj je do tega prišlo, smo se potem veliko pogovarjale.

Tanja: Sama sem v nekem trenutku začutila instrumentalizacijo zadeve. Ta instrumentalizacija ni bila nujno samo politična, meni se je zdela tudi osebna in akademsko motivirana.

Mirjana: Nekatere so prišle iz instrumentalnih motivov. Videlo se je, da postajajo ženski študiji, študiji spolov v svetu vedno bolj pomembne akademske discipline. Ko se je to začutilo, je bilo v zraku vprašanje, kdo bo imel »women studies«, kdo bo imel inštitute, kdo se bo s tem ukvarjal.

Na koncu od skupine Ženske za politiko ostane t. i. strokovno jedro?

Mirjana: Ne, nič ne ostane, nobeno strokovno jedro. Ostanje ženske, ki so se našle tukaj, potem pa nadaljevale kje drugje.

Vlasta Jalušič se namreč spominja, da je začel veljati nov zakon o političnih strankah, skupina Ženske za politiko pa se ni registrirala po novem zakonu in s tem je formalno razpadla, ostalo pa je t. i. strokovno jedro. V intervjuju z Vlasto Jalušič in Mojco Dobnikar pravi Vlasta, da so se tiste, ki so ostale, poimenovalle strokovno jedro in so nekaj časa celo tako delovale.

Mirjana: V tistem času so se oblikovali ženski študiji na Filozofski fakulteti in na Pedagoškem inštitutu. Združile pa smo se spet ob vprašanju abortusa. Politične spremembe konec osemdesetih so namreč odprle javno polemiko o pravici do abortusa. Polemika se je zaostрила spomladi 1989 ob bližajočih se večstrankarskih volitvah in ponovno ob sprejemanju nove ustave, ko je prišlo do resne nevarnosti, da bo pravica do svobodnega odločanja o rojstvu otrok črtana iz ustave. Takrat smo v okviru skupine Ženske za politiko organizirale zelo odmevne demonstracije pred skupščinsko stavbo in kot nadaljevanje izdale odmeven zbornik *Abortus - pravica do izbire?*!

Tanja: Ta reč pa ima še zmerom zgodovinsko vrednost.

Demonstracije niso združile samo žensk, ampak pravzaprav vse, ki so takrat bili v intelektualni sferi?

Tanja: Ne. Ne bi rekla, da so koga združile.

Mirjana: Morda so moški simpatizirali z nami, toda ne morejo si lastiti prevelikih zaslug. Moški so bili v glavnem naši kolegi. Hitro pa je padla kakšna opazka in za nobeno stvar ne bi šli v žerjavico.

Tanja: Spomnim se razgovora na samih demonstracijah. Prišli so precej pomembni politični ljudje z leve in jasno so povedali, da so seveda »z nami«, da »nas podpirajo«, toda prav tako so nam vnaprej povedali, da bodo zadevo opustili, če bo »deal« težak in močan. Ne govorim o intelektualcih »prostega tipa«, ampak o pametnih ljudeh, če smem tako reči, o soborcih iz osemdesetih let, ki so šli v politiko. Rekli so: »Čakajte malo, zadeva je sicer resna, vendar so to zelo

pomembne reči, in če bo konflikt tako zelo eskaliral, da se bo odločalo med novo ustavo in novo državo ali abortusom, prodamo abortus za novo ustavo!« To so rekli levičarji. Zato ne mislite, da so imeli, zlasti strankarski ljudje, kakšne posebne zasluge.

So pa bile demonstracije točka, kjer so po nekaj letih ženske spet prišle skupaj?

Mirjana: Prepričana sem, da bi tudi danes prišle skupaj, če bi bila ogrožena tako odločilna pravica, kakor je pravica do izbire.

Tanja: Zdaj imate priložnost to narediti pri pokojninski reformi, čeprav ni tako mobilizacijska. Spomnim se demonstracij za abortus. Na večer pred demonstracijami smo se iz različnih skupin dobile pri Nedi Pagon doma. Skupaj smo prišle različne ženske, ki med sabo že lep čas nismo imele stikov. Razen desničark – tistih, ki so neformalno organizirane okrog cerkve, tistih seveda nismo vabile – so bile vse tu, od Združene liste do različnih žensk ter malih civilnodružbenih punktov. Bilo je še nekaj stanovanj, kjer smo se dobivale. Takrat resnično ni bilo nobenega sektaškega boja med ženskami. Gledale smo na to, kdo si bo izmislil kakšno fino parolo in jo napisal itn.

Kako sta doživljali prvo feministično srečanje v Ljubljani, srečanje feministk Jugoslavije? Je bil to za vas poseben dogodek ali zgolj eno od feminističnih srečanj?

Tanja: Zame je to seveda bil dogodek, vendar ne zaradi razlogov, o katerih se mi zdi, da me po njih sprašujete. Imela sem hude čase z zagrebškimi feministkami. To so gospe, o katerih zdaj na svoje veliko presenečenje slišim, da so zajadrale v nacionalizem. To so bila dekleta, zlasti eno imam v mislih, ki je veliko hodila k meni v Ljubljano, na zasebni ravni, strašno radikalna mlada feministka in tudi v močni opoziciji do prve generacije zagrebških feministk. Ta opozicija se mi je zdela fina in delno produktivna, ker se mi je zdelo, da so stare feministke poskušale zadeve totalizirati. Bile so pametnejše, močnejše, bolj uveljavljene in zdi se mi, da so malo paternalistično gledale »mlado gardo«, ki je prihajala. Veliko smo hodile tudi v Dubrovnik na mednarodna feministična srečanja in konference, ki so potekale v Interuniverzitetnem centru, organizirale pa so jih v glavnem tuje feministke, pa nekaj naših, predvsem iz Zagreba. Dubrovnik je potem

pritegnil veliko mlajših punc, iz Ljubljane, predvsem pa iz Zagreba in Beograda. Dubrovniških srečanj se spomnim od leta 1983, ko sem sama bolj redno hodila tja. Tam je spet prišlo na dan nelagodje med starimi in novimi feministkami. V nekem trenutku se mi je zdelo, da moram podpreti mlade feministke, in pozneje sem te vezi ohranjala tudi zasebno.

V tem času je potekalo prvo feministično srečanje v Ljubljani, v K4 je bilo. Sama sem šla tja z malo nelagodja, ker sem vedela, da se pripravljajo razni »špetirji«. Konkretno pa se spomnim, da je imela Beograjčanka Slađana Marković govor o političnem lezbištvu. V tistem trenutku sem sama začela razmišljati o lezbičnih scenah in o tem, kaj se jim dogaja, o tem, kako smo feministke med sabo razcepljene in kako gre enim v življenju še slabše kot nam. V tistem trenutku sem ugotovila, da sem »politična lezbijka« in sami pri sebi se mi je zdelo zelo fino. Tega se spomnim s srečanja.

Ste bili tudi na drugem srečanju v Zagrebu?

Tanja: Ne.

Kaj pa pozneje, v Beogradu, ali pa na zadnjem, četrtem srečanju v Ljubljani?

Tanja: Ne.

Se morda spomnite v zvezi s srečanji feministk Jugoslavije ideje, ki je prišla iz Beograda, da bi ustanovile krovno organizacijo?

Tanja: Ne, ne spomnim se.

To je bila namreč točka, na kateri so slovenske feministke, delno pa tudi hrvaške, ravno te mlade, izstopile in rekle ne. To je bilo leta 1990.

Tanja: Zdaj se mi pa nekaj dozdeva ...

Potem so jih, predvsem Beograjčanke, označile za nacionalistke, češ da so izstopile zaradi nacionalističnih razlogov.

Še nekaj o ženskih študijih na Fakulteti za družbene vede, ki sta jih že omenili. Je mogoče to postalo vaše polje delovanja?

Tanja: Eno od polj delovanja. V programu sociologije v tretjem in četrtem letniku so se sredi osemdesetih oblikovali seminarji. Ker smo

že dolgo mislile na ženske študije, smo tu videle možnost, da jih vpeljemo v regularni študijski program. Začetek je bil kar uspešen, če upoštevamo število prijavljenih študentov in študentk. Na neki točki sva se z Mirjano odločili, da poskusiva vzpostaviti ženske študije kot samostojen program, odločili sva se torej, da začnemo na veliko in ustanovimo katedro za ženske študije na Fakulteti za družbene vede. To je bilo na začetku devetdesetih. Naredili sva hitri »networking« s tujkami in si pridobili »know how« ter programe pomembnih univerz, kot sta Yale in Berkeley. Na tej točki poskusa vpeljave ženskih študijev smo poskušale pripraviti popolnoma konstruktiven predlog, ki bi šel preko tega, da smo skregane s to ali ono, ali pa preko tega, da se nam ta projekt ne zdi tako »fajn« kakor kateri drug. Skratka, povprašale smo vse ženske, kar jih je bilo na sceni, če bi sodelovale. Niti ene ni bilo, ki bi rekla ne.

Potem smo pripravile študijski program, od prvega do četrtega letnika, od predmeta do predmeta, skratka program samostojnega oddelka za ženske študije. S tem smo celo prišle na naše pedagoško-znanstvene zборе in zadeva je šla v razpravo. Spomnim se razpravljanja, ki je imelo ignorantski in zafrkljiv prizvok, v smislu, a tako, že res, da ima tole Berkeley, toda da bi Ljubljana imela kaj takega, bi bilo pa res malce čudno. Kaj pa bi gospe, ki bi diplomirale na ženskih študijah, lahko v življenju sploh počele? Skratka, zadeva se je ustavila. V lastni instituciji predlog ni prišel naprej. Če bi v to vložile vse moči, bi, mislim, celo uspele. Toda treba bi bilo še leto ali dve z vso močjo delati, lobirati in še marsikaj drugega. To pa ob vsem delu, ki ga imava, jaz imam recimo štiri predmete, Mirjana celo pet, ob delu, ki ga moraš opraviti, če hočeš živeti, ni bilo mogoče. V tistem trenutku preprosto ni bilo možno, da bi vse redne obveznosti pustile in šle v veliko energetske investicije za vzpostavitev oddelka. Tako smo pač ostali pri seminarjih in izbirnih predmetih, nekateri predmeti pa se izvajajo tudi na podiplomskem študiju. Da bi speljale celoten program, smo si, jasno, morale pomagati s kolegi. Tisto grobo jedro je bilo naše, feministično, potem pa smo poskušale najti kakšne fine gospode, ki bi nam lahko koristno pomagali, in bili so za to. Kot rečeno, potem se je zalomilo.

Spraševale so Jelena Aleksič, Živa Humer in Mojca Sušnik.

MOJCA DOBNIKAR IN VLASTA JALUŠIČ

Moje prvo uprašanje se nanaša na feministična srečanja. Od kod ideja za taka srečanja, od kod ideja, da se ženske iz nekdanjih republik Jugoslavije povežete med seboj? Kako ste potem, ko ste se odločile, da boste organizirale srečanja, to izvedle?

Mojca: Povedano po pravici, ne spomnim se, kako je nastala ideja. V resnici se nismo hotele povezati, kajti povezane smo bile že prej, že pred tem smo sodelovale, hodile na javne tribune, okrogle mize itn. na relaciji Ljubljana-Zagreb-Beograd. Začelo se je konec sedemdesetih let, v Beogradu, s srečanjem »Drug'ca žena«.

Vlasta: Tudi jaz se spominjam predvsem kontinuitete. Najbrž je bilo logično, da so se ta srečanja zgodila, in to v taki obliki, kot so bila. Sama nisem neposredno sodelovala pri organizaciji nobenega, sem pa bila na dveh, in sicer na prvem in zadnjem; obe sta bili v Ljubljani, prvo leta 1987, zadnje leta 1991, tik pred vojno.

Spomnim se, da so bili zame takrat pomembni članki Slavenke Drakulić, objavljeni v *Startu*, ki smo ga brali povsod. Slavenka Drakulić je takrat pisala feministične tekste, ki so bili pozneje objavljeni v knjigi *Smrti grijesi feminizma*. Druga pomembna stvar je bilo srečanje v Portorožu leta 1976. Tja so prišle ženske iz cele Jugoslavije, dve leti pozneje pa je bil objavljen tudi zbornik, ki ga je izdal Božidar Debenjak. Tema je bila feminizem, in sicer predvsem marksistični feminizem.

Zame je bila takrat pomembna referenca tudi Blaženka Despot. Sama sem se takrat že poskušala ukvarjati s teorijo in sem brala tudi njene tekste. Njen feminizem, rekla mu je socialistični feminizem, je

bil, gledano nazaj, nekaj vmesnega med takratno uradno pozicijo in radikalnim feminizmom.

Kar nekajkrat je prišla v Slovenijo Lydia Sklevicky, toda to je bilo že v času, ko smo se me začele srečevati. Na simpoziju o židovskem vprašanju leta 1983 je govorila o ženski in Židu kot metaforah. Tekst je objavljen kot zadnji v številki *Problemov* o židovskem vprašanju.

Kakšne so bile pravzaprav razlike med ženskami na začetku, se pravi, ob ustanavljanju prvih ženskih skupin?

Mojca: Velikanske. Danes se mi zdijo najpomembnejše individualne razlike, ki so bile med nami, v tistem času pa je predvsem kmalu udarila na dan razlika med teoretičarkami in aktivistkami, ki je vplivala tudi na odnos med Vlasto in mano. To se je začelo dogajati že v Ženski sekciji pri Sociološkem društvu, sprva pravzaprav potihem. Iz tistega časa se spomnim predvsem tega, kako sem bila sama nezadovoljna s tem, da se poskušamo iti teorijo, ki pa se nam na vsakem srečanju izteče v »domače kvačkanje« o problemih s partnerji, otroki, pomivanjem posode itn. Iz tega nezadovoljstva sem začela razmišljati o alternativni, o možnosti, da naredim kaj drugega. Tako sem začela organizirati Lilit, ki je bila aktivistična skupina.

Sicer pa je bilo zame pomembno, da sem bila leta 1984 na potovanju v Berlinu, kjer sem videla ženske diskoteke, ženske knjigarne, ženske domače zabave, domače zajtrke v ženskih krožkih itn., in nekaj takega sem hotela narediti tudi doma. Hkrati pa se mi zdi, da sem hotela narediti tudi nekaj, česar se nisem zavedala – nekaj javnega. To, kar smo šle delat v K4, je bil javen prostor, veliko bolj javen kot Ženska sekcija pri Sociološkem društvu. Skratka, nisem se zavedala, da hočem »žensko vprašanje« nekako pripeljati v javnost. Žensko vprašanje je bil takrat moj slogan, pred tem sem namreč prevajala *Žensko v socializmu* Aleksandre Kollontaj.

Takrat sem zbrala okrog sebe ženske, o katerih sem mislila, da so moja generacija. Hotele smo se zabavati, hotele pa smo tudi odpreti prostor za javno debato. In tako je potem nastala kombinacija diskusij na določeno temo in nato zabave – glasbe, plesa itn.

Vlasta: Mojca je začela govoriti o vprašanju razlik. Srna Mandič je pred kratkim izrekla po mojem pravšnji besedo, ki opisuje to zade-

vo. Za nazaj je videti tako, kot da je bilo nekaj v zraku, vendar tega ne znam točno definirati, tako je rekla.

Kar se mene tiče, sem takrat izšla iz kroga na fakulteti, v katerem smo veliko brali. To je bil tako rekoč Marxov bralni krožek, brali smo Marxa gor in dol, pa levo in desno, pa sem in tja ... Sama sem prišla do feminizma skozi Marxa, in sicer tako, da sem brala tekste, ki so bili nekako znotraj Marxa in so vleкли v delavsko gibanje pa v celo interpretacijo pozicije ženske v socializmu in ki sem jih videla kot problematične. Nekaj mi ni »štimalo«. To je bilo tisto, kar me je potegnilo noter.

Na drugi strani pa je bilo nekaj v zraku v naših osebnih situacijah. Po dve in dve smo se pogovarjale, v tem ali onem kotu, nekaj smo brale pa nekaj slišale ... Zdi se mi, da srečanja na Ženski sekciji pri Sociološkem društvu sicer niso bila tako zelo javna, vendar so že zbudila pozornost – vsaj v akademskih krogih, tistih alternativno-sociološko, gibanjsko obarvanih. Mirovno gibanje je takrat že obstajalo. Mislim, da je bilo takrat vprašanje –, dobro, ženske, ali si upamo? Si upamo reči, fantje, ostanite zunaj? Kar koli se bo že dogajalo v tem prostoru, fantje ostanejo zunaj?

To je bila moja percepcija – radovednost, kaj se bo zgodilo, če izključimo moške. Poznala sem literaturo, nisem pa imela izkušnje, kaj se bo zgodilo. In prva stvar, ki se mi je zgodila, je bilo seveda razočaranje. Očitno sem pričakovala, da bo to kar samo po sebi nekaj zelo radikalno drugačnega. Pričakovala sem izkustvo nekakšne enakosti, skratka, punce, nam pa gre za nekaj – nekaj, kar ni bilo definirano, vendar je bilo v zraku. Takoj se je pokazalo, kako zelo smo si različne, res vsaka drugačna. Ni šlo toliko – tako kot je mogoče zdaj videti – za razcep med teoretičarkami in aktivistkami, ampak za celo vrsto razlik. Vsaka je videla zadevo drugače. Vsaka si je predstavljala neko svojo vlogo, neko svojo izkušnjo, ki jo mora prinesti noter, seveda kot radikalno svojo. In zato je bilo na začetku tudi zelo zabavno.

Mislim, Mojca, da si v nekem intervjuju za Svijet leta 1988 rekla, da feminizem brez konkretne akcije ni feminizem. Se še strinjaš s tem?

Mojca: Tako ga pač razumem. Mislim, da sem večkrat dala podobne izjave, recimo, da teorija brez prakse klecne vsaj pri drugem

koraku in obratno ... Nekaj takega sem napisala v enem od biltenov *Za žensko vprašanje*.¹ Meni se je to dvojje zmeraj zdelo nerazdružljivo. Nič ni narobe, če ženske sedijo pri knjigah, berejo in pišejo, dokler obstajajo tudi druge, ki kaj konkretnega naredijo. In narobe. Sama akcija, samo po cesti hoditi in grafite pisati, tudi ne prinese kaj dosti. Nočem reči, da od vsake ženske, vsake feministke pričakujem, da bo hkrati teoretičarka in praktičarka, vendar razumem feminizem kot družbeno akcijo.

Individualna akcija naj ne bi bila dovolj?

Mojca: Kaj misliš z individualno akcijo?

Recimo, da prideš v situacijo, v kateri se ti zdi, da te moški »zatira« samo zato, ker si ženska, in se takrat oglasiš ali nekaj s tem narediš?

Mojca: Narediš v odnosu med vama dvema?

Recimo.

Mojca: Tega ne razumem kot feminizem. Samo po sebi je v redu, je osveščanje in emancipiranje. Toda feminizem je zame družbena akcija.

Se pravi, da je poudarek na kolektivnem?

Mojca: Kaj misliš s kolektivnim?

Rekla si, da individualno razreševanje problemov med spoloma, diskriminacij in podobnega zate ni feminizem. Če ni individualno, je torej kolektivno?

Mojca: Mislim, da ni tako – če ni individualno, je kolektivno. Individualna akcija je prav tako lahko družbena akcija, če meri na spreminjanje družbenih razmer. Zato sem te vprašala, kaj misliš z individualno akcijo. Kolektiv ni pogoj za družbeno akcijo.

Torej posameznica, ki kaj dela ...

¹ Bilten *Za žensko vprašanje*. Korak naprej, dva koraka nazaj je doživel samo dve številki. Izdajala ga je Sekcija Lilit pri ŠKUC-Forumu.

Mojca: Posameznice, skupine, kdor koli, zveza borcev in veterank, če hočeš.

Vlasta: Teorija in praksa – to vprašanje me je na začetku strašno mučilo. Tega dvojega nisem znala potegniti skupaj. Zanimalo me je oboje in sem, tako se mi zdi, če gledam nazaj, zelo nihala med nečim, čemur je mogoče reči teorija, in nečim, čemur je mogoče reči aktivizem. Kje je tista točka, kjer se lahko najdem in kjer lahko mislim svojo pozicijo in pozicijo drugih? Kje je tista pozicija, s katero se lahko identificiram?

Na začetku se mi je zdelo, da je to, kar je treba narediti, pač vprašanje kritike marksizma in razvoja družbenih gibanj. Najprej se mi je zdel problematičen marksizem, potem pa psihoanaliza. Strašno me je iritiralo, da v neki točki sicer govorita resnico, v drugi točki pa producirata ideologijo, ki se mi je zdela hudo zaprta. To je bil začaran krog, iz katerega ni bilo mogoče priti.

Danes vidim, v čem je bil takrat moj problem – teorijo in prakso sem mislila teoretsko, s stališča kontemplacije, mislila sem v skladu s tem, čemur danes pravim zahodna politična tradicija. Zadevo sem poskušala misliti tako, kakor je bila v prostoru, kjer smo živeli, pač dana, in potem sem seveda nihala med enim (teorijo) in drugim (praksjo). Trenutek, kjer sem odkrila aktivizem, ki mi je ustrezal, je bil, ko mi je postalo jasno, da akcija ni nujno samo to, kar narediš v ozko političnem smislu. Težko mi je zdaj govoriti o tem, ker s kategorijami, s katerimi sem takrat razpolagala, ne razpolagam več – nekako sem čez, »heglovsko« sem presegla zadevo. Skratka, akcija je lahko tudi to, da nekatere zadeve poskušaš redefinirati znotraj misli.

To me je nekako pomirilo. Potem sem lahko počela oboje. Lahko sem organizirala dogodke, ki bi se jim lahko reklo zgolj akcijski, ki imajo potencial skupnega veselja ob delovanju, tistega elementarnega soglasja sodelujočih o tem, da bodo nekaj naredili skupaj. Hkrati pa sem lahko tudi mislila to, kar se je dogajalo in kar smo počeli. In to je bila rešitev – misliti lastno delovanje in njegove posledice. Ne misliti tako, da vzamem koncept in ga peljem naprej, pri čemer je pomembno samo to, da je koncept konsistenten. Zdelo se mi je, da je tako mogoče priti iz začaranega kroga razcepa na teorijo in prakso.

V tem smislu vidim še drugače kot Mojca, ki je rekla, da je v redu, če se ene ukvarjajo s teorijo, druge pa z akcijo. Mislim, da je možno,

da oboje počnejo iste ženske. Tiste, ki se neposredno ukvarjajo s kakšno akcijo, so jo po mojem sposobne tudi reflektirati, in narobe, in sicer ne glede na to, ali imajo pri roki »prave«, velike koncepte, ki se jih lahko oprimejo. Naša prednost je bila prav v tem, da se nismo oprijemale velikih konceptov, da smo mislile tako rekoč »iz nič«.

Mojca: Res je, vendar ne mislim, da bi morala vsaka, ki naj bi se smela imenovati feministka, združevati oboje. Lahko je pač ena predana samo teoriji, druga pa samo akciji. Toda možno je seveda oboje in v tem prostoru se dogaja oboje. Ti si konec koncev značilen primer.

Vlasta: Toda po mojem je razmišljanje o razmerju med teorijo in prakso napačno vprašanje. Mislim, da je napačno zastavljeno vprašanje in da vodi v začarani krog.

Še eno vprašanje o Lilit. Glede na to, da ste bile tam ženske različnih starosti, najmlajša je bila stara 17 let, najstarejša nekaj čez 50, od dijakin in študentk do žensk, ki so bile že zaposlene, ženske z različnimi statusnimi položaji, me zanima, kje je bilo pravzaprav stičišče te heterogenosti idej, mišljenja, kako ste našle rdečo nit, če je sploh bila?

Mojca: Iz današnje perspektive vidim nekako dve skupni točki ali dve rdeči niti. V osemdesetih se je razširilo mnenje, da je dobro kaj početi, ne samo obdelovati svoj privatni vrtiček, kar koli že to je. To se je med drugim kazalo v novih družbenih gibanjih. Veliko žensk se je v Lilit znašlo preprosto zato, ker bi tudi kaj počele, pa so tako med drugim prišle tudi v Lilit. Druga točka pa je bila seveda to, da smo bile vse – vsaka na svoj način – nezadovoljne s tem, kaj pomeni biti ženska tukaj in zdaj. Ta nezadovoljstva so bila zelo različna, ena so se nanašala bolj na zasebno, druga bolj na javno, različno so se mešala med seboj in bila različno reflektirana, če uporabim izraz, ki ga ima rada Vlasta.

To obdobje je bilo strašno pretočno. Ženske so prihajale in odhajale, ene so samo sir na pladnjih nosile prvi večer v Lilit, pa potem niso nikoli več prišle, druge so ostajale dolgo časa, pa kaj dosti več kot pokazati, izraziti nezadovoljstvo, kaj dosti več niso zmogle. Pa nočem reči, da bi morale. Lilit je poleg tega, da smo imele javne večere, kmalu postala tudi »domači krožek«. Imele smo redne tedenske sestanke in

se na njih pogovarjale o različnih temah. Tu se je izražalo nezadovoljstvo s tem, kaj pomeni biti ženska, v teh »internih« pogovorih je zelo jasno prihajalo na dan.

Bile so še druge, občasne združevalne točke, recimo leta 1988, ko smo se začele pogovarjati o SOS telefonu. Priprave na ustanovitev SOS telefona so bile za kar dolgo obdobje zelo močna združevalna točka.

Če prav razumem, ste si z Lilit izborile javni prostor, kjer je prihajalo do različnih diskusij, od internih do javnih.

Mojca: Lilit se je začela z večerom v K4 aprila 1985. Prva ideja je bila, da naredimo v K4 večer samo za ženske, ki bo odprt za vse ženske, skratka, da gremo ven iz malega kotička na Ženski sekciji pri Sociološkem društvu. To je bil osnovni impulz. Toda na prvem večeru se je pojavilo okrog 250 žensk in mnoge med njimi so rekle, da bi rade sodelovale. Tako smo potem začele sestankovati, se tedensko dobivati. Šlo je za organizacijske stvari, za priprave mesečnih večerov v K4 in pozneje v Galeriji ŠKUC, vmes pa smo imele »interne« diskusije o raznih temah. Pred poletjem 1985 smo tako tudi formalno ustanovile Sekcijo Lilit pri ŠKUC-Forumu.

Vlasta: Nastanek Lilit je pomenil, da se je znotraj Ženske sekcije, ki je bila konglomerat zelo različnih žensk, en del, ena skupina dokaj jasno artikulirala. Prvi večer smo pripravljale skupaj, pripravljale smo ga vse. Pred njim je ob 8. marcu 1985 izšla tudi ženska priloga v *Mladini*, v kateri je objavljen tekst o Lilit, ki ga je *priskrbela* Srna Mandič.

Na začetku v Ženski sekciji ni bilo čisto jasno, ali hočemo biti zgolj ženska skupina in ali hočemo delati na sebi ali na skupini. Tiste ženske, ki so prihajale na Žensko sekcijo, večinoma potem niso prihajale na sestanke Lilit. Skupini sta začeli delovati paralelno. Ženska sekcija je obstajala najprej, pognala je iz sebe Lilit, sama pa je ostala naprej kot nekakšna teoretska lupina. Vsaj jaz sem zadevo tako videla. Skupina preprosto ni bila več produktivna. Ko je nastala Lilit, je sekcija začela postopoma odmirati, s tem da je obstajala naprej kot nekakšen teoretski diskusijski klub, kjer je bilo organiziranih še nekaj predavanj ipd. Skupini sta se tudi sestajali v različnih prostorih, Ženska sekcija na Inštitutu za sociologijo in filozofijo na Cankarjevi, Lilit pa na Kersnikovi.

Sama sem nihala med obema skupinama, nekje vmes sem bila, nisem se mogla identificirati ne z eno ne z drugo. Ob tem sem imela nenehno željo, da bi ženske skupine zelo javno delovale, bile zelo navzoče v javnosti. To pa v primeru Lilit ni šlo.

Zakaj ne?

Vlasta: Mislim, da je bilo šele takrat, ko je bila »odkrita« in prek SOS telefona dejansko javno artikulirana tema nasilje, mogoče, da se zadeva prenese v javnost. Pred tem so bile teme, ki so prihajale v javnost, recimo populacijska politika ... in kaj še?

Mojca: Vojaško usposabljanje za ženske ...

Vlasta: Ja, vprašanje obveznega vojaškega usposabljanja itn. Toda te teme, vsaj zdi se tako, niso tako zelo osebno zadevale žensk.

Mojca: Res je. Leta 1988 smo v Lilit speljale akcijo »Lilit Time Off For Women«, kot del mednarodnega popisovanja nevidnega ženskega dela z dolgim vprašalnikom o tem, koliko delate tega in onega v gospodinjstvu, kdo vam pomaga, če vam pomaga itn. To je bila očitno tema, ki je ženske zelo osebno zadevala. Dokumenti o akciji so po naključju prišli od nekod iz Anglije in akcije smo se lotile pravzaprav zato, da bi spet imele stojnico na Čopovi, da bi se spet pojavile v javnosti. Prevedle smo vprašalnik in ga delile skupaj z našo zloženko. Odziv je bil neverjeten. Na stojnici smo razdelile kakšnih petsto vprašalnikov, nazaj pa smo jih dobile več kot sto. Ženske, ki so vprašalnike vzele, ko so odhajale s tržnice, so si doma vzele čas, da so jih izpolnile in nam jih poslale po pošti. Mislila sem, da jih bo prišlo nazaj mogoče deset ali dvajset, toda odziv je bil velikanski. Pa tudi izguba je bila velikanska, ker je nekoč neka študentka sociologije, ki je prihajala na Lilit, vprašalnike odnesla, da bi jih obdelala, pa ne nje ne vprašalnikov nismo videle nikoli več.

Verjetno je res, da je s temo, ki zadene veliko žensk na osebni ravni, lažje doseči tudi medijsko prisotnost. Kajti problem ni bil, da mediji ne bi marali poročati o nas, če govorimo o javnosti, o medijih kot delu javnosti. Sploh ne, vedno so bili pripravljeni, ali ne? Imaš ti drugačne izkušnje?

Vlasta: Mislim, da je bilo težko. Nisem čisto prepričana o tem, toda mislim, da je bilo težko spraviti teme v medije.

Mojca: Najbrž misliš na članke, jaz pa sem zdaj imela v mislih radio. O prvem feminističnem srečanju, ki je bilo v Ljubljani, in o drugem, ki je bilo v Zagrebu, smo recimo imele enourne oddaje na Valu 202 pa še kje.

Vlasta: Mediji takrat niso bili to, kar so danes, to je treba povedati. In tudi feminizem ni bil to, kar je danes. Feminizem je bil seveda podobno kot danes psovka. To je bilo nekaj, kar delajo tam na Zahodu, za nas tukaj pa res ni pomembno, mi smo drugačni – to je bila ta, v bistvu uradna politika, ki je vladala tudi v medijih. To me je vedno zelo iritiralo.

K temu, kar je Mojca rekla, bi rada dodala osebno noto. Mislim, da je bila v vseh skupinah težava komunikacija. Kaj mislim s tem? Pri sebi točno vem za točko, kjer sem se začela spreminjati v komunikaciji do drugih žensk. Lahko bi rekla, da sem v svoji prvi feministični fazi funkcionirala »po moško«, kot bi rekle nekatere. Ne vem sicer, če je to res po moško, po mojem je prej brezspolno.

Funkcionirala sem tako, da nisem slišala različnih glasov. Tudi sama sem se – nevede – šla feminizem s predpostavko, da je to nekaj, kjer bomo vse mislile podobno, kar je sicer značilnost vseh politik identitet – da se jim »dogaja enotnost«. Seveda se to ni zgodilo, nismo vse mislile enako, in to je bila moja težava, ki me je spremljala dolgo, dokler nekako nisem našla svoje definicije svojega prostora znotraj tega, na osebni ravni pa recimo poti nazaj do Mojce. Z Mojco sem bila v konfliktu in nikakor je nisem mogla razumeti, nikakor nisem mogla skupaj z njo početi stvari.

Mislim, da je bilo vprašanje komunikacije zelo pomembno, večina skupin, ki so nastajale v tem prostoru, razen mogoče SOS telefona, pa tega vprašanja ni nikdar zares odprla. Ne vem, kako je z novjšimi skupinami, ki delujejo v Ženskem centru. Morda je bil prav to razlog, da so skupine tako hitro razpadale. Niso našle skupnega jezika – komunikacije med enakimi kljub razlikam, ki so obstajale. Tiste, ki smo bile glasnejše in v nekaterih točkah tudi argumentativno konsistentnejše, smo v skupinah dominirale, in seveda so druge ženske nenehno preprosto odhajale proč. Kaj bodo pa delale tam, če se dogaja isto kot povsod drugod? Spomnim se tudi, kdaj sem jaz šla prvič proč. To je bilo v skupini, ki sem jo na neki način sama začela, v skupini Ženske za politiko. Tam sem pa jaz šla proč, ker se mi je zgodilo

tako, kakor se je drugim dogajalo v skupinah, kjer sem jaz prej glasno funkcionirala.

Mojca: Ženske skupine pri nas v glavnem niso sprejele koncepta »ozaveščanja«, niso bile »consciousness raising groups«. Mislim, da je bil to eden od razlogov, zakaj so skupine razpadale. Lilit je deloma bila taka skupina, toda to se je dogajalo samo od sebe takrat, ko smo se malo sesedle vase od silnih akcij, ko smo malo obnemogle in smo se potem nekaj časa samo dobivale v ŠKUC-ovi pisarni in debatirale o raznih temah. Nikoli pa nismo tega poimenovala, nikoli nismo rekle, to je to in čisto v redu je, da to je. Zdi se mi, da smo se vse malo sramovale tega, da se sploh potrebujemo pogovarjati in da imamo kakšne probleme. Marsikaj smo »uvozile« z Zahoda, ker smo brale literaturo in hodile po tujini, tega pa nismo. Ne vem, zakaj smo delo na sebi čisto obšle, kajti konec koncev so bile »skupine za rast zavesti« povsod zametki pomembnih ženskih projektov.

Vlasta: Jaz vem, zakaj sem to obšla.

Mojca: Zakaj?

Vlasta: Ker sem mislila takole: ko sem prebrala in absolvirala zadevo v teoriji, mi je ni treba več izkusiti. Toda če je kaj pomembno, ko delaš politično, potem je to izkustvo. Tega izkustva takrat seveda nismo imele. In jaz vem, da sem se ga bala ko hudič križa. Zato ker sem najbrž vedela, da to izkustvo pomeni radikalno spremembo v načinu delovanja, v tem, kako se stvari lotevaš. Zelo udobno se je bilo držati akademske pozicije in solirati. Znotraj te pozicije lahko vse absolviraš skozi knjige in ti ni treba nič narediti na sebi. Če pa nič ne narediš na sebi, pri sebi, tudi posebej misliti ne moreš, saj vse deduciraš. In če nič ne narediš pri sebi, seveda tudi nič ne narediš navzven.

Mojca, omenila si svoje potovanje v Berlin. Ali je imelo to tvoje potovanje velik vpliv na začetke tvojega dožemanja feminizma?

Mojca: Na začetku ne, pač pa je bilo to potovanje zelo pomembno za način, kako sem zaplavala v feminizem. Še pred tem je bil zame pomembna Aleksandra Kollontaj, ki sem jo prevedla po zaslugi Tomaža Mastnaka; po njegovi zaslugi se je zgodilo še marsikaj drugega.

Pol leta po prvem potovanju v Berlin sem šla ponovno tja, pripravljat zbornik *O ženski in ženskem gibanju*, ki je izšel leta 1985 pri KRT-u. Zbirala sem članke, tekste in sem zato hodila tudi v žensko knjižnico in ženske knjigarne. Toda to, kar sem vedno znova doživljala na svojih potovanjih v Berlin, je bilo, kot sem že rekla, predvsem stalno žensko druženje, od ženskega diska do vsega tistega, kar sem prej naštevala – atmosfera, v kateri so ženske dihale s feminizmom, kjer je bil feminizem njihovo življenje. Od operne pevke, ki sicer ni prepevala feminističnih opernih arij, vendar je hodila na ženske zabave, kar je v bistvu pomenilo v feministično družbo, do novinarke, ki je poskušala v svoj časopis spraviti čim več feminističnih tem.

Mislim, da je bilo zame to doživetje najpomembnejše – da obstajajo ženske, za katere je feminizem način življenja, zrak, ki ga dihajo. Impulz, ki je bil povezan z Berlinom in ki me je gnal precej naslednjih let, je bil ves čas ta – narediti to mesto ali mojo četrt tega mesta ali pa morda kar celo Slovenijo tako, da bo to tudi zame zrak, ki ga diham. Da ne bodo to samo mali krožki, tako kot smo začele v Ženski sekciji, kjer se dobiš enkrat na teden za dve uri, potem pa prideš ven in si spet vržena v ta svet, kjer si *zamorka*, kjer te takoj prepoznajo kot nemogočo, drugačno.

Od kod pravzaprav ime Lilit?

Mojca: S Kneesebeckstrasse v Berlinu.

Pa beseda Lilit kaj pomeni?

Mojca: Pomeni. Čeprav sem ime izbrala kar tako, ne da bi poznala njegov pomen. V Berlinu sem večkrat obiskala žensko knjigarno s tem imenom, ki je ni več. Ime mi je bilo všeč, še sanjalo pa se mi ni, kaj se skriva za njim. Ko smo se začele pripravljati na prvi večer Lilit, smo ga hotele nekako poimenovati, in ker je to ime naredilo name tak vtis, smo ga poimenovala Klub Lilit. Srna Mandič pa je potem izbrskala predbiblijsko zgodbo o Lilit, ki je bila prva Adamova žena. Objavile smo jo v prilogi *Mladine* ob 8. marcu 1985.

Kaj se je zgodilo potem? Se je skupina žensk, ki so prej delovale v Lilit, osamosvojila ali je nastala skupina I.I.? Kako se je zgodil ta razcep?

Mojca: Lezbijke so bile ves čas v Lilit, že čisto na začetku, v času

ustanavljanja. Takrat so se stvari dogajale po več poteh. Še pred prvim večerom Lilit sem šla na nekaj sestankov Magnusa. Povabili so me namreč, češ da je pri njih tudi nekaj žensk in da bi morda skupaj kaj naredile. Nekatere od teh žensk so se potem iz Magnusa preselile v Lilit. Tudi pozneje je bilo lezbištvo prisotno kot tema, imele smo javne večere o tej temi, skratka, lezbijke in vprašanje lezbištva so bili ves čas tu.

Seveda pa je med heteroseksualnimi in homoseksualnimi v Lilit prišlo tudi do konfliktov, zamer itn. Nekoč mi je recimo neka lezbijka jezno zabrusila – to je že lepo, ve feministke, ki niste lezbijke, saj je vse v redu, toda v bistvu nam vsiljujete teme, ki se nas sploh ne tičejo, nosečnost, abortus, otroci gor in dol itn. Po drugi strani so se nekatere heteroseksualne bale, da nas bodo vse imeli za lezbijke. Kar so nas seveda tako ali tako imeli. Skratka, lezbijke so se po mojem počutile frustrirane v tej sceni, ki je sicer bila odprta za lezbištvo, ne pa prav senzibilizirana zanj. Vendar je bilo malo tega izrečenega, stvari so se dogajale precej potihem, kar je bilo tako ali tako značilno za ženske skupine. Podobno je bilo že v Ženski sekciji in sploh je bilo to tako rekoč pravilo pri nastajanju novih skupin, tudi še pozneje.

V tem času so lezbijke v Lilit pripravljale prvo številko *Lezbozina*, ki je izšla oktobra 1987. Izid *Lezbozina* in ustanovitev LL sta se potem zgodila približno ob istem času.

Kaj pa je bilo z žensko duhovno skupino? Če prav razumem, je bila tudi v nekakšni povezavi z Lilit.

Mojca: V Lilit je bilo nekaj žensk, ki so se ukvarjale z duhovnostjo. Duhovno gibanje je takrat že obstajalo, tako kot feministično, mirovniško, ekološko, gejevsko gibanje. Nekaj žensk iz Lilit in nekaj žensk iz duhovnega gibanja se je začelo sestajati v ločeni skupini. Na prvem feminističnem srečanju decembra 1987 so se predstavile kot podskupina Lilit. Mislim, da so se sestajale približno eno leto in se ukvarjale predvsem z delom na sebi. Tu so bile Biljana Dušić, Erika Schauer, Diana Sivec ... Poleg dela na sebi so se ukvarjale tudi z vprašanjem ženske v mitologiji, izkopavanjem ženskih likov, pozitivnih likov iz mitologije itn. Erika je zanje veliko prevajala in je te prevode prinašala tudi na Lilit. Sicer pa njihovega dela nismo poznale, kar se mi zdi precej škoda. Razen prevodov stvari niso prišle ven, recimo način dela, delo na sebi.

Vlasta: Veliko žensk je šlo v duhovnost, pa potem niso bile več v ženskih skupinah. Polona Sepe je bila na začetku v Ženski sekciji, potem pa ni več prihajala, ko je šla v duhovnost. Pa, recimo, Manca Košir, ki je pa že v tistem času, ko se je ustanavljala Lilit, soustanavljala prvo duhovno skupino. Mislim, da se je to časovno skoraj ujelo. Tudi ona je šla po tej poti in potem ni več prihajala v ženske skupine, na začetku pa je bila zraven.

Takrat, ko se je ustanovila skupina LL in je bilo to videti kot konflikt, razcep itn., se je meni zdelo zelo pozitivno, da je ta skupina nastala. Kajti takoj ko je skupina nastala, je vprašanje lezbištva postalo javno vprašanje. Oktobra 1987 je izšla tudi njihova priloga »Ljubimo ženske« v *Mladini*.

Mojca: Rada bi nekaj rekla o konfliktih. Ko zdaj gledam nazaj, se mi zdi, da nekaterih stvari, ki so se dogajale, nismo znale interpretirati drugače, kot da smo jim rekle konflikti. V resnici je na tak način iz Ženske sekcije izšla Lilit, iz Lilit LL. SOS telefon je leta 1989 nastal iz Lilit nekonfliktno, ker je bil to projekt Lilit, toda potem se je znotraj SOS telefona spet dogajalo enako – s konfliktom je nastal leta 1990 Zaupni telefon, potem je na enak način nekaj pozneje, a tudi leta 1990 šel ven drugi del skupine, ki je spet oživil Lilit, itn. Sama nisem nikoli razumela, zakaj so ta razhajanja morala potekati konfliktno. V skupinah se pogosto dogaja, da nekaj ženskam ne ustreza več tisto, kar se v skupini dela, delati hočejo kaj drugega ali pa na drugačen način, in začnejo svoj projekt. Meni se je to vedno zdelo dobro, tudi če je bilo boleče, saj je tako nastajalo vedno več projektov.

Vlasta: Mislim, da sem sama enkrat pisala o vprašanju konfliktnosti, in sicer v zvezi s prvim feminističnim srečanjem. Napisala sem, da se feminizmu vidi, kako je neenoten in heterogen, in da je to pravzaprav pozitiven dosežek. Vsaj jaz sem takrat upala, da ga potem ni več mogoče stlačiti v veliki ideološki prisilni jopič kot nekaj, kar »dela proti moškim«. To je bilo moje upanje – če je feminizem pluralen in heterogen, potem se pokaže, da ženske sicer delajo skupaj, da pa so različne in imajo različne interese. Seveda pa navzven ni bilo videti tako, ampak kot – no, pogledjte, babe so se spet skregale!

Mojca: Vendar smo tudi me same tako dojemale konflikte. In ne samo, da smo jih tako dojemale, konec koncev so povzročali hude

travme, neznosne bolečine, ki se po cela leta ne prebolijo. Vsaj nekatere ženske pravijo tako.

Rada bi se urnila k feminizmu. Neki kolega mi je rekel, da je ženska emancipacija O. K., feminizem pa je pretiravanje. Ali mislita, da je emancipacija žensk nujni pogoj za feminizem, da so vse emancipirane ženske feministke?

Vlasta: Odvisno od tega, kako razumeš emancipacijo. Emancipacija je vedno emancipacija od nečesa: če prevedeš, je to osvoboditev. Meni sami termin ne ustreza več. Prihaja iz marxovske tradicije, ki je prevedla sintagmo emancipacija delavskega razreda in jo uporabila za emancipacijo žensk. Pravzaprav sploh ne vidim zveze med emancipacijo in feminizmom, če razumemo emancipacijo kot revolucijo, kot skok, kot proklamacijo, kot deklaracijo ...

Mojca: Kmalu sem začela razlikovati med biti emancipirana ženska in biti feministka in sem nekatere ženske »zmerjala« z emancipirankami. Emancipirana ženska mi je pomenilo biti neodvisna, samostojna v vseh mogočih smislih, ekonomsko, emocionalno itn., skratka, znaš se izboriti za svoj položaj, tako privatno kot družbeno, znaš se znajti v službi, znaš napredovati, znaš konkurirati z vsemi okrog sebe. Toda zame to nikoli ni imelo zveze s feminizmom. Ženska se lahko v tem smislu emancipira individualno in njena emancipiranost nič ne vpliva ne na njeno razumevanje same sebe kot ženske ne na njeno razumevanje drugih žensk, ne na spreminjanje položaja žensk. Direktorica tega ali onega – to samo po sebi še nič ne prinese. Že dolgo vemo, da direktorice so, pa to samo po sebi še ni prineslo, da bi bilo čez dvajset let 30% žensk na direktorskih mestih.

Vlasta: Emancipacija je nekaj, kar še ne pomeni svobode. Ne vem, kako bi to lahko povedala drugače. Lahko recimo pogojno govorimo o politični emancipaciji, toda politična emancipacija pomeni razglasitev enakosti – gre za vprašanje deklaracije in to še zdaleč ne pomeni dejanske svobode in enakosti posameznice. Zame je to problem. Ko ti kdo reče, da emancipacijo še prenese, feminizma pa ne, to pomeni, da še prenese, da si formalno enaka, da se pa zares greš enakost, tega pa ne. Tako bi to prevedla v vsakdanji jezik.

Kaj pa skupina Ženske za politiko?

Vlasta: Ženske za politiko, tako kakor jih jaz vidim, so poskus združiti tisto, kar je bilo razdruženo, in tako je bila skupina tudi mišljena. Poskusila bom zelo racionalno razložiti, kaj je bila ideja. V osemdesetih je obstajala neka tradicija feminizma, skupine, nekaj smo naredile. Hkrati smo se prepirale in razcepljale, imele smo konflikte, toda nekaj smo tudi naredile. Prišlo je leto 1989, zgodil se je padec berlinskega zidu in vse tisto, kar se je zgodilo v Vzhodni Evropi. Hkrati je bilo jasno, da se dogajajo radikalne politične spremembe, da gremo iz enega sistema v drugega, da se bodo stvari definirale na novo.

Ideja je bila: imamo izkušnjo in iz te izkušnje mogoče tudi moč in pozicijo, poskusimo to združiti in se pripraviti na spremembo, ki prihaja, poskušajmo profitirati iz te moči skozi to spremembo, poskušajmo iz tistega, kar smo že naredile, artikulirati politične zahteve, izhodiščni položaj za novi sistem. Ženske za politiko naj bi poskušale podpirati politično navzočnost žensk, ohraniti tradicijo in jo potegniti v novi sistem.

Pred ustanovitvijo skupine sem se individualno pogovarjala z mnogimi ženskami, ki so takrat kaj delale, same ali v ženskih skupinah, z neodvisnimi, ki niso bile v partijskih strukturah in niso bile nacionalno opredeljene, na primer v DEMOS-u, ki je takrat nastal itn. Hotela sem združiti teoretsko in aktivistično noto in narediti nekakšen lobi – to je bila ideja.

Pa še ena zadeva je bila – treba se je bilo registrirati. Moja obsesija je bila vedno, da mora formalno obstajati čim več skupin, pa tudi če za njimi ne stoji ne vem koliko žensk. Tako je to v realpolitiki. Takrat se je bilo mogoče registrirati kot politična skupina. Obstajal je zakon o političnih združenjih, po katerem so se registrirale takratne nove stranke. Zakon je bil tako odprt, da niso prišle v poštev samo politične stranke. To mi je bilo zelo všeč, ker sem si vedno predstavljala, da politično delovanje ni samo strankarsko delovanje. Politično združenje ni nujno strankarsko in zelo mi je šlo na živce, da bi obstajala samo društva in politične stranke, vmes pa nič.

Registrirale smo se torej kot politično združenje, država pa nas je obravnavala kot politično stranko. Dokler je skupina formalno obstajala, so na njen naslov prihajala vsa vabila za volitve itn. Če bi takrat, ko se je zakon spremenil, podaljšale registracijo, kar je bilo možno –

nikdar si ne bom oprostila, da tega nismo naredile –, bi bilo mogoče to skupino imeti zdaj, ta trenutek kot politično stranko. Če veste, kakakšne možnosti in kompetence imajo politične stranke, potem veste, da bi bilo mogoče dobiti denar od države, mogoče bi bilo kandidirati na volitvah in vse drugo. Tega takrat nismo naredile, ker je skupina razpadala.

Zakaj je razpadala?

Vlasta: Moj pogled je seveda enostranski in obstajajo še drugi. Prvi in najmočnejši razlog je bil, da je bila njena dinamika enaka kot v Ženski sekciji pri Sociološkem društvu. Skupina ni bila sposobna delati na sebi, ženske v skupini niso bile sposobne vzpostaviti med sabo komunikacije kot med enakimi. Mislim, da je bil to prvi razlog. Zato sem izstopila tudi jaz. Drugi razlog pa je po mojem bil, da je na tej podlagi spet nastal močan konflikt – drugače artikuliran kot na začetku, vendar bolj izrazit – med teoretičarkami in aktivistkami. V sami skupini, ki smo jo na začetku postavile kot mrežo, pluralno, se je formirala strokovna skupina, ki se je tako tudi poimenovala, kar je razvidno iz dokumentov – Strokovna skupina Ženske za politiko – in ki je imela interes delati predvsem feministično teorijo, ne pa se ukvarjati z vsakdanjo politiko ali aktivizmom. Samo po sebi to mogoče niti ni bil glavni problem, bil pa je problem, v kakšnih povezavah se je to zgodilo. Ženske, ki so ustanovile strokovno skupino, so bile ali pa so postale strankarske ženske. Tu je stopala v skupino strankarska politika, prek nje pa tudi ideologija, ki je formirala liberalno demokratsko stranko. Sama se v tem nisem videla.

Zgodili so se še nekateri drugi konflikti, ki so bili osebni, nekateri so se vlekli še iz preteklosti. Tako da smo na koncu začele kar odpadati. Mislim, da nas je bilo nekaj že pripravljenih na drugačno komunikacijo, velik del skupine pa ne, in potem smo začele odpadati. Na koncu je ostala v bistvu samo strokovna skupina, iz katere je pozneje nastalo dvoje, Klub Minerva pri LDS in revija *Delta*, in ta skupina je pobrala žiro račun in žig in ju odnesla na ZSMS (LDS). Žig in žiro račun sta po mojem še vedno tam. To se zgodi v ženskih skupinah. Nič katastrofalnega, toda naenkrat nastane okrog tebe prazen prostor.

Mislim pa, da je šlo ob tem tudi za konflikte med tistimi, ki smo

bile prve feministke, in onimi, ki so prišle potem, drugo generacijo. Pa ne samo zato, ker so na novo prišle, ker so bile druga generacija. Sama sem nekatere doživljala kot konvertitke in sem s tem imela problem. Konvertitke so bile zame tiste, ki so v osemdesetih letih najbolj govorile proti feminizmu, potem pa so v trenutku postale feministke, ko so na Univerzi postali mogoči študiji spolov kot akademska niša. Nisem si mogla kaj, da ne bi tega razumela pač tako, in sem se umaknila.

Seveda je treba slišati še druge zgodbe. O razpadu te skupine morajo biti vsaj še tri. Ena je zgodba strokovne skupine, ki jo je treba slišati, da bo slika popolna; druga je zgodba tistih, ki so svoj čas hotele biti akademske feministke. Ne vem, v čem je bila točka spora med tema dvema skupinama.

Mojca: Moji spomini na to skupino so čudni. Tja sem prišla z napisanim ženskim programom, ki je nastal na SOS telefonu kot rezultat nekakšne kupčije z eno od občinskih konferenc ZSMS v Ljubljani, ki je SOS telefonu leta 1989 dala na razpolago svoje prostore, potem pa so pred volitvami 1990 želeli, da jim napišemo ženski program. Ker so nam naredili uslugo, smo jo torej še me njim. Ko se je Vlasta začela pogovarjati z nami o Ženskah za politiko, nam je ta program vsem skupaj prišel zelo prav.

V prvih pogovorih o skupini se mi je zdelo, da je ta skupina tudi moja stvar, vendar se potem nisem nikoli zares našla v njej. Eden od razlogov za to je bil gotovo moj občutek, da »moja tema«, tj. nasilje, v tem krogu ni kaj dosti vredna. Počutila sem se nekako tako – O. K., naj ti bo, če se že ukvarjaš s tem, pa še kaj povej o tem. Kot da je nasilje nad ženskami nepotrebna tema. Tudi v zvezi s kolokvijem »Status družine v političnem prostoru« (*SAZU, 1991, v organizaciji Ženske za politiko*), na katerem sem imela prispevek o nasilju, sem se počutila tako – češ, če že imate ta SOS ... Sploh je SOS telefon že od začetka iz nekaterih ženskih krogov dobival očitke, da postavljamo žensko v pozicijo žrtve. To sicer ni bilo nikoli izrečeno naravnost, toda sem in tja so zakrožile govorice.

Skratka, v tej skupini se nisem našla, ker sem se v tem obdobju zelo intenzivno ukvarjala s SOS telefonom. Tja sem prihajala z minimalnimi pričakovanji do same sebe. In potem se je še pokazalo, da nasilje kot tema za večino članic skupine ni relevantna. Zanimivo pa

je, da je čez nekaj let ta tema nenadoma postala legitimna tudi v tem krogu, kolikor vem, kar za vse posameznice, ki so bile v tej skupini. Nikoli nisem razumela, v čem je bil prej pravzaprav problem.

Vlasta: Ti jaz povem, v čem. Zase natančno vem, kje se mi je zgodil obrat, če temu tako rečem. V nekem trenutku mi je postalo jasno, da je prav to tema, kjer se zgodi obrat in kjer začneš razmišljati o zadevah od znotraj in ne samo na teoretski ravni. To je to.

Še nekaj o skupini Ženske za politiko. Njen uspeh je bil povezan z več stvarmi. Prvič, tu sta bila dobro sodelovanje in komunikacija s Komisijo za žensko politiko, ki so jo leta 1990 ustanovili v parlamentu. Metka Mencin, ki je sicer bila članica LDS, je bila sposobna delovati nestrankarsko, in to izjemno dobro. Neznanska škoda je, da je šla iz politike, ker je bila sposobna združevati različne ženske. Prihajala je na sestanke skupine Ženske za politiko, bila je njena članica. Prek nje so prišle nekatere ideje v parlament in skozi to smo pozneje pritiskale za ustanovitev Urada za žensko politiko in podobne ustanove. Ideja je seveda šla po več poteh – tudi iz LDS je morala priti, zaradi programa. Toda hkrati je pritisk prišel tudi iz skupine Ženske za politiko. Druga stvar pa je demonstracija za pravico do abortusa leta 1991. V tej skupini je takrat vendarle nastala taka komunikacija, »feeling«, da je treba začeti javen protest, in to ne glede na razlike.

Se pravi, da je bil ta protest nekakšna združevalna točka po nekaj letih razdrobljenega delovanja?

Mojca: Tako je. V boju za pravico do abortusa je sodelovala množica žensk, tako iz ženskih skupin kot sicer.

Vlasta: Vse je bilo tam. Res, edino tam sem imela občutek, da se ni postavilo vprašanje, kako naj temu rečem – prestiža ... In zato je uspelo. Vsi se spomnijo tega, tudi mnogo moških meni, da je bilo to v Sloveniji zadnje pošteno narejeno dejanje civilne družbe. Zelo pomembno je bilo, da ni šlo za vprašanje prestiža, ampak za zavest, da je pomembna »sama stvar«.

Kaj je sicer še sodilo v vaš sklop aktivnosti?

Vlasta: Metka je iz parlamenta prinašala informacije, pogovarjale

smo se o zakonih, o tem, kaj se dogaja, in v tej točki smo dejansko delovale kot lobi. Ideja je bila, da bi začele podpirati ženske v strankah in vplivati nanje – to je bila ideja, ki se je seveda spet sesula zaradi prepričanja v skupini, da je treba politiko voditi strokovno – napisali bomo, kako mora biti, naredili bomo idealne zakone, skratka, na strokovni ravni bomo rerešili probleme, potem bodo pa stvari same tekle.

Vrnimo se k feminističnim srečanjem. V kakšnem smislu so bila pomembna?

Mojca: Zame je bilo pomembno ali posebno to, da so mi osebno pa tudi krogu v Lilit ta srečanja pravzaprav prinesla temo nasilje. Prinesle so jo ženske iz Zagreba in Beograda. Spomnim se še izjave s Prvega feminističnega srečanja leta 1987, v kateri je bilo omenjeno nasilje, ustanavljanje SOS telefonov, mreža zatočišč po vsej Jugoslaviji in še marsikaj – takrat mi to v resnici sploh ni nič pomenilo, sploh nisem razumela, za kaj gre. Mislila sem si, ja, ja, verjetno je tudi to problem ... Potem pa se je zakotalilo po bregu navzdol in se ni več ustavilo. To je recimo ena stvar.

Mislim, da je bila na tretjem srečanju, v Beogradu, se pravi spomladi 1990, tema tudi ustanovitev krovne organizacije. To je bilo obdobje, ko je ta ideja strašno cvetela, povsod bi vsi kaj krovno ustanavljali, združevali, povezovali, delali »umbrella organisations« itn. Ljudje so takrat pravzaprav še iz samoupravnega socialističnega sistema – namenoma citiram celoto, ker se tako eksotično sliši, včasih je pa bilo to tako vsakdanje povedati – vlekli za sabo ideologijo, kako moramo vsi vse početi združeno. Sama sem na to idejo reagirala odklonilno, ker sem menila, da bi taka organizacija vse posrkala vase in uničila raznolikost, ki je šele dobro začela nastajati. Zanimive so bile interpretacije, ki so se pojavile čez nekaj let. Da smo Slovenke odklonile sodelovanje v taki organizaciji, so interpretirali kot nastavke nacionalizma, če ne že kar kot nacionalizem.

Vlasta: Kot nacionalizem.

Mojca: Ta interpretacija me je popolnoma presenetila in je seveda zgrešena. Nacionalizem je bil sicer v tistem času že krepko na pohodu, toda v razpravi o ustanovitvi krovne ženske organizacije sploh ni

šlo za delitev na nacionalni ravni. Res smo, kolikor vem, krovni organizaciji nasprotovale vse udeleženske iz Slovenije, toda ravno tako ji je nasprotovalo kar nekaj udeleženk iz Hrvaške in Srbije.

Pa še to – s prvim srečanjem se je meni zgodila zgodovina. Poimenovali smo ga prvo jugoslovansko feministično srečanje, in takrat se je takoj oglasilo nekaj žensk, ki so naziv spodbijale z različnimi argumenti o tem, kdaj naj bi bilo prvo srečanje. Nekatere so segle samo nekaj let nazaj, druge pa v čas pred drugo svetovno vojno. Zdi se mi, da je s tem tema zgodovine zares vstopila v Lilit – zavest, da se je tudi že pred nami kaj dogajalo, da so feministke obstajale že prej, pa ne samo feministke, tudi feministična združenja, ženski časopisi in druge publikacije itn.

Vlasta: Lydia Sklevicky se je takoj oglasila in rekla, da to še zdaleč ni prvo srečanje, saj je že v prvi Jugoslaviji obstajala feministična aliansa. Lydia se je ukvarjala z zgodovino ženskega gibanja in v bistvu je bila prva v Jugoslaviji, ki se je neideološko lotila tega vprašanja, kar pomeni, da se je začela ukvarjati z meščanskimi skupinami in feminizmom. Pokazala je, kako so si bile teme t. i. proletarskih feministk oziroma socialistk in komunistk ter meščanskih feministk v bistvu zelo podobne in da so se razklale na ideološkem polju, ki sploh ni bilo njihovo. Meni je bilo to zelo všeč. Tudi zaradi tega sem se potem začela ukvarjati z vprašanjem marksističnega feminizma in drugih feminizmov.

Lydia Sklevicky je napisala knjigo Konji, žene, ratovi, ki je izšla leta 1996.

Vlasta: Ta knjiga je izšla posthumno. V miselnem smislu, ne bom rekla teoretskem, čeprav se je ukvarjala s teorijo, sociologijo itn., je bila Lydia oseba, ki je bila najbolj perspektivna v smislu interpretacij dogajanja v jugoslovanskem prostoru. Največ bi bila lahko naredila, če je ne bi presenetila smrt.

Na prvem feminističnem srečanju se je odprlo tudi vprašanje teorije in prakse. Sama sem zagovarjala pozicijo neenotnega feminizma. Feminizem ne more biti enotno in ideološko poenoteno gibanje. Tega nisem hotela sprejeti. Nismo vse srečne in enake in lepe samo zato, ker smo ženske. To je bila pravzaprav zelo kritična točka. Zelo slabo sem se počutila pri tem, ker so me nekatere razumele kot nekakšno

antifeministko. Vsaj tako sem to doživljala. V zraku sem čutila nekakšno feministično idilo, ki mi je šla na živce, težnjo pri večini udeleženk, s katero se nisem mogla identificirati. Poleg tega je bilo tudi kar nekaj prispevkov, ki so zelo poudarjali pozicijo žrtve. Tisto srečanje je bilo zelo zaznamovano s pozicijo žrtve, tako kot sem ga jaz videla...

Mojca: Jaz sem ga videla popolnoma drugače.

Vlasta: Mene je to motilo. Poleg tega, da novinarji niso smeli prisostvovati.

Mojca: Stojka nismo pustile noter.

Vlasta: Ja, Stojka nismo pustile noter.

Mojca: Ne vem, Vlasta, kje je bil takrat tvoj smisel za humor ...

Vlasta: Na koncu ni izpadlo humorno, nikjer ni bilo nič objavljeno o srečanju ...

Mojca: Pa saj si ti poskrbela za to ...

Vlasta: Jaz sem potem pisala, ja ...

Mojca: Stojka nismo pustile noter, ker je prihajal z *Mladine*, ki se nam je zamerila s nekaterimi članki in naslovnici. Pač pa je bilo ves čas na srečanju nekaj novinark.

Ti si, Vlasta, 12. januarja 1988 dala za Danas intervju, v katerem si rekla, da je treba priznati pluralnost v feminizmu, saj brez tega zaidemo v feministični totalitarizem. Se pravi, da si se uprla temu, čemur praviš feministična idila, tej težnji po enotnosti. Kako si to zaznavala?

Vlasta: Hotela sem biti feministka, vendar sem hotela biti feministka na svoj način, tako kot jaz hočem biti, in hotela sem, da je ta pozicija priznana, da ni rečeno, ker tako misliš, ne moreš biti feministka, skratka, da ne dobim potem nalepke.

Mojca: Toda, Vlasta, ali ne misliš, da je bilo mogoče to povezano s tem, da je v resnici v Ljubljani takrat delovala samo ena skupina? V tistem obdobju smo bile one big happy family, čeprav smo se vmes že nešteto krat sprle. Drugega ni bilo, bila je samo Lilit, samo ta skupina.

Tudi meni je bilo čudno tisto veliko sestrstvo – tudi jaz sem bežala od tega. Vendar me najbrž ni toliko motilo, ker je to bil konec koncev moj prostor, ker sem bila ena od organizatork srečanja, to je bil tudi moj projekt.

Vlasta: Povedala bom izkušnjo, ki je temeljna za to. Včasih sem prišla v ženske skupine, kjer so ženske hotele odpraviti distanco med nami. Nisem človek, ki bi bil pripravljen v prvem trenutku, ko se sreča z drugimi ženskami, odpraviti distanco. Nisem taka in nikdar ne bom taka. Pač nisem tako narejena, da bi lahko prvi trenutek padla v objem vsem ženskam v prostoru, ki jih vidim, in bila z njimi eno, telesno in duhovno itn.

Leta 1987 smo Vera Kozmik, Milica Antić, Andjelka Trkulja in jaz šle v Dublin na srečanje War Resisters International. Ko smo prišle tja, smo padle v sceno, kjer so se srečanja začenjale tako, da so ženske vstale, se prijele za roke in začele peti: »Stand up, women, make your choise, create your world without nuclear war, all together we are stronger, break the nuclear chain ...« Zrasla sem v socializmu in od leta 1980 na prireditvah nisem vstala ob nobeni himni več, da o »Druže Tito, mi ti se kunemo ...« sploh ne govorim. Leta 1980 so me na srečanju študentov fakultet političnih ved v Beogradu zaradi tega vsi gledali kot budalo. In jaz padem v Dublin, med feministke, in se veselim, da bom z ženskami, one pa v »feeling« sestrstva in enotnosti ... Seveda nisem vstala, nisem jim dala rok, nisem hotela biti eno z njimi, hotela sem biti jaz.

To je zame totalitarno izkustvo. To je tako, kakor da bi zdaj, ko sedimo ob mizi, naenkrat ta miza med nami, ta vmesni prostor, ki ga imamo, izginil in bi padle ena v drugo. Tega ne morem, ne morem pasti v druge ljudi. Ideja, da bomo ženske padle druga v drugo s tem, ko bomo postale feministke, me je motila, proti temu sem govorila in mislila in to je bil problem.

Je bil to za takratni čas antifeminizem?

Vlasta: Ne, ni bil antifeminizem ... Distancirala sem se od nekatereh in seveda so se druge tudi distancirale od mene, ko sem rekla, mi smo mi, po butalsko, skratka, jaz sem jaz. Jaz sem feministka, vendar hočem ostati jaz, pač na svoj način, ne tako, kot hočete ve.

Mojca: Ti je to o antifeminizmu kdo rekel?

Vlasta: Ja, to izkušnjo sem imela. Ti pa nisi feministka, ti nisi prava.

Mojca: Aha, ti nisi feministka. To je nekaj drugega. Rada bi rekla tole – jaz, ki sem bila znotraj te scene, ki si jo ti tako doživljala, vem, da to ni bila splošna interpretacija. Vem, da smo vse imele težave s tabo, to je res. Sama, recimo, nisem razumela, zakaj s takim poudarkom govoriš o nekaterih stvareh, ki so se mi zdele popolnoma jasne. Nisem imela problema s tem, da si govorila, kar si govorila, temveč nisem razumela, zakaj govoriš s tako jezo. Vem, da so nekatere v resnici imele težave s tem, da nisi sprejemala velikega sestrstva, toda ne bi si upala reči, da so te označile za antifeministko ...

Vlasta: Ja, toda problem je bil še v tem, da so me oni drugi začeli razumeti kot njihovo!

Mojca: Oni drugi ...?

Vlasta: Tako bom rekla, potem so me začeli imeti za svojo tisti, ki so govorili, da »ženska ne obstaja«. Skratka, nekaj so začutili – ta pa bi mogoče lahko bila naša, za svojo so me hoteli vzeti. V tem smislu sem se osebno vedno počutila kot avtsajderka z vseh strani. To je bila marginalizacija. To je bilo izrekanje, zelo trmasto, ti praviš jezno, in res je bilo jezno in trmasto izrekanje nečesa.

Mojca: Zelo lahko si predstavljam, da bi sama v obratni situaciji – če bi ti bila v Lilit, jaz pa ne – na tem srečanju počela enako kot ti. Tako pa je bilo to srečanje zame rezultat mojega dela, to je bilo tako rekoč moje dete z vsemi dobrimi in slabimi lastnostmi. Kaj sem hotela, nekatere so se pač šle veliko sestrstvo – naj se ga grejo! Načelno sem te sicer razumela, toda tu so bile zelo različne ravni, s katerih sva delali, s katerih sva razmišljali, in povrh sva se srečali v javnem prostoru, pred tem se nisva privatno pogovarjali.

Je torej šlo za vajino zgodovino, za to, da sta se že prej razhajali?

Mojca: Po mojem je bil največji problem, da ni bilo pluralnosti, da preprosto ni bilo možnosti izbire. Jaz je sicer nisem potrebovala, saj sem si z Lilit in v Lilit ustvarila svoj prostor. Mogoče zveni domišljja-

vo, toda ideja je bila moja in skupino sem potem tudi vlekla naprej kot konj. Vse so lahko bile bolne, ali uboge, ali utrujene, ali kar koli, jaz pa si tega nisem nikoli dovolila. Lilit sem res razumela tako – s tem živim ali pa umrem, skratka, peljala jo bom, pa če gre tudi čez rob. Zato nisem potrebovala možnosti izbire. Dobro bi že bilo, če bi bile še kakšne ženske skupine, vendar mene takrat niso zanimale – ustvarila sem si prostor. Lahko pa si zelo dobro predstavljam, kako bi bilo, če ga ne bi imela, če bi bila avtsajderka – seveda bi videla stvari, ki jih je takrat videla Vlasta. Nekatere sem sicer videla tudi od znotraj, vendar me niso toliko jezile.

Vlasta: Spomnila sem se še nečesa v zvezi z vprašanjem nacionalizma in razpadanja Jugoslavije. Moram reči, da se je meni to izkustvo, ki je izšlo iz leta 1978, iz Beograda, s srečanja »Drug'ca žena«, zdelo nekaj veličastnega. Meni se je zdelo tako nekaj velikega! Leta 1978 so ženske tam naredile feministično srečanje in zdelo se mi je, da je to tista baza, od koder jaz grem. To sem razumela kot svojo tradicijo, kot nekaj, s čimer se lahko identificiram. In hkrati se mi je zdelo zelo dobro, da smo tudi v Ljubljani delale nekaj svojega, kar pa je bilo s tem povezano. Berlin je bil tudi zame zelo pomemben, le da pozneje, z Mojco sva šli tja januarja 1985 za dva tedna. Stanovali sva pri Mariji, kjer sva sredi januarja zmrzovali, ker ni imela dovolj denarja za kurjavo – pa mrzla voda, samo mrzla voda, joj, če se tega spomnim, bilo je strašno!

Zelo mi je bilo pomembno, da smo v Ljubljani »delale feminizem«, toda hkrati moram reči, da tu v nobenem primeru ni šlo za nacionalno identiteto, ampak za vprašanje urbanega lokalizma. Tisto, kar je bilo v jugoslovanskem feminizmu pomembno, so bili centri Beograd, Zagreb in Ljubljana. Na »prvem« feminističnem srečanju leta 1987, ne vem, če se spomniš tega, Mojca, je bilo vprašanje – in jaz sem se tam »fajtala« na diskusiji – ali se bo imenovalo »srečanje jugoslovanskih feministk« ali »srečanje feministk Jugoslavije«. Se spomniš tega? Če pogledaš, kakšen naslov ima izjava, ki je bila napisana, piše na njej »srečanje feministk Jugoslavije« in ne »jugoslovanskih feministk«.

Vztrajala sem pri tem, da se srečanje imenuje tako. Razlog je bil, da sem trikotnik Beograd, Zagreb, Ljubljana, ki je bil urbani trikotnik, in s tem odsotnost drugih mest doživljala kot nekaj, kar ni v redu. Zdelo se mi je, da jugoslovanskega feminizma kot celote ni in ga tudi

nikdar ni bilo. Da pa obstajajo točke, ki jih je mogoče povezati v celoto. Skratka, šlo je za vprašanje centralizacije ali decentralizacije. Toda to ni imelo nič skupnega z nacionalizmom. Iz poznejšega konteksta pa je bilo seveda mogoče tako interpretirati. Takrat smo se veliko pogovarjali o populacijski politiki na Kosovu. Če rečeš jugoslovanske feministke namesto feministke Jugoslavije, to pomeni, da iz tega avtomatično izpušiš tiste narode, ki niso jugoslovanski. Kosovo pa je takrat bilo vprašanje. Jaz sem, recimo, videla te točke.

Potem se je leta 1990 odprla razprava o krovni organizaciji, ki je bila dobesedno vsiljena, vsaj tako sem jo razumela, kot nekaj, kar je treba narediti zdaj, češ, če tega ne bomo tega naredile, potem ne bo v redu. Po mojem je to bila ideja Slavenke Drakulić, ki je pred letom 1990 potovala po vzhodnoevropskih državah – to je zdaj moja čisto subjektivna interpretacija – potem pa je napisala –, *Kako smo preživeli komunizem in se vseeno smejali*. Ko je bila v Nemčiji, jo je fascinirala uspešna nemška krovna organizacija, ki je bila ustanovljena leta 1989 ob združitvi Nemčij in ki je sodelovala na pogajanjih o združitvi. Ženske so dosegle, da so bile zraven. Ta model je preprosto prenesla sem. Mislim, da je bila ideja njena, vendar bi bilo treba dokazati.

Takrat je klicala tudi nas. Mojca je zvedela za to idejo na feminističnem srečanju. Tudi jugoslovanska scena je bila takrat razdeljena, na stare in mlade feministke, je tako?

Mojca: Seveda.

Vlasta: Po prvem feminističnem srečanju nisem bila več vabljen na srečanja mladih feministk, nisem več dobivala vabil. Nobenega vabila nisem dobila. Pa bi najbrž šla, če bi ga dobila.

Kdo pa so bile stare in kdo mlade?

Vlasta: Razcep je nastal v Zagrebu. Tam je obstajala skupina Žena i društvo, ki je združevala ženske iz akademskih krogov. Nastajati pa so začele tudi skupine, kot so SOS telefon, Trešnjevka itn., v katerih so bile mlajše, aktivistično usmerjene ženske. Nekatero med njimi so bile zelo ideološko radikalne, recimo Katarina Vidović. V njeni poziciji sem videla proletarski feminizem – »sve radne žene«, »delati moramo za delovne ženske«. V njej sem videla mlado Vido Tomšič. Tako kot sem jaz videla situacijo, je prišlo do napetosti med skupino, v kateri so bile etablirane ženske, novinarke, ženske s pozicijami, in

temi mladimi ženskami, ki so šele prihajale. Ideja o krovni organizaciji je izšla iz kroga sekcije Žena i društvo, skratka od starih feministk.

Slavenka Drakulić je poklicala tudi mene. V tistem času je ravno začela delovati skupina Ženske za politiko. Hec je bil v tem, da smo bile kratko malo postavljene pred dejstvo. Nekega večera so mi po faksu poslale seznam ustanoviteljic, in sama sem bila tudi med njimi. Skratka, Slavenka me je poklicala in mi rekla, zdaj bomo pa ustanovili krovno organizacijo. Vprašala sem jo, zakaj. »Zakaj pa nisi za to?« – »Ne vem, zakaj je to potrebno, razloži mi.« – »Ja, zato, ker je treba.« – »Kako – je treba?« – »Zato da bomo imele krovno organizacijo, da bomo sodelovale.« – »Kako, ali zdaj ne sodelujemo?« – »Ja,« pravi, »pa ne tako, kot bi lahko.« In sem rekla, prav, prav, prišla bom na razpravo o tem v Zagreb, vendar ne vem, ali bom krovno organizacijo podprla, prišla bom pač tja in povedala, kaj si o tem mislim.

Med ustanoviteljice so bile vabljene tudi Metka Mencin, Mirjana Ule in Tanja Rener. Z Metko Mencin sva šli v Zagreb, ustanovitveno srečanje je bilo v Domu prosvetnih delavcev. Prišle so feministke z vseh strani, stare in mlade, te, ki so bile v konfliktu, in tiste, ki niso bile. Toda del mladih Zagrebčank je bojkotiral zadevo, pa ne zato, ker bi bile nacionalistke, ampak zato, ker so krovno organizacijo predlagale stare feministke in ker so to razumele kot še eno monopolizacijo feminizma – skratka, spet bo Slavenka hodila po srečanjih v tujini in predstavljala jugoslovanski feminizem, kar se je v praksi že dogajalo. Šlo je tudi za vprašanje političnih in osebnih preferenc, tudi osebnih karier, ni šlo samo za vprašanje, kako bomo lepo skupaj kaj naredile. In nekatere ženske so dejansko pri osebni karieri profitirale prav s feminizmom. To seveda ne pomeni, da niso bile dobre, tako kot Slavenka, ne pomeni, da niso znale dobro pisati. Toda predstavljale so se s feminizmom, z njim naredile preboj in prišle v tujino. To jim sicer ne bi nikoli uspelo.

Tisto, zaradi česar je obstajal tak odpor proti krovni organizaciji, ni bilo nikakor vprašanje jugoslovanstva, ampak vprašanje »predstavljanja« feminizma, zastopstva. Hkrati pa je bila tu ta averzija, o kateri je govorila Mojca, do nečesa, kar bi pokrilo vse in s čimer bi se potem tudi vse kontroliralo.

Mojca: Kar je bilo značilno za sistem 40 let in ravno smo se začeli

izkopavati iz tega. Spomnim se, kako anahronistična se mi je zdela ta ideja. Končno smo se je rešili, zdaj pa so prišle z njo na dan ženske, feministke.

Vlasta: Ja. Spomnim se, da Metka ni dosti diskutirala, Slavenka pa je prišla k meni kot razočarana mama in mi je povedala, da me je vedno imela za zelo pametno punco, da je dosti pričakovala od mene – tega pa ne. Jaz in novinarka Vesna Kesić sva na srečanju govorili proti. Nakar se je pojavila interpretacija, objavljena v *Gender Politics In Postcommunism*, kjer je Daša Duhaček napisala, da so iniciativi feministk za ustanovitev krovne ženske organizacije slovenske feministke v celoti, hrvaške pa deloma nasprotovale in s tem seveda pokazale svoj nacionalizem, zase pa pravi, da so naredile napako, ker so kritizirale samo lastni nacionalizem, nacionalizem v svojem okolju, tujih pa ne. To je noro, ko sem to prebrala, sem rekla – bog se usmili!

To je bil epilog zadeve in tako je bila zadeva interpretirana, in še to zahrbtno, zato ker ni bilo rečeno naravnost, in to je tisto, kar je najhujše. Ni prišla in povedala, kaj si o tem misli, ampak je to objavila v knjigi v Ameriki.

Mojca: Še opomba pod črto – Žena i društvo, omenjena skupina iz Zagreba, je bila zelo močna skupina. V njej se je srečevala generacija »starejših« feministk in nastala je že na začetku osemdesetih. Nekajkrat sem bila na njihovih srečanjih. Imele so javne razprave v najetih prostorih, prihajalo je po 60–70 ljudi, v glavnem ženske, pa tudi moški, in to predvsem ljudje z univerze. Teoretsko so bili zelo močni in podpiral jih je velik krog. Česa takega v Ljubljani nismo nikoli imeli.

Vlasta: Veliko so tudi publicirale. Slavenka Drakulić je recimo pisala kolumne v *Startu* in pozneje v *Danasu*. Tanja Torbarina je bila dolgo na krasni feministični poziciji in smo jo tudi vsi čitali, vedno je pisala s pozicije ženske ... Obstaja tudi zbornik sekcije Žena i društvo, ki nekako predstavlja zgodovino teh razprav. Izdala ga je Lydia Sklevicky, ki je zanj napisala imeniten uvodnik.

Žena i društvo je v bistvu predstavljala staro smer, če prav razumem?

Mojca: Pravzaprav staro smer nove smeri. To so bile feministke,

tu ni šlo več za proletarski ali državni feminizem, ampak za novi val, le da se je v Zagrebu začel prej in da so bile v njem ženske iz generacije malo pred nami, približno deset let starejše od nas.

Mojca, zate še vprašanje o prvem mednarodnem ženskem taboru. Imaš kakšne posebne spomine?

Mojca: Bil je leta 1990 v Marindolu na Kolpi, organizirala sta ga Lilit in SOS telefon, s tem da je bil SOS telefon takrat še skupina znotraj Lilit, formalno še ni bil samostojen. Tisti tabor je bil kaotičen, sredi konfliktnih situacij na SOS-u. Sama sem se zaradi teh konfliktov malo distancirala, tako da nisem sodelovala na delavnicah. V okviru tabora sem delala za SOS telefon raziskavo, ki je tekla že dalj časa; s kolegico sva po okoliških vaseh delali z ženskami intervjuje o nasilju. Udeleženke tabora so bile z ljubljanskega SOS telefona in od drugod, nekaj pa jih je prišlo tudi s Hrvaške, iz Beograda in tujine.

Mislím, da sem takrat prvič na ženski sceni videla poskus delati po principu delavnice. Bile so tri delavnice in vsaka je en teden obravnavala eno temo. Kakšne so bile teme, ne vem več. Toda tam so bile druge udeleženke, Mojca Urek, Darja Zaviršek, Barbara Berce, Meta Južna itn., ki se verjetno spomnijo kaj več.

Ali se je kdaj pozneje tak ženski tabor ponovil?

Mojca: Tabori so bili potem vsako leto. SOS telefon jih je imel do leta 1993. Ko so nekatere bivše članice SOS telefona spet oživile Lilit, je tudi ta spet imela enega ali dva. Potem se je konec leta 1993 pojavila skupina Kasandra, ki je tudi organizirala nekaj taborov. Tako so se v obdobju v devetdesetih letih vsako poletje vrstili tabori, z vrhuncem leta 1995 – z Nilskim konjem, izobraževalnim taborom z dvesto udeleženkami.

Kaj pa se je zgodilo z Lilit?

Mojca: Formalno se, kolikor vem, ni razpustila. Poleti 1990 se je, kot sem prej omenila, vnel konflikt na SOS telefonu in nato se je zgodaj jeseni zgodil razkol. Nekatere, ki so zapustile SOS, so znova oživile Lilit, ki je nato delovala kakšno leto ali leto in pol, vendar ne prav zelo javno. Ena od javnih stvari, ki so jih organizirale in za katere vem, je bilo četrto in zadnje feministično srečanje leta 1991, tik pred vojno.

Če končam zgodbo o Lilit – ena od žensk, ki so bile v Lilit v tej drugi »rundi«, je potem aktivirala slupino Modra, ki je, kolikor vem, obstajala, še preden je dobila to ime; iz enega dela te ekipe je nastala tudi skupina Kasandra, zraven pa so seveda prišle še druge ženske; nekatere pa so se potem kot individualke pojavile na Metelkovi, ker se niso hotele priključiti nobeni skupini. In potem Lilit ni bilo več. Ne vem, ali formalno še obstaja. O tem bi bilo treba povprašati na ŠKUC-u.

Ali sta bili poleg tega aktivni še v kakšni od teh ženskih skupin?

Mojca: Jaz sem bila pozimi 1993/1994 aktivna na Metelkovi. Malo po zasedbi sem prišla v Ženski center in bila tam pol leta kot posameznica. V tistem času smo skoraj vsak teden organizirale kakšno javno prireditev – razstavo, literarni večer, diskusijo itn.

Vlasta: Jaz sem šla »v uk« na SOS telefon, zdaj bo že štiri leta ... To je moja tretja feministična faza. Drugače pa nisem v nobeni od skupin, ki zdaj delujejo. Zdaj delam s SOS-om, sodelujem pa tudi z Uradom za žensko politiko.

Je poleg Ženske iniciative v Kopru kdaj delovala kakšna ženska skupina zunaj Ljubljane?

Vlasta: Kratek čas je v Mariboru obstajala mariborska skupina 10. oktober.

Če govorimo o novejši zgodovini, je verjetno treba omeniti tudi Feministično informacijsko kulturno središče.

Mojca: Ideja za F-IKS je začela nastajati konec leta 1993 v Ženskem centru na Metelkovi. Tam so po nekaj mesecih ideje, kaj vse bomo počele, že čisto podivjale, nekaj tega pa se je tudi realiziralo. Ena od teh idej je bila narediti informacijsko-dokumentacijski center. Z Dado Bac, katere ideja je bila to, sva pozneje ustanovili zavod s takim programom. Leta 1994 je F-IKS organiziral mednarodno konferenco Nacionalizem in feminizem v Bohinju, leta 1995 že omenjeni tabor Nilski konj, leta 1996 pa mednarodno konferenco Ženske in vojna, ki naj bi bila podlaga za pripravo dokumentarnega filma o ženskah v vojni, s poudarkom na vojni v nekdanji Jugoslaviji.

Se vama ne zdi, da je ta čas, devetdeseta ali pa sploh zadnjih nekaj let,

prinesel institucionalizacijo, ki bi lahko bila blokada feminizma v smislu gibanja?

Mojca: Ne bi rekla. Zdi se mi, da je institucionalizacija nujna za nekatere stvari. Če hočeš recimo pri državi kandidirati za denar, moraš biti registriran. Kakšne posledice to potegne za sabo, pa je drugo vprašanje. Ena od možnosti je gotovo ta, ki jo omenjaš. Vendar ne bi rekla, da je to nujna posledica. SOS telefon je recimo res povsem formalno organiziran in ima vse organe, ki jih mora imeti društvo po zakonu. Ta notranja organiziranost ni samo formalnost, ne obstaja samo na papirju, ampak vsi organi tudi v resnici delujejo. V bistvu imamo postavljeno institucijo. In v tem, kar se zdaj dogaja, ko tudi zaposluje mo ljudi, se seveda skriva nevarnost, da postanemo institucija v slabem smislu. Vendar še zmeraj mislim, da ni nujno, da se to zgodi. Dokler delamo tudi prostovoljno in dokler je to prostor, kamor lahko ženske prihajajo s svojimi iniciativami, svojimi temami, dotlej, mislim, ni nujno, da se institucionaliziramo v slabem smislu. Res pa je, tako se mi zdi, da je povsod, kjer se je v devetdesetih letih dogajala institucionalizacija, to očitno pobralo strašno veliko energije in so se skupine nekako sesedle vase.

Vlasta: Tudi jaz ne vidim nič slabega v institucionalizaciji. Celo tako bom rekla, mislim, da je lahko izjemno pozitivna izkušnja, če prinese drugačne modele institucionalizacije. V primeru SOS telefona zagovarjam tezo, da gre za skupino, ki je funkcionirala na dolgi rok, kljub vsem konfliktom in težavam je imela kontinuiteto, obstala je in posrečilo se ji je narediti tudi nekaj oprijemljivo materialnega. Če vzamemo samo zatočišče – to je res nekaj materialnega, kamor se ženske zdaj lahko umaknejo pred nasiljem.

Druga stvar pa je, da je po mojem mogoče ta model ali te principe delovanja – in to se v zahodnih državah že dogaja z imenom »gender mainstreaming«, strašno grda beseda – vnesti tudi v državne institucije. Še več, mislim, da je možno vplivati na državo, na stranke, doseči kvote in večje zastopstvo v parlamentu samo skozi učenje v teh institucijah. Tudi Urad za žensko politiko ima težave prav zaradi tega, ker se mu ni posrečilo naučiti se principov take institucionalizacije, ampak je nastal kot institucija po drugih principih in se ženskam v njem ni uspelo organizirati drugače. Urad ima sicer še druge prisile,

ker ga silijo še druge institucije, v primeru SOS telefona pa so te prisile zelo majhne. SOS telefonu se je tudi posrečilo združiti točno to – profesionalno in prostovoljno delo, ne da bi nastali kakšni strašni konflikti ali da bi skupina zaradi tega razpadla. Bili so konflikti, vendar je skupina vseeno ohranila kontinuiteto, prav zaradi tega, ker je bila v teh točkah močna.

Skratka, v institucionalizaciji ni vse negativno. To je pač drugačen management, če temu tako rečeš, pa hkrati ni management, mislim, da je to politika. Pogovoriš se o problemih, dogovoriš se, kako se bodo problemi reševali, dosežeš elementarni konsenz o tem, in potem jih rešuješ in prevzemaš odgovornost za to, kar delaš – in to je drug sistem. Zato sem želela, da ta raziskava obravnava posebej tudi SOS telefon – pa ne zato, ker je to moja izkušnja, jaz sem zelo pozno prišla k SOS telefonu v uk. Mogoče bomo ugotovile, da se je tudi kateri drugi skupini posrečilo kaj podobnega. Ne morem reči, ker jih ne poznam. SOS telefonu pa se je gotovo posrečilo.

Se strinjata s tem, kar je rekel neki slovenski filozof, da prihaja obdobje žensk oziroma da lahko preživi samo še žensko gibanje?

Vlasta: Jaz imam zelo radikalno tezo. Mislim, da smo tiste ženske, ki smo šle skozi to šolo ali skozi ta uk drugačne institucionalizacije, če temu tako rečemo, ali pa skozi te izkušnje sodelovanja, načina graditve projektov na drugačen način, v veliki prednosti. Management je v zadnjih petih letih po mojem tako ali tako prepisal od feminizma vse od a do ž. Poglejte si teorije managementa, pa boste videle – sam feminizem, nič drugega, sama skupinska dinamika, ki temelji na izkušnjah feminizma. V tem smislu smo ženske v strašanski prednosti, seveda tiste, ki smo šle skozi to. Mislim, da to drži. Podpišem. Žal je tako.

Ta prednost se seveda lahko sprevrne v pomanjkljivost, v trenutku, ko okolje ni več ugodno za take projekte in tak management. Trenutno je ugodno okolje za samoupravni management, kajti to je samoupravljanje, kakor koli to čudno zveni. Vprašanje pa je, ali bo to okolje ostalo tako. Ne vem, kdo bo zmagal.

Mojca: Meni take izjave zvenijo nekako tako, kot da gre za boj za prevlado. Kot da gre za tisto – zdaj pa beli dol in črni gor, pozneje se bomo pa spet malo zamenjali. Mislim, da ne gre za zamenjavo dvoje-

ga znanega, ampak za spremembo drugačne vrste, za nekaj novega. Več kot toliko si ne upam reči.

Vlasta: Te izjave je mogoče razumeti tudi drugače, in to je tisto, kar me zelo moti – tako kot je mogoče gospodinjstvo prepustiti močni mami, ki vse organizira in ki zna to dobro narediti, tako bomo pa zdaj prepustili državo močnim ženskam, ki bodo vse dobro organizirale in uredile vse tisto, kar je bilo v zadnjih petdesetih letih »zafurano«. Zadevo je mogoče razumeti tudi tako in v tem smislu me moti. Bojim se, da je res – da se matriarhalna utopija lahko realizira.

Mojca: To je pa tvoj prastari strah ...

Vlasta: Ja.

Mojca: Ah, Vlasta, če smo vse preživele, bomo pa še to!

Spraševale so Jelena Aleksič, Mojca Sušnik in Živa Humer.

NATAŠA SUKIČ IN SUZANA TRATNIK

Najprej me zanima vajin pogled na feminizem. Se je kaj spremenil od takrat, ko sta začeli delovati na ženski sceni? Zanima me tudi, ali se deklarirata kot feministki.

Nataša: Moj začetek je bil, ko sem začela z aktivizmom v sekciji ŠKUC Lilit, jasno povezan s feminizmom, od tam pa sem nekako nadaljevala v smeri lezbičnega aktivizma. Feminizem se mi zdi seveda bistven za moje delo oziroma sploh za moje življenje. Predvsem pa se mi zdi, da v zadnjem času, v zadnjem obdobju dajem pri lezbičnem aktivizmu dosti večji poudarek feminizmu kot v preteklih letih. V ŠKUC-LL se sicer nismo eksplicitno odmikale od feminizma, ampak mogoče nismo dajale ravno osrednjega poudarka tej temi.

Suzana: Ko sem leta 1985 prišla na prve večere Lilit, je bila tisto širša feministična oziroma ženska skupina – tako da je bilo to vedno povezano. Jaz sem prišla predvsem zaradi lezbičnih tem, pa tudi zaradi feminističnih. V tistem obdobju niti nisem dosti razmišljala o tem, kot kaj se pravzaprav deklariram, ampak sem preprosto sodelovala pri tistem, kar me je zanimalo. Ponavadi se nisem deklarirala kot feministka, ker se nekako izogibam tem oznakam.

Zakaj?

Suzana: To te opredeli. Če rečeš »feministka«, se vsi obregnejo. Toda podobno je z vsemi oznakami. Vem, da brez njih ne gre, toda ne glede na to, kako sebe deklariram, sta moja ideologija in moje razmišljanje gotovo feministična. Toliko tega imam že za seboj, da je to gotovo že del mene.

Ali vama pojma politično lezbištvo in radikalno lezbištvo kaj pomenita?

Suzana: Na to vprašanje gotovo ne bom dala jasnega odgovora. Verjetno bi vsaka rekla kaj drugega. Ko sem se prvič srečala s pojmom politično lezbištvo – to je bilo v skupini Lilit – sta bili tam tudi dve ženski, ki, kakor se spomnim, seksualno, intimno nista bili z ženskami. Bili sta feministki, ki pa sta se imeli za politični lezbijki. Mišljeno je bilo nekako tako, da dajeta energijo ženskam, ne pa moškim. To je bilo politično lezbištvo. Potem sem se na Zahodu srečala s tem pojmom in po navadi je pomenil politično angažirane lezbične skupine, ki so se bojevale za pravice. Kaj ta pojem pomeni, je verjetno odvisno od kontekstov, v katerih ga opredeljuješ.

Prav tako ne vem, kaj bi rekla o radikalnem lezbištvu. Poznam več razlag. Vem, recimo, da je bila v Belgiji neka radikalna lezbična skupina, v kateri je pomenilo, da so radikalne lezbijke tiste, ki se ukvarjajo izključno z lezbištvom, ne pa s feminizmom in se ne povezujejo z geji ali s komerkoli. Gotovo pa pomeni še kaj drugega. Lahko pomeni tudi politično radikalnost ali se povezuje z lezbičnim separatizmom. Ta je najbolj skrajšen, saj si zamišlja in si prizadeva ustvariti svet, v katerem ni povezave z moškimi, tudi lastno ekonomijo in vse drugo.

Tako kot je več vrst feminizma, bi lahko rekli, da je tudi več vrst lezbištva.

Suzana: Gotovo. Poznamo več razlag in isti pojmi imajo različne pomene.

Nataša: Rekla bi samo to, da se v glavnem strinjam s pravkar povedanim. V Lilit sta bili dve ženski, ki sta se izrekli za politični lezbijki in nista seksualno živeli z ženskami. Jaz bi samo še dodala, da je dosti feministk na Zahodu prek t. i. političnega lezbištva potem začelo seksualno živeti z ženskami, da so nekako sprejele politično odločitev, da bodo svoje življenje posvetile ženskam, ne moškim. Potem pa niso vse vztrajale pri tem, da je to samo dajanje energije, ampak so dejansko začele tudi seksualno živeti z ženskami.

Suzana: Zdi se mi pomembno poudariti, kaj pomeni biti lezbijka. Namreč, nekatere so bile lezbijke že prej in so potem mogoče ugo-

toville, da so tudi feministke, ki se ukvarjajo z ženskimi temami. Nekatero so prišle do teh izkušenj v feminističnem gibanju.

Nataša: Biti lezbijka, imeti zavest o tem, je kompleten način življenja, od tvojega političnega prepričanja do konkretnega vsakdanjega življenja. V glavnem se strinjam s Suzano, kar se tiče radikalne teze, pa nimam kaj dodati. Mislim, da je v dosti primerih šlo za separatiistično varianto lezbištva.

Zakaj sta prišli v Lilit in kakšna je bila vajina vloga?

Suzana: Kot sem rekla, sem prišla zraven, ker je bila to pač prva ženska skupina. Takrat je že leto dni obstajalo gejevsko gibanje. Zdelo se mi je, da se bo zdaj začelo odpirati. In ko sem videla tisti plakat, vabilo za vse ženske, take in drugačne, sem si mislila, to pa bo nekaj zanimivega. In potem sem bila še nekaj časa zraven, ker je obstajala tudi podskupina za lezbištvo, ki pa se je sestala samo dvakrat. Vseeno se mi je zdelo pomembno, saj sem spoznala dve, tri lezbijke, ki so imele tudi nekaj literature o tej temi in so o njej razmišljale. Tako sem dobila revije, pozneje pa sem navezala tudi stike v tujini. Leta 1986 sem šla na lezbično konferenco v Ženevo in vmes sem še sodelovala z Lilit. Imela sem tudi predstavitev te konference v Galeriji ŠKUC in hodila sem na predavanja, ki jih je organizirala Lilit. Nekatera so bila povezana tudi z lezbištvom. To bi bila moja vloga v Lilit.

Kaj se je dogajalo na tej lezbiški konferenci?

Suzana: To je bila svetovna konferenca, ena največjih. Po svoji sem imela srečo, da sem prišla prav na to, ker potem nikoli več ni bilo tako velike konference – okoli 800 lezbijk z vsega sveta in veliko tem, veliko predavanj, od seksualnosti do literature. Vodilo konference pa je bilo, če se prav spomnim, ustvarjanje političnega azila za lezbijke. Videle smo veliko filmov, videov, skratka, nešteto stvari. Zame je bil to zelo velik dogodek.

Nataša: Jaz sem se odločila, da grem v sekcijo Lilit, ker sem začela razmišljati o svoji lezbični identiteti ravno v tistem obdobju in se mi je zdelo, da bom, če kje, sebi podobne ženske srečala v Lilit. Lezbične skupine takrat še ni bilo in tako sem šla v Lilit, da se soočim s svojo novo identiteto. Leta 1987 so nas geji, preko Magnusa, povabili na

Nizozemsko, na *gay pride* gejev in lezbijk. Name je naredil zelo velik vtis in sem si mislila, če imajo oni tako fino organizirane stvari, bi jih morali imeti tudi tukaj, pri nas. Ko smo se vračale iz Apeldorna, smo se mimogrede ustavile v Kölnu, kjer je bila konferenca ILGE, mednarodno združenje lezbijk in gejev. Takrat se je zgodilo toliko stvari naenkrat, da je ena stvar potegnila drugo. Skratka, jaz sem takrat samoiniciativno včlanila Lilit v ILGE. Ko sem se vrnila, smo začele pripravljati prilogo *Mladine* o lezbištvu, ki je potem izšla 30. oktobra 1987. Potem smo sklicale sestanek, povezan s to prilogo, potem se je pojavila tudi Suzana, k sreči, in še nekaj drugih žensk, med drugim tudi ena, ki je bila že prej delno aktivna v tej smeri, in nekako takrat je steklo vse skupaj. Ko je izšla ta priloga v *Mladini*, smo si rekle, da lahko naredimo več. Posledica je bil nastanek sekcije ŠKUC-LL.

Sta bili pozneje še v kakšni drugi feministični skupini?

Suzana: Mislim, da nobeni ni bilo do tega. Ker ni bilo ne svetovalnice niti česa drugega.

Kaj pa povezava s tujino? Ste se povezovale s tujimi skupinami?

Suzana: Zelo. To je bil edini stik ...

Nataša: No, saj, ravno ILGE. Potem ko se je ustanovila LL, smo tudi LL včlanile v ILGE. Takoj zatem je bila prva vzhodnoevropska konferenca, takrat se je dogajala strašno dosti novih stvari. To je bilo leta 1987. Novembra, se mi zdi, sva šli v Budimpešto, kjer je bila napol ilegalna lezbična in gejevska konferenca. To je bila po svoje zelo zanimiva izkušnja, ker so se stvari začele odpirati tudi na Vzhodu. Zanimivo je bilo pravzaprav to, da smo bile me prva aktivistična lezbična skupina v takratni vzhodni Evropi, razen v vzhodni Nemčiji, kjer so se homoseksualci organizirali znotraj cerkve, kar je zanimivo. Toda v smislu civilnodružbenih gibanj ali pobud smo bile LL prva lezbična skupina sploh v vzhodni Evropi, ne samo v nekdanji Jugoslaviji. To je malo nenavadno. Prav preko ILGE smo se dosti povezovale s tujino, kar je pomembno vplivalo na naš razvoj tukaj, predvsem ga je pospešilo.

Suzana: Takrat je obstajala še ILIS, svetovna lezbična organizacija, ki obstaja še danes, le da ni več tako aktivna. Konferenca, ki sem

se je udeležila, je bila leta 1985. To je bila zadnja tako velika konferenca ILIS.

Zame so bili stiki s tujino zelo pomembni. Z ženskami, s katerimi sem se srečala v tujini, pa tudi z Barbaro Martin, feministično lezbično aktivistko, ki je prišla na Škucove večere Lilit predavat iz Berlina, sem se v bistvu prvič pogovarjala. Prvič sem slišala nekoga, ki je govoril o izkušnjah in aktivizmu in potem sem dobila tudi voljo, da bi sama kaj počela, saj sem videla, da je to mogoče. Ne vem, kako bi brez teh stikov sploh kaj začela. Ne vem, kako bi kdo sploh lahko začel sam.

Nataša: V Ljubljani smo hotele organizirati konferenco ILIS, ne vem pa več, katerega leta, okoli leta 1990. Zadeve so zelo dobro kazale, vendar se je pokazalo, da je bilo pri nas premalo žensk, ki bi spejlale tako zadevo. Imele smo že zagotovljen prostor na Gerbičevi, v Ljubljano naj bi prišlo kakšnih sto žensk z vsega sveta, v glavnem iz Evrope, da ne bom pretiravala, toda žal sva potem ugotovili, da sami ne bi zmogli tega bremena. Zataknilo se je pri čisto konkretnih stvareh – tam je bilo treba cel dan dežurati itn. Pokazalo se je, da ni bilo tako širokega jedra v LL, ki bi bilo zmožno izpeljati tako srečanje.

Zanimivo pa je, da ste dobile prostor?!

Nataša: Smo.

Suzana: Če se spomniš, smo takrat začele delati prve biltene, in ko smo se pogovarjale s tiskarji, v fotokopirnici ali kje drugje, smo ugotovile, da sploh ni tako, da bi se vsi zgražali, pa tudi denar se je dalo dobiti, kakšno malenkost.

Nataša: Ne, takrat še nismo dobile denarja pri nas. Za podporo smo prosile Mesto Ljubljana.

Suzana: Toda nekaj smo dobile, od ŠKUC-a. To sploh ni bil problem, problem je bil z ženskami tukaj.

Kaj pa povezava z drugimi deli nekdanje Jugoslavije? Ste imele kakšne stike?

Nataša: Na prvem feminističnem srečanju se je pokazalo, da so v Beogradu ženske, ki so lezbijke oziroma lezbične feministke in so resnično dajale prioriteto feminizmu. Niso razvijale konkretnega

lezbičnega aktivizma, so se pa brez problema deklarirale kot lezbijke. Sem in tja so naredile tudi kakšno malenkost s tem v zvezi.

Stike z njimi smo imele, v glavnem smo si dopisovale, jim pošiljale bilten in podobno. Te ženske so bile zelo podpirne. Tudi v Zagrebu se je potem začelo premikati. Tam so dejansko hotele imeti lezbično skupino. Trenutno imajo v Zagrebu telefon in okrog te linije se zdaj zbirajo. Mislim, da imajo celo tedenske sestanke. To so nekakšni zametki lezbičnega aktivizma. Skratka, v Zagrebu so se organizirale v zadnjem času, čeprav so se poskušale že prej, s skupino Ligma, ki pa je propadla. Zdaj se spet nekaj dogaja. V drugih delih, v Sarajevu, Črni gori, Makedoniji, pa se žal ni nič dogajalo.

Suzana: Dvakrat sem slišala, da v Makedoniji nekaj poskušajo narediti, toda potem ni bilo nič več slišati. Seveda pa so lezbijke tudi tam.

Nataša: Vem za primer estradne umetnice, ki se oblači kot moški, vsi vedo, da je lezbijka. Lani je bila na festivalu Mesto žensk. V Makedoniji vsi vedo, da je Romka in še lezbijka, skratka kar nekaj t. i. stigmatizacij se lepi nanjo. Vendar vseeno nima problemov. Me smo, kolikor se spomnim, imele nekaj res zelo slabih izkušnj, zelo negativnih izkušenj. Recimo, medijska izkušnja v zvezi s *Teleksom*, ki je objavil članek »Jaz sem za konkretno« Alenke Štebe, ko smo pripravljale prvi festival lezbičnega filma leta 1988. Toda drugi mediji so nas takrat zelo podpirali. Res je bilo čutiti, da cela družba podpira nove civilne pobude, med drugimi tudi naše, ki so bile mogoče najbolj ekstremne.

Suzana: Dober čas je bil.

Nataša: Ja, ker je šlo na splošno za družbeno preobrazbo oziroma poskus preobrazbe.

Kaj pa danes?

Suzana: Kaj pa vem. Toda verjetno je s tem tako – aktivistka sem postala v osemdesetih, tisto obdobje je preteklo in danes se mi zdi mrtvilo. Če pa kdo pride zdaj na sceno, najbrž ne misli tako, vsaj upam, da ne. Takrat je bilo mogoče toliko entuziazma zato, ker je bilo vse na začetku. Danes pa postaja nekako vse utečeno, govori se, ah,

to imamo, to je nekaj, kar že poznamo, to že imamo, manj je novih iniciativ. Marsikaj pa postaja tudi profitno.

Nataša: Ja, malo drugačni časi so. Po eni strani obstaja neka osnovna infrastruktura. Jasno, zdaj moramo imeti inovatorske ideje, da bi se lahko razlikla sploh videla. V tem smislu so ti mladi ljudje, ki prihajajo, na slabšem. Me smo v osemdesetih začele dobesečno iz nič. Kar koli smo takrat naredile, je bilo *a priori* revolucionarno in inovativno. Ko so nekatere stvari utečene, je treba delati malo bolj zapletene zadeve. Jaz, recimo, čakam, da bo posnet prvi lezbični dokumentarec ali kaj podobnega, toda take zadeve so že povezane z velikimi vsotami denarja, ki ga je kljub vsemu za take projekte zelo težko dobiti.

To je ena stvar. Po drugi strani pa me zelo preseneča, ko vidim te mlade punce delati nekatere stvari, ki jih me nismo, recimo t. i. »act-up« aktivizem, ki v glavnem poteka na cesti. Sem sodi pisanje grafitov, risanje lezbičnih stripov, lepljenje naslovnice revije *Lesbo* po večjih mestih v Sloveniji in podobno. Skratka, gre za aktivizem, ki se dogaja na cesti in ki je zelo viden, prezenten, in to mi je všeč. To je del tistega, kar je novo.

Nove aktivistke, ki so v ŠKUC-LL prišle v devetdesetih, so predvsem zelo dvignile raven lezbičnega tiska (revija *Lesbo*), vpeljale lezbično teorijo oziroma lezbične študije (revijo *ČKZ - Lezbične in gejevske študije* je leta 1995 in potem 1997 uredila Nataša Velikonja), artikulirale politične zahteve (Lezbični manifest, sodelovanje Tatjane Greif kot predstavnice sekcije ŠKUC-LL v vladni skupini, ki izdeluje predlog za spremembo zakonodaje o istospolnih partnerstvih) itn. Sicer pa se žal dogaja velika komercializacija. Ljudje se v glavnem hodijo zabavati, recimo, v glavnem jih zanima, kdaj bo odprt Monokel, malo manj pa jih zanima, zakaj *Lesbo* še ni izšel.

Prodor lezbičnih študij in političnega aktivizma je zelo pomemben. V prihodnje pričakujem tudi več umetniške produkcije, recimo performanse, video itn. Ne moremo reči, da se niso zgodile nove stvari. Še vedno pa so prioritetni veliki projekti, kot so revije, festivali - velikanski projekti, zaradi katerih so druge stvari malo manj vidne, bolj obrobne.

Že prej smo omenile geje. Kakšni so vaši stiki z njimi? Je Magnus edina gejevska skupina v Sloveniji?

Nataša: Striktno gejevska, ja. Z Magnusom imamo zelo dobre odnose. Trenutno sicer niso tako dejavni, toda vsaka skupina ima vzpone in padce. V zadnjem letu imamo zelo dobre odnose. Enkrat na mesec se sestanemo, koordiniramo zadeve itn.

Že prej si omenila lepljenje plakatov po Celju, Kranju itn., sicer pa je bilo jedro bolj ali manj v Ljubljani, drži?

Nataša: Drži. Ravno pred dvema, tremi tedni smo imele provokativno okroglo mizo v Mariboru o vprašanju, zakaj se je lezbični in gejevski aktivizem razvil v Ljubljani in ne tudi drugod. Na moje veliko presenečenje je prišlo precej ljudi. Na sami okrogli mizi jih je bilo po mojem blizu petdeset. Pozneje, ko je bil zabavni del programa (film, glasba ...), se jih je nabralo še več.

Kibla je bila nabito polna, problem pa je bil seveda pri razpravi. Ljudje so prišli v glavnem gledat, opazovat, poslušat, in potem sta se na srečo tam znašli Mojca Dobnikar in Vlasta Jalušič, ki sta rešili situacijo, da smo lahko sploh razpravljali. Potem se je opogumila neka ženska iz Celja, kar je tudi zelo indikativno. Ni se opogumila nobena Mariborčanka, noben Mariborčan, ampak nekdo od drugod. Povedala je, kakšni so problemi v malih mestih. Skratka, malo smo šli tudi v to smer. V devetdesetih letih se meni zdi pomembno, da se mogoče stvari iz centra vseeno pomikajo malo na margino, v mala mesta, kar ni vidno samo pri naši subkulturi, ampak tudi v drugih okoljih, recimo, rokerska subkultura živi v Gorici pa v Ormožu in podobnih malih okoljih, in to je zelo zanimivo. To je mogoče tisto, na kar bi morali biti v devetdesetih malo bolj pozorni.

Lahko opišeta dogodek »selitve« na Metelkovo? Leta 1993 je LL prišla na Metelkovo, hkrati pa naj bi prišel tudi Magnus, pa se to ni zgodilo, ker pač nekatere ženske niso pustile.

Nataša: Ne, to ni bil Magnus, to je bil že Roza klub. Zadeva je šla približno takole. Takrat smo imele obdobje sestankov v gostilni Rio in na zadnjih sestankih pred zasedbo Metelkove so se nam pridružile nekatere članice skupine Lilit, ker je Lilit takrat razpadla oziroma se je ukinila ali kar koli že. Prišle so k nam in me smo jih sprejele, smo pač mislile, da smo vse skupaj zdaj LL. Potem smo skupaj zasedle prostore na Metelkovi, današnji Ženski center. Roza klub, v katerem sta

bila LL in Magnus, ki sta ga ustanovila, pa je zasedel desno krilo v isti stavbi.

Me smo bile na obeh straneh. Naša situacija je bila zelo težka, in tudi vedno bo, ker smo res razpete med logično povezavo z geji in logično povezavo s feministkami. Logično zato, ker smo kot homoseksualno usmerjene ženske v družbi enako stigmatizirane kot geji in imamo zato seveda podobna izhodišča, za nekatere stvari se bojujemo skupaj. Kar se pa feminizma tiče, pa je jasno, da smo kot ženske prav tako stigmatizirane povsod in smo povezane tudi s feminizmom. Na vprašanje, s kom smo bolj povezane, ni mogoče odgovoriti. V bistvu z enimi in drugimi, toda na koncu se izkaže, da z nobenimi, ker smo v tako dvoumni poziciji. Potem je prišlo do načelnih sporov zato, ker so naši kolegi iz Roza kluba komunicirali z nami in prihajali v Ženski center, zdelo se jim je normalno, da pridejo in nam kaj povedo, nas pozdravijo, da se pač sprehodijo skozi tiste prostore. To je nekatere ženske motilo. V tem smislu so bile radikalna različica feminizma. Bile so napetosti. Na koncu smo glede na to, da smo v Roza klubu ves čas zelo aktivno delale in da smo se s feministkami začele zbliževati šele v zadnjem času – navsezadnje se one niso z nami povezovalе tako, kakor bi lahko pričakovale – nekako logično rekle, prav, gremo stran. In smo šle na drugo stran, kjer smo dobile majhen prostor. Potem smo imeli nekako razdeljene tiste prostore, čeprav so bili skupni.

Suzana: Dodala bi še, da je potem nastala Kasandra, feministično lezbična skupina, kar je še ena novost, ki se mi zdi značilna za devetdeseta leta – razpršeno gibanje, decentralizacija. In to je dobro. Imamo feministično lezbično skupino, LL, v Roza klubu je še nekaj lezbijk, in meni se zdi to dobro.

Nataša: Tudi meni, ker daje možnost izbire. Vsaj to, čeprav še zmeraj ni velika. Po svoje je to super. Ta razcep je bil pravzaprav konstruktivna zadeva, ker je bil odgovor na ta razdor potem nastanek Kasandre.

Suzana: Kar je v bistvu v redu, ker se interesi izkristalizirajo.

Nataša: Mogoče ni v redu, logično bi bilo, da se te skupine, čeprav smo različne, na nekaterih točkah vseeno koordiniramo, da v večjih akcijah stopimo skupaj, to bi nam dalo moč v družbi. Če smo med

sabo, ne bom rekla, sprte, ampak v hladnih odnosih, potem smo si pač same krive, da se oslabimo. Toda naj bo. Zanimivi projekti se dogajajo pri vseh skupinah in vsak projekt je zelo pomemben.

Vrnimo se še malo. Lahko opišeta razcep med Lilit in LL, ki smo se ga že večkrat dotaknile? Zanima me tudi, kaj danes počne LL?

Suzana: V glavnem ni bilo hudega razdora, kot se je takrat govorilo, npr. na Radiu Študent pa v reviji *Mladina*. Bili so tako zlobni – »aha, feministke pa lezbijke so skregane!« Sploh ni šlo za to, da bi se ločile na feministke in lezbijke. Takrat smo lezbijke začele s sestanki. Spomnim se, ko smo izdale tisto prilogo v *Mladini*, smo zraven objavile telefonsko številko, češ, »zdaj pa je priložnost, ko smo v medijih, objavimo številko in povejmo, da smo skupina«. To smo naredile še v drugih časopisih, pa po radiu in tako smo začele pridobivati članice. Naenkrat nas je bilo na začetku kar veliko. In sestanki preprosto niso šli več skupaj, Lilit je imela več ženskih tem, me pa smo se ukvarjale izključno z lezbičnimi. Tu je bilo res veliko dela, pripravljale in načrtovale smo festival filma, literarne večere. Zato smo se najprej dobivale pred sestanki Lilit, nato pa se nam je zdelo najpametneje, da ustanovimo še eno sekcijo pri ŠKUC-u. Januarja 1988 smo jo potem ustanovile. Začele smo delati posebej, s tem da so nekatere še zmeraj hodile tako k Lilit kakor k nam. Za nas, ki smo bile v LL, ni bilo pomembno, ali se strinjamo s politiko Lilit ali je ne podpiramo, skratka, sploh se ne spomnim, da bi se sprle.

Nataša: Sploh se nismo sprle, tiho smo se razšle.

Suzana: Ja, vsaka je sledila svojim interesom. To je bil ta razcep, ki se mi zdi, da je bil praktičen, in zdi se mi tudi dobro, da se je zgodil.

Nataša: Danes je osrednji projekt LL revija *Lesbo*, ki bi morala izhajati štirikrat letno, vendar bo letošnja marčevska številka izšla z manjšo zamudo. Nov projekt bo zdaj poskusna oddaja na Radiu Študent, ki je že posneta in naj bi tekla enkrat mesečno, ne več v OFF programu, ampak v kulturni redakciji, kar je po svoje spet medijski premik. No, potem so tu okrogle mize, načrtovanih je precej okroglih miz in predavanj skozi celo leto. Dejansko nameravamo potovati po vseh pomembnejših slovenskih mestih. Z neizidom revije *Lesbo* je povezan tudi neizid nove zloženke, ki prav tako čaka. Zloženko bodo sprem-

ljala tudi predavanja. Potem smo tik pred odprtjem Monokla – končno, tudi to se vleče, žal. Toda Monokel je pomemben zato, ker naj bi se tam dejansko dogajale vsebinske stvari – od delavnic prek razstav, ki bi se enkrat na mesec zamenjale, do literarnih večerov.

Zelo je pomembno, da prihaja do novih pobud od novih punc, za delavnice, skupine za samopomoč. Spet se oživljajo iniciative, ki jih precej dolgo ni bilo. Tako da bo imela LL v bodoče nekaj podskupin, vsaj eno ali dve za začetek, ki pa bodo med seboj tematsko zelo različne, pokrivalo bodo od socialnih tematik do umetniških aktivnosti. Prijavila se je recimo skupina – za katero upam, da je lezbična –, ki ji bomo dale na razpolago prostor in bo imela možnost vaditi. Pravijo, da bi rade nastopale v Monoklu, dogovarjajo pa se tudi v Galeriji Škuc. Ob tem pa seveda te klasične stvari, ki jih peljemo zadnji dve leti, do lezbičnih in gejevskih študij. Nadaljevale bomo tudi s predavanji, tematskimi bloki itn., do tega, kar se dogaja na cesti. Aktivizem na cesti z različnimi akcijami pelje podskupina znotraj LL, ki je popolnoma samostojna pri teh iniciativah. Mislim, da je to trenutno vse. Imamo načrte za naprej, vendar o tem zdaj ne bi govorila, ker so povezani s tem, ali bomo dobile denar. Zaenkrat ga nismo dobile, zato nima smisla, da razlagam stvari, ki so malo bolj zahtevne.

Ti, Suzana, pa si v Roza klubu?

Suzana: Ja, jaz sem ostala tam, na Kersnikovi. Delno sem še v Roza klubu, čeprav nisem več tako aktivna, kot sem bila prej. Tudi ti projekti so povezani z denarjem, in ne vem, koliko od tega bo uresničeno. Drugače sem pa najbolj aktivna na Galfonu, telefonu za lezbijke in geje, ki se mi zdi zelo pomemben. Tam prostovoljno delam že več kot dve leti. Sicer pa se ukvarjam s pisanjem in prevajanjem knjig z lezbično tematiko, z »gender issues« in imam trenutno manj opravi-
ti z aktivizmom.

Kako vidita razmerje med feministično teorijo in prakso?

Nataša: Zdi se mi zelo pomembno, da praktični aktivizem slej ko prej nadgradiš s teoretičnim delom, vendar prav tako, da tudi teoretično delo temelji na aktivizmu. Sicer teoretiziraš o stvareh, ne da bi vedel, za kaj gre v resnici. Zato se mi zdi ta povezava zelo na mestu. Ko izhajaš iz praktične izkušnje, jo nadgradiš s teorijo. Če pogledam osemdeseta leta in takratna civilnodružbena gibanja, recimo mi-

rovnike, je iz njihovih vrst izšlo dosti teoretikov, kar je imelo zelo pomemben vpliv na družbeno dogajanje. Mislim, da je bilo podobno pri lezbičnem in gejevskem gibanju, kakor koli se zdi, da je teoretično zelo ozko in po svoje hermetično.

Tak zelo pomemben premik je, recimo, odpiranje prostora za te teme na akademski, univerzitetni ravni. Lahko omenim samo to, da bo v prihodnje, ne vem sicer kdaj, tudi šolski sistem moral to temo nekako spustiti noter in ji dati prostor, da bo ustrezno predstavljena in da bodo ljudje z njo seznanjeni. Saj za to navsezadnje gre. Mislim, da je teoretično delo tudi to, da se pojavljaš v teoretičnih okoljih. Mislim, da to zelo pomembno vpliva na poznejše politično prizadevanje pri nekaterih strukturah, denimo, pri spreminjanju zakonodaje.

Suzana: V bistvu nisem nikoli razmišljala, ali je pomembno ločevanje teorije in prakse na tej sceni. Mislim, da nisem bila edina, ki je to zmeraj nekako povezovala. Zame je bilo eno vedno povezano z drugim. In za aktivizem nasploh ne bi mogla reči, da je samo akcija, da je samo praksa. Toda po mojem je za vpliven in dober aktivizem pomembno, da si tudi teoretično podkovan. Če greš, recimo, predavat, to ni samo aktivizem, ampak je tudi teorija. Ali pa, če pišem, tako kot smo v ČKZ objavljali sklope lezbičnih in gejevskih študij, je to gotovo pomemben teoretični prispevek, hkrati pa je vpliven aktivizem, ker se ta tematika širi. Zato mi je vedno težko odgovoriti na vprašanje, kaj je teorija in kaj praksa. Pri meni je to povezano še z drugimi stvarmi, na primer s študijem. In mislim, da absolutno vsako gibanje potrebuje tudi dobro teorijo. Potrebna je artikulacija, sicer ne moreš delati zgodovine. Če ni artikulirano, je tako, kot da tega ni bilo.

Nataša: Dejansko gre tudi za samorefleksijo tega, kar počneš. To so te stvari, ki so v končni fazi zgodovinski zapisi, ki pokažejo, kje je trenutno neko gibanje.

Že prej smo se dotaknile razhodov, govorile smo o tistem med Lilit in I.L. Kako pa sta doživljali razhod znotraj LL leta 1997?

Nataša: Moram reči, da zelo boleče. Bila sem zelo neprijetno presenečena, da je prišlo do teh neljubih dogodkov. Mogoče sem malo preveč naivno gledala na stvari, deset let je bila dosti dolga doba in v

teh desetih letih so vedno pač bili tudi rahli konflikti v zraku ali kaj takega. Kaj zelo konkretno, radikalno konfliktnega se v LL ni zgodilo in zato tudi nisem pričakovala, da bi se kdaj lahko. Mogoče sem bila preveč naivna in nekako najprej nisem dobro razumela, za kaj sploh gre. Na koncu se je pokazalo, da je šlo v bistvu za vsebinske razhode okrog revije *Lesbo*.

Po izdaji prve številke, po pravici povedano, niti nisem razumela, zakaj se dogajajo razhodi. Bila sem zelo vesela, da je številka zunaj, in presrečna, da smo končno naredile pravo revijo. Sploh nisem mogla razumeti, da kaj ni v redu. Potrebovala sem približno pol leta, da sem dojela, da smo se pač razšle. Ne razumem pa, da nismo bile malo bolj prožne, mislim, da bi morale biti. Sama zastopam v življenju stališče, da se je mogoče o vsem pogovoriti. A očitno ni mogoče.

Suzana: Prizadevam si, da bi tudi ta razhod videla kolikor tolikor pozitivno, češ, saj ni tragično. Tako kot vidim druge razcepe za nazaj – aha, to je bilo pa v redu, heterogenost in še kaj. Čeprav je res, da mi je zdaj težje, ker je to stvar, s katero sem bila intimno zelo dolgo povezana. Odkar se je zgodil razcep, se z nobeno skupino ne čutim več povezana in zdi se mi, da se več nikoli ne bom, tako kot sem se nekoč z LL. Še zmeraj pa poskušam najti svoje mesto in tisto, kar me zanima in kar lahko delam. To je mogoče tudi drugačno delo, recimo manj aktivistično. Prijetni taki razhodi niso, sploh če grdo potekajo, če ima veliko ljudi razloge, da so prizadeti, kar je čisto razumljivo, toda ...

Nataša: Meni se zdi brez zveze, ker je šlo za vsebinski spor. Mirno bi lahko delale revijo in bi delale biltenček, kot je bila *Pandora*, lahko bi delale vzporedno in bi LL funkcionirala naprej, vse bi bile zadovoljne, vsaka bi našla svoj prostor in lahko bi se dobro imele. Kajti bilten je nizkoprorračunski in bi ga tako tudi lahko peljale. Vendar ne vem, za kaj je pravzaprav šlo, mogoče tudi za osebne antipatije ali kaj takega.

Suzana: Spor je bil vsebinski in oseben, za nekatere bolj vsebinski, za druge tudi oseben. Nikoli ni spor samo na eni ravni, če je, je še mogoče nekako delati. Ponavadi je veliko stvari na kupu.

Nataša: Ne vem, jaz nisem imela nobenih antipatij, tako da težko

govorim o čustvih. Na koncu, ko so se začele dogajati grde stvari, sem tudi jaz reagirala z odporom, tudi jaz ne bi več mogla delati z nekaterimi. Je pa hudo, da je LL morala plačati svojo odločitev, da vztraja pri dobri reviji, in da je bila s tem nekako izvržena iz skupnega gibanja. To pa je bilo malo hudo. In ne vem, če se bom s tem kdaj res do konca sprijaznila. Ampak naj bo. Po svoje je to pognalo naprej nekatere stvari. Mogoče imamo zdaj bolj jasno izdelano vizijo o tem, kaj hočemo, ker smo si jo bile prisiljene izdelati. Mogoče je bilo prej vse malo preveč »easy«, vse smo bile skupaj, vse smo skupaj nekaj delale, pa potem ni bilo niti takega poudarka na nekaterih stvareh. Zdaj pa je, in za LL je bilo to dobro, zame osebno pa kar šok.

Za konec še eno vprašanje, da sklenemo intervju v celoto. Lahko opišete kakšen dogodek iz vajinega življenja, vajinega delovanja, ki se vama je zdel bistven, kakšno prelomnico ali dogodek, ki vama je dal motivacijo za naprej, s kakšne konference, kakšnega srečanja, kar koli, kar bi želeli posebej poudariti?

Suzana: Gotovo je, a o tem nisem še nikoli razmišljala.

Nataša: Jaz sem v glavnem danes to že povedala. Zame je bila prva taka prelomnica povabilo na Nizozemsko, tisto me je absolutno spodbudilo, pa ne samo spodbudilo, tudi pri sebi sem naenkrat dosti lažje videla svojo identiteto. Takrat sem namreč še imela nekatere homofobične probleme, prej sem pač živela »straight« življenje, potem pa se mi je nenadoma začelo dogajati in potem se je na hitro zgodilo zelo veliko stvari. Sploh je bilo tisto zelo ekskluzivno obdobje v tem smislu.

Naslednja velika stvar je bila, ko sva šli s Suzano v Berlin na lezbični teden, tisto se mi je zdelo fenomenalno. Tam je bilo veliko dogodkov, od predavanj do kulturnih dogodkov, vse živo, kompletan lezbični festival, kot ga tu še dolgo ne bomo imele. Moja želja je, da bi se to kdaj uresničilo pri nas. Toda za to so potrebna res velika finančna sredstva, pa res dosti odgovornih ljudi, ker je to prevelik projekt. Tisto prvo leto je bilo veliko takih dogodkov, recimo vzhodnoevropska konferenca ILGE mi je spet dala novo dimenzijo, ker sem videla, kako pravzaprav se prebuja tisti del Evrope, ki smo mu takrat nekako bolj pripadali, nekako naravno pripadali. No, to so bili taki veliki vplivi, prelomni dogodki.

Ali ILGE še obstaja?

Nataša: Seveda obstaja in še zmeraj smo članice. Po tem razdoru še nismo zbrale toliko energije, da bi se dogovorile z ILGE, kdo bo pri nas peljal koordinacijo, toda zdaj smo se dogovorile med sabo, tako da bomo to zdaj začele oživljati. Povedano po pravici, v zadnjem letu nismo bile kaj dosti dejavne, čeprav smo načeloma članice. Ampak se bomo zdaj seveda tudi tega lotile.

Suzana: Zame je bila zelo prelomna konferenca v Ženevi. Prvič sem sploh šla kam v tujino in kar sama, in prišla sem res na vrhunec lezbičnega gibanja. Tam je bilo 800 lezbijk s celega sveta, pogovarjala sem se z njimi in vse te usode so me pretresle. Hkrati pa sem dobila energijo, videla sem, da so lezbijke tudi v Indiji in Bangladešu in da delujejo ne glede na socialno okolje. Ko sem prišla domov, se mi je po eni strani zdelo tu težje, čisto drugače, po drugi strani pa mi je bilo lažje, ker sem si mislila – tudi če nič ne bo, še vedno lahko kam grem. Ker to obstaja in nekje je sprejeto.

Moram pa povedati, da sem tudi sama takrat bila drugačna, dejansko sem bila bolj odprta in radovedna, vse me je zanimalo. Z vsako sem se lahko pogovarjala. Čez čas pa sem se navadila, nekako poslovno sem hodila na ta srečanja, ni se mi več toliko dalo, potem se mi je zdelo, da tudi že vse vem, pa so me bolj zanimali konflikti kot kaj drugega.

Nataša: V devetdesetih je bil zame prelomen dogodek izid ČKZ - *lezbične in gejevske študije*, ker me je osebno spodbudil k temu, da sem vpisala podiplomski študij in prijavila lezbično temo. V osebnem smislu, v samorazvoju je bil v devetdesetih to zame najbolj prelomen dogodek.

Suzana: Tudi meni se zdi dobro, da sem vpisala na ISH magistriraj s to temo. Pri Svetlani Slapšak poslušamo predavanja, v katera so te teme normalno vključene. Nisem si mislila, da bom to dočakala. Ko sem bila še na FSPN in ko sem pisala diplomu, je bilo kaj takega še zelo čudno za vse nas, zelo veliko je bilo odpora profesorjev in študentov. Sprememba je bila precej hitra.

Nataša: Treba je povedati, da sta te takrat Uletova in Renerjeva zelo podprli pri diplomu.

Suzana: Zelo, od njiu sem dobila maksimalno podporo, od drugih pa v bistvu zelo malo.

Zdi se, kot da so vama dogodki, ki so se dogajali ob padcih, dajali ponoven zagon.

Suzana: Saj padci so bili tudi, ne samo minimalni, tudi maksimalni. Zgodi se, da si čisto izčrpana. Spomnim se obdobja, ko sva se bolj koncentrirali na študij, češ, zdaj je pa dosti aktivizma, toda potem se je spet kaj zgodilo, prišlo je kakšno vabilo ali pa je kdo rekel, dobro se mi zdi tisto, kar ste naredile takrat pa takrat ... Potem spet dobiš voljo, ko sam vidiš, da je »feed back«. Manj »feed backa« je bilo leto nazaj, zdaj je malo drugače, se mi zdi. In to je zelo frustrirajoče, sploh nimaš občutka, da si kaj naredil.

Nataša: Ja, toliko si že noter. To je hecno, ker dejansko celo življenje potem pelješ v tem konceptu, študij, vse, tako da na koncu ne veš več, kaj je vzrok in kaj posledica.

Suzana: In ne veš, ali se sploh kaj dogaja ali ne.

Nataša: Čudno je to. Toda jaz sem zelo zadovoljna, ker sem ostala v tem, sploh ne bi mogla misliti brez tega.

Suzana: Tudi jaz ne.

Spraševali sta Živa Humer in Mojca Sušnik.

DORA ŠKERJANC BATTELLI

Od kod izvira tvoje zanimanje za feminizem in ali se imaš za feministko? Kako razumeš feminizem – kot teorijo, kot gibanje?

Najbolje, da začnem z otroštvom. Ko sem se takrat srečevala z razlikovanjem med dečki in deklicami, sem marsikaj sprejela z jezo ali malim besom, še zlasti, če so odrasli to komentirali na meni nedoumljiv način. Z leti se je tega kar nabralo. Svoj delež pa so k zanimanju za feminizem prispevale tudi knjige.

Feminizem mi pomeni predvsem projekt za uveljavljanje enakopravnosti, emancipacije žensk tako na ekonomskem in političnem kot tudi na družbenem področju. Glede na to, da se diskriminacija žensk kaže kot splet trdoživih problemov, mislim, da je bolje, če feminizem stoji na obeh nogah, da vsebuje tako teorijo kot akcijo. V zvezi z vprašanjem, ali se imam za feministko, pa lahko rečem, da se te oznake nisem nikoli branila.

Kdaj in kako je nastala skupina Ženska iniciativa Koper – Iniziativa delle donne Capodistria? Od kod sploh ideja za ustanovitev skupine?

Zlasti v drugi polovici osemdesetih let je vse zelo vrelo. Dobro in sproti sem bila seznanjena z dogajanjem v Ljubljani. Takrat se je začela scena glede žensk pri nas premikati izrazito drugače kot v desetletjih pred tem.

Kakšna je bila tvoja povezava z Ljubljano?

V glavnem prek Tanje Renner in še prek nekaterih drugih žensk, ki so sicer doma z Obale, a živijo v Ljubljani.

Torej prek osebnih poznanstev?

Da. In na začetku osemdesetih sem že poznala Vlasto Jalušič, Mirjano Ule, Mojco Dobnikar. Nekoč pozneje smo se srečale na novoletni zabavi. Ko mi je Tanja povedala, da ustanavljajo skupino Ženske za politiko in da morda ne bi bilo slabo kaj takega narediti tudi pri nas, na Obali, sem se za idejo takoj navdušila. Ideja o tem, da bi kaj takega izpeljali tudi tu, se je oblikovala marca 1990, torej v času prvih demokratičnih volitev v Sloveniji. Povezala sem se z ženskami, ki sem jih poznala, in jih povprašala, ali so zainteresirane za tak projekt. 28. junija 1990 smo imele ustanovni sestanek skupine Ženska iniciativa Koper – Iniziativa delle donne Capodistria. Program in statut sta bila podobna kot pri skupini Ženske za politiko. Sprva so v skupino prihajale ženske, ki sem jih osebno poznala, pozneje pa tudi druge.

Je bil za skupino poleg vpliva iz Ljubljane pomemben še kakšen drug vpliv, na primer iz Italije?

Italijanski vpliv, zlasti neposreden, v stiku z drugimi skupinami, je prišel pozneje. Morda pa je bil ta vpliv nekako dan zaradi same bližine te države, ki pozna precejšnjo diferenciranost v samoorganiziranju žensk, in tako je bil dejaven že pri nastajanju skupine, viden v pripravljenosti žensk, da vstopijo in oblikujejo žensko skupino. Konec koncev je bila to dvonacionalna, dvojezična skupina, saj je nastala na dvojezičnem območju. Skratka, nastala je pisana, heterogena družčina, tako po starosti, poklicih, izobrazbi, političnem prepričanju – v njej so bile tudi članice raznih političnih strank –, predstavah o ženskem gibanju itn. Vendar pa je čas prinesel nove situacije, probleme in nove članice in pokazalo se je, da marsikaj ni bilo dovolj artikulirano. Če bi se danes lotila podobnega projekta, bi verjetno imela drugačna merila. V tak projekt bi privolila šele takrat, ko bi že dobro poznala ljudi, ko bi vedela, kaj menijo o določenih rečeh, in tudi one bi morale vedeti, kaj mislim jaz.

Čeprav smo na ustanovnem sestanku naredile načrt za nekaj projektov in poudarile potrebo po konkretnih akcijah, povezanih, denimo, z neurejenimi razmerami v porodnišnici, temami moške in ženske vzgoje, SOS telefonom itn., pa se je pozneje pokazalo, da obstajajo različne želje, cilji in predstave o tem, kaj bi bilo treba narediti, predvsem v smislu prioritet, odmevnosti v družbi in tudi glede nači-

na izvedbe. Morda pa se je to ujelo tudi s časom, ki je obljubljal – vse je tako brbotalo, vrelo, vsem se je zdelo, da bi se lahko marsikaj naredilo. Zdelo se je, da obstaja možnost, da stopimo v nov prostor, samo vrata je treba odpreti. Sicer pa je to bila verjetno značilnost celotne družbe.

Morda preveč kritično gledam na nekatera križpotja in razhajanja, saj je skupina pustila za sabo kar nekaj odmevnih akcij in uspešnih projektov. Je pa preteklo precej časa, preden smo se registrirale. Uradno smo dobile potrdilo o registraciji šele 23. 10. 1990. Pred tem datumom seveda nismo delovale in tako je izpuhtelo kar nekaj začetnega elana.

Zakaj? Kakšne so bile težave?

Dostije bilo razgovorov na občinski ravni, pa nasmeškov, češ, glej, glej, kaj se pa grejo ... Malce paternalističen odnos.

Ali to pomeni, da so imeli ljudje tudi sicer bolj negativen odnos do skupine?

Ne bi rekla, da so bili odzivi v glavnem negativni, čeprav so bili tudi taki. Nekoč pozneje se je zgodilo, da nas je nekdo iz ene od obalnih občin označil za gnezdo lezbijk, neuradno seveda. Ena od članic se je zgražala nad tem in spraševala, ali je to res. Pojavile so se tudi opazke, da smo AFŽ-jevke, sufražetke, zadrte feministke.

Vendar ne bi mogla reči, da je bil to odsev javnega mnenja. Ponekod je bilo čutiti pozitiven odnos, drugod, recimo pri iskanju sponzorstva, pa sem morala dokazovati, da ne gre le za interese žensk, temveč širše družbe. Čutiti je bilo, da se z nami strinjajo ženske, nečlanice, vendar se večina teh iz kdove katerih razlogov ni hotela izpostavljati. Nekajkrat se mi je zgodilo, da so me neznane ženske klicale domov in me prosile za pomoč. Šlo je predvsem za take primere, ko sem jim lahko priporočila, naj se obrnejo na SOS telefon. Pri nekaterih projektih, zlasti takih, ki so vključevali tudi senzibiliziranje javnosti, se je skupini pridružilo precej nečlanic.

Koliko žensk je na začetku prihajalo na sestanke?

Na ustanovnem sestanku je bilo 23 žensk, pristopno izjavo pa je podpisalo nekaj čez 40 žensk. Na sestanke je prihajalo od 3 do 12 čla-

nic. Število se je torej spreminjalo, ženske so pač prezaposlena skupina prebivalcev. Prav tako so se menjavale tudi aktivne članice, odvisno seveda od projektov. Nekatere so prevajale, druge so se ukvarjale bolj z begunsko problematiko, tretje so zbirale članke za arhiv in fotokopirale, nekatere pa so samo prihajale na prireditve. Največ članic se je zbralo takrat, ko so nas problemi najbolj pestili, v zvezi z odborom staršev, pravice do splava oziroma sprejemanjem 55. člena ustave, protivojnimi manifestacijami ob sredah itn. Kot sem že omenila, so pri nekaterih projektih prihajale na sestanke tudi ženske, ki niso bile deklarirane kot članice. To se je dogajalo zlasti v zvezi s pomočjo begunkam ali pri sprejemanju ustave.

V glavnem smo se dobivale na določen dan v tednu in brez vsakokratnih obvestil. Nekajkrat letno pa smo sklicale sestanek z dnevnim redom.

Kaj pomeni znak skupine?

Znak predstavlja val, ki simbolizira naš prispevek k izboljšanju položaja žensk. Razlagati ga je mogoče na več načinov: morje – val, ker smo doma ob morju, morje – voda, kot prapočelo življenja, in val, ki simbolizira nanaš prispevek k množici feminizmov. Vendar niso vse članice povezovalе skupine s feminizmom. To je bil njen manko in logična posledica dejstva, da nismo imele svojega prostora, kjer bi se lahko dobivale tudi neformalno, komunicirale in se med seboj spoznavale, kjer bi si izmenjevale informacije itn. Komaj smo urejale sprotne stvari. Vem, da sta dve članici, ki sta podpisali pristopno izjavo in bili seznanjeni s statutom ter programskimi smernicami, negodovali, češ, »zakaj ne vključimo moških«, »feministke, to pa ne, to so tiste, ki sežigajo modrce«. Dve članici sta tudi izstopili iz skupine.

Lahko na kratko poveš, kakšne projekte ste organizirale kot skupina?

Ko je bila skupina že registrirana, smo organizirale predstavitev knjige Anuške Ferligoj, Tanje Rener in Mirjane Ule *Ženska, zasebno in politično* in razstavo oblikovalskih del arhitektke Evite Lukež. Na predstavitev smo povabile tudi predstavnico republiške skupščinske Komisije za žensko politiko Metko Mencin. Ozračje je bilo prijetno, razigrano, vse skupaj je bilo spontano. Pozneje smo predstavile še druge knjige – zbornik *Abortus – pravica do izbire?!*, knjigo dr. Vlaste

Jalušič *Dokler se ne vmešajo ženske ...*, zbornik *Ko odgrneš sedem tančic*, ob predstavitvi vladnega Urada za žensko politiko pa je ta predstavil tudi publikacije *Zagovor pravic ženske* Mary Wollstonecraft, zbornik *Od ženskih študij k feministični teoriji* ter *Vodnik po mojih pravicah*.

Precej časa smo se ukvarjale s problematiko ginekološko-porodniškega in pediatričnega oddelka bolnišnice Koper. Napisale smo odprto pismo, v katerem smo pristojne institucije in javnost opozorile na nevzdržne razmere na omenjenih oddelkih. Na našo pobudo smo v zvezi s to problematiko imele tudi nemalo razgovorov tako na občinski ravni kot s predstojniki omenjenih oddelkov. Začele smo tudi zbirati sredstva za najnujnejše aparate na ginekološko-porodniškem in pediatričnem oddelku – obvestila o tem so objavljale *Primorske novice* –, ob izteku leta pa smo pozvale občane in občanke, združenja in stranke, da namesto novoletnih voščilnic nakažejo denar za ultrazvočni aparat.

Sodelovale smo v javni razpravi o osnutku nove slovenske Ustave. Organizirale smo kolokvij o drugačni vzgoji, ki je bil razdeljen na dva tematska sklopa, alternativa v šolskem polju in vzgoja za nenasilje. V prvem sklopu je Skupina za obdelovanje šolskega polja predstavila svoje delo, razpravljali pa smo o tem, kako opredeliti »cultural studies« kot teoretično izhodišče tistih družbenih gibanj, ki povezujejo ženske študije s šolskim poljem; o tem, kako bi bilo mogoče razprave o novih političnih diskurzih o »ženskah« in družini povezati s političnimi boji in teoretskimi študijami o šoli kot mestu družbenega nadzorovanja in discipliniranja, o posledicah, ki izhajajo iz tega, da je učiteljski poklic predvsem ženski poklic; o tem, kaj je spolno določena vzgoja in kako prispevajo k razlikovanju dečkov in dekllic stališča vzgojiteljic in učiteljic; in o tem, kako bi se bilo mogoče spopasti s problemom »nevidnosti« žensk v šolskem polju.

Drugi tematski sklop pa je ponudil razmišljanja o vzrokih in oblikah nasilja, ki ga živimo, razmišljanja o tem, kako bi v vzgojnem vedenju spodbujali drugačna, nenasilna stališča in vrednote ter s tem razvijali tolerantno vedenje, ter razčlenitev izobraževalnega načrta za mirovno vzgojo v šoli. Referate in prispevke s kolokvija naj bi zbrale v posebnem zborniku, a nam zanj ni uspelo zbrati vseh prispevkov niti denarja.

V času vojne v Sloveniji ste se lotile povsem novih projektov.

Res je. Ob agresiji na Slovenijo se je delovanje skupine začelo obračati v nenačrtovano smer. V začetku julija 1991 smo organizirale manifestacijo za mir na Titovem trgu v Kopru, za katero so dale pobudo Ženske za politiko, društvo Iniciativa in ženska frakcija SDP. V tistem času smo se srečale tudi s Consulto femminile del Comune di Trieste in jih v koordinaciji z izolsko bolnišnico zaprosile za pomoč v zdravlilih in se dogovorile za neposredno povezavo bolnišnic v Trstu in Izoli, če bi bilo to potrebno zaradi nadaljnjih blokad. Skupaj z Ženskami za politiko smo napisale pismo italijanskim parlamentarcem v Rimu, v katerem smo jih seznanile s situacijo pri nas.

Julija, avgusta in v začetku septembra 1991 smo delovale pri Odboru staršev in organizirale obiske in pomoč fantom, ki so se vrnili iz JLA. Pri tem projektu je bil odziv članic velik. Naša skupina je s pomočjo medijev in ženskih skupin seznanila italijansko javnost z mirovno manifestacijo v Sarajevu in poslala telegram v Sarajevo, v katerem smo izrazile našo podporo. Septembra 1991 smo na glavnem koprskem trgu organizirale koncert za mir, kar je bilo veliko dejanje, saj so nastopili mnogi glasbeniki, skupine in gledališki igralci iz Slovenije, Hrvaške in Italije. Pri tem projektu nam je pomagala RTV Koper-Capodistria.

V tistem času so nas mirovne organizacije in ženske skupine iz Italije pogosto vabile na okrogle mize, večere, konference, in tam smo se dogovarjale o pomoči begunkam, ki so bile nastanjene po begunskih centrih ne le pri nas, temveč tudi v hrvaškem delu Istre. Oktobra 1991 smo začele z molčečo mirovno manifestacijo »Vojna – ven iz zgodovine!«, ki smo jo načrtovale skupaj z Donne in nero iz Benetk in je potem potekala vsako sredo na glavnem koprskem trgu. Zbirale smo podpise za peticijo »Molk ubija, prosimo za mir!« in se udeležile posveta z istim naslovom v Ljubljani. Aktivno smo sodelovale v koordinaciji neodvisnih ženskih skupin, ženskih frakcij raznih strank in žensk iz sindikatov za protestni shod »Za izbiro«, na tiskovni konferenci in pa na samem shodu pred skupščino decembra 1991.

Vojna na tleh nekdanje Jugoslavije vas je usmerila v humanitarne akcije.

Aprila 1992, tj. v času agresije na BiH, smo se začele intenzivno posvečati humanitarnim akcijam. Med manifestacijo »Vojna – ven iz

zgodovine!« smo s prižiganjem sveč izražale solidarnost s prebivalstvom BiH in z letaki pred vsako manifestacijo poskušale senzibilizirati čim širšo javnost. Hkrati smo začele zbirati denar za otroško hrano, namenjeno beguncem. Ta projekt je bil izredno odmeven. Po šolah smo spodbudile zbiranje igrač in knjig za begunčke, v trgovinah smo organizirale postavitve košar za pomoč beguncem, pozvale smo podjetja, naj nakažejo denarna sredstva, sprožile akcijo zbiranja že rabljenih, a še veljavnih zdravil. Na sedežu Zveze borcev v Kopru smo organizirale dežurstva in začele zbirati pomoč za begunce, ki so bili nastanjeni pri družinah in v begunskih centrih po Sloveniji. Zbrano pomoč smo v povezavi z Rdečim križem v Kopru prepeljale v zbirne centre. Zgodilo pa se je, da je dvakrat izginil del zbrane pomoči. Obvestile smo UNZ Koper, ko pa se je to ponovilo, smo dežurstvo in zbiranje pomoči na sedežu Zveze borcev opustile.

Že sredi aprila 1992 smo mirovnim in ženskim skupinam v Italiji, Avstriji in Švici, s katerimi smo imele stike, poslale pismo in jih prosile, naj se zavzamejo za rešitev begunskega vprašanja. Samo v Ferrari so ženske med mirovno manifestacijo razdelile dva tisoč letakov z našim pismom. Sredi maja 1992 smo poslale drugo pismo, in sicer ženskim skupinam, ženskim frakcijam strank in parlamentarkam, in jih prosile za pomoč v zdravilih, plenica in higienskih potrebščinah. Obe pismi so objavili regionalni časopisi, ko pa je zadnje pismo na prvi strani objavila še revija *Cuore* (Srce) z izredno visoko naklado, so se telefonski klici, faksi in pisma kar vrstili. Če je šlo za finančno pomoč, prostovoljno nudenje pomoči ali za večje količine pomoči, smo tiste, ki so nas klicali, usmerjale na najbližje odbore Rdečega križa ali na vladni Urad za begunce, prevzem pomoči posameznikov pa je potekal v povezavi s koprskim Rdečim križem.

Mislim, da nihče nima pregleda nad tem, koliko pomoči je prišlo zaradi našega senzibiliziranja italijanske javnosti. Spominjam se, da so Donne in nero takrat pripeljale dva kombija pomoči, ki so jo zbrale za begunce. Kombi plenice je pripeljala tudi organizacija *Unione dei giovani per un mondo migliore* iz Trsta (Zveza mladih za boljši svet). Odzivali pa se niso le v sosednjih italijanskih regijah, temveč tudi v Bologni, Rovigi, Rimu, Milanu, Fiesolu, Piacenzi, Firenzah, Genovi, Brescii, Mantovi, Modeni, Civitanovi, Neaplju itn. Veliko žensk se je angažiralo vsak prvi četrtek v mesecu, ko smo se dobivale z begunka-

mi, ki so delale v begunskih šolah. Ženske iz Ferrare so nas prosile, naj se enkrat tedensko oglasimo v begunskem centru v Ajdovščini, ki so ga oskrbovale.

So bili vaši sestanki torej bolj organizacijske narave?

Pogovarjale smo se predvsem o virih financiranja, načinih delovanja skupine, programskih smernicah, prostorskih problemih ipd. V glavnem smo urejale sprotno delo in akcije.

Skupina je bila očitno bolj humanitarno naravnana.

Zlasti pozneje. Po razpadu Jugoslavije so nas dostikrat dogodki kar potegnili za sabo. Mislim, da se je začelo leta 1991, ko smo ustanovile odbor za vrnitev sinov iz JLA. Takrat so se začeli poskusi uravnavanja skupine od zunaj, na ravni priporočil, češ: pojdite na Rdeči križ, povežite se z njimi – kot da bi bil smisel ženske skupine, da pomaga že obstoječim institucijam. Vsaj jaz sem to tako doživljala. Jasno, me smo se potem odločale za to, kar so čutile ženske. Ta odbor je bil zelo aktiven. Takrat smo vzpostavile tudi stike z drugimi skupinami iz nekdanje Jugoslavije.

Je bil torej namen skupine vendarle delovati predvsem na politični ravni in se povezovati z drugimi skupinami?

Na ustanovnem sestanku smo izoblikovale program skupine, ki naj bi delovala za izboljšanje položaja žensk, za izboljšanje kvalitete življenja nasploh, iz česar izhaja, da določene skupine ljudi ne smejo biti marginalizirane. Odločile smo se, da bomo apelirale na pristojne institucije, medije in se povezovala z ženskimi skupinami, kot so Ženske za politiko, Lilit, SOS telefon itn. Organizirale naj bi okrogle mize, debatne krožke in pripravljale razne projekte. Eden izmed njih je bil tudi ustanovitev SOS telefona na Obali, ki je žal ostal nerealiziran, saj tak projekt ni mogoč brez prostora in telefona.

Sodelovanje z ženskimi skupinami pa je bilo zelo intenzivno. V mnogih projektih smo delale skupaj z Ženskami za politiko, Lilit, Prenner klubom, SOS telefonom, Žensko iniciativo itn. Dobro smo sodelovale s parlamentarno Komisijo za žensko politiko in pozneje z Uradom za žensko politiko pri vladi RS in se udeleževale njihovih okroglih miz in predstavitev publikacij. Živahni so bili naši stiki s

sosednjo čezmejno regijo Furlanijo Julijsko krajino, stike pa smo imele tudi z ženskimi skupinami z Reke, iz Zagreba, Novega Sada in Beograda in z mirovniki, s katerimi smo se srečevale na konferencah in posvetih v tujini in doma.

Kako ste izvajale vse te dejavnosti, glede na to, da niste imele svojega prostora?

To nas je ves čas bremenilo. Imele smo svoj poštni nabiralnik tam, kjer so bili prostori strank in drugih društev. Precej pošte je prihajalo tudi na moj naslov in na naslove nekaterih drugih članic. Mislim, da je bilo to izredno oteževalno dejstvo. Zaradi tega ni bilo pravega pretoka informacij. Cel dan presedeti pri telefonu in obveščati okrog 40 žensk je bilo neizvedljivo.

Mislim, da je bil prostorski problem eden težjih polen, ki so bila naložena tej skupini. V zvezi s tem naj omenim sodelovanje z občinskimi odbori strank. Že na začetku delovanja skupine smo povabile na sestanek vse občinske stranke in dogovorili smo se, da nas bodo finančno podprle. To so obljubili pri LDS, SDP in socialistični stranki, druge stranke pa so to možnost zavrnille. Dejansko pa nas je podprla le socialistična stranka, ki nam je od 1. 1. 1991 nakazovala 3 % svoje mesečne dotacije. LDS nam je kasneje sicer ponudila pisarno in telefon, za dve uri dnevno, vendar te možnosti, kljub zglednemu sodelovanju z njimi, nismo izkoristile, ker je bilo marsikateri težko dežurati ob določeni uri dopoldne, pa tudi zaradi sporočila naše in njihove članice, da bo treba kaj dati v zameno.

V obdobju osamosvajanja smo imele tudi intenzivne stike z Občino Koper. Skupaj z drugimi strankami in organizacijami smo sooblikovale obvestilo o plebiscitu, apele italijanskim političnim silam, javnosti in državnim oblastem v času agresije na Slovenijo, se udeležile srečanja z italijanskimi parlamentarci itn. Samoiniciativno smo napisale pismo podpore koprskemu županu, ki so ga nekateri obsojali zaradi »premalo agresivne politike« in zaradi dogajanj v času agresije. Pozneje smo bile povabljene tudi na srečanje s predstavniki in predstavnicami s Koprom pobratene Ferrare, kjer smo se z Unione Donne Italiane menile o položaju žensk in se dogovarjale o pomoči beguncem.

Kje ste se dobivale, ko še niste imele svojih prostorov? Morda na domu katere od članic? Kako pogosto se je skupina sestajala?

Nismo se dobivale privatno, temveč v sejnih sobah in dvoranah raznih strank, obalnih sindikatov, na sedežu Zveze borcev. Na začetku smo se sestajale ob določenih dnevih (vsaj enkrat tedensko), zato smo se tudi lahko dogovorile za prostor. Če je bilo treba, smo se včasih dobile kar v kavarni. Tudi ko so nas obiskale ženske iz drugih skupin, na primer Donne in nero, smo se dobivale kar po lokalih. Le dvakrat smo se dobile pri meni doma, in sicer takrat, ko smo pregledovale predloge za Ustavo, in še enkrat, ko je bila skupina že precej oslabljen in in sem menila, da bi bolj sproščeno ozračje morda lahko izboljšalo odnose.

V glavnem pa smo ves čas »žicale« za prostor. Ker se ni dalo dobiti niti majhne sobice, smo se dokopale celo do dokumentacije o vseh praznih prostorih v občini Koper. Politične stranke so imele celo popust pri plačevanju najemnine za prostor. Nas pa so obravnavali včasih kot politično stranko, včasih kot društvo.

Se je delovanje skupine spremenilo, ko ste dobile svoj prostor?

Po treh letih delovanja skupine in prizadevanj, da bi dobile svoj prostor, smo ga le dobile. Prostor je bil na Župančičevi ulici v Kopru, velik 19,30 m². Pogodba o najemu poslovnega prostora je bila sklenjena sredi oktobra 1993, vendar prostora še nekaj mesecev nismo mogle uporabljati, ker smo morale razrešiti še mnoge težave, od zamakanja do zapletov z Elektro Koper. Ko smo konec marca povabile vse članice v novi prostor, jih je prišlo le sedem. Končno smo imele prostor, toda skupina je bila že močno oslabljen.

K razpadu skupine pa je pripomogel tudi zakon o političnih strankah. Naša zakonodaja o združevanju pozna zakon o političnih strankah, zakon o društvih in zakon o fundacijah. Ko je prišlo do tretje obravnave zakona o političnih strankah, je bilo že čisto jasno, da se bo morala skupina razpustiti, sicer grozijo visoke kazni. Če bi se skupina hotela spremeniti v društvo, bi se morala na novo registrirati. Bila pa je že močno v razvalinah. Jaz tega nisem prevzela, pa tudi nobena druga članica ne. Meni ni bilo do tega, da bi ustanavljala društvo, saj med ženskami ni bilo več elana, interesa.

So poleg prostorskih težav skupino težile še kakšne druge?

Težave s prostorom so pomenili tudi, da ni bilo pretoka informa-

cij, da se nismo mogle kadar koli dobivati v večjem ali manjšem številu, da ni bilo kje shranjevati arhiva, knjig in drugega materiala na tak način, da bi bil dostopen vsem. Ženske, ki so prihajale na novo, so sicer dobile program, vendar se je včasih pokazalo, da ga niso niti prebrale.

Kaj pa zunanji vplivi? Je šlo mogoče tudi za pritiske iz okolja?

Tudi če so bili, jih je težko dokazati. Precej verjetno pa je, da so nekatere članice cenile priporočila, mnenja itn. »vplivnih« posameznikov in posameznic. Javno mnenje je pustilo svoj pečat, tako v pozitivnem kot negativnem smislu. Že to, da so bili projekti humanitarne narave ali pa mirovne akcije relativno dobro sprejeti, ne le pri članicah, temveč tudi širše, kaže na naklonjenost okolja. Glede na odziv bi to lahko rekla tudi o dejavnosti v zvezi z ginekološko-porodniškim in pediatričnim oddelkom, pa tudi o zavzemanju za to, da se v ustavi zapiše pravica staršev, da svobodno odločajo o rojstvu svojih otrok. Dober odziv je bil tudi na kolokvij o drugačni vzgoji. Nisem pa prepričana, da so bile takega odobravanja deležne predstavitve knjig z žensko ali feministično tematiko, tako kot verjetno tudi ne sama organiziranost skupine.

Torej ste imele podporo od zunaj?

Naj še enkrat poudarim, da so nam v nekaterih obdobjih precej pomagali Zveza borcev v Kopru, Obalni sindikati, Socialistična stranka, Zveza prijateljev mladine in Skupnost Italijanov v Kopru in pozneje Unija Italijanov. Po zaslugi nekaterih članic, ki so bile zaposlene pri medijih, in zaradi dobrih osebnih zvez smo se lahko hitro dogovorile za kakšen oglas ipd. Podporo smo imele tudi na republiški ravni, pri Komisiji za žensko politiko in vladnem Uradu za žensko politiko, zlasti pa pri nekaterih posameznicah v neodvisnih ženskih skupinah.

Mislim pa, da so skupini naredili medvedjo uslugo očitki, ki so prihajali od samih članic, češ da je skupina preveč politična. Zato sem skupaj s še z dvema članicama pripravila anketo. To je bil, kot se je pozneje izkazalo, zadnji napor, da bi skupino notranje okrepile. Anketa je bila poslana vsem članicam, da bi poskušale ugotoviti, kako naprej, kako nadaljevati zadeve. Odziv je bil izredno majhen. Poslanih

je bilo čez 40 anket, ki so bile seveda anonimne, nazaj pa je prišlo devet odgovorov.

Ali to pomeni, da ni bilo pravega interesa?

Mislím, da so na koncu imele stranke v celotnem procesu velik vpliv. Iz ankete se je pri nekaterih dalo razbrati, naj se s politíčnimi zadevami ukvarja Urad za žensko politiko. V tistem času se je v Sloveniji vse bolj širilo prepričanje, da ukvarjanje s politiko ni dovolj častno, »politika je kurba« itn., kar je ženske še bolj odvrčalo od tega, da bi se javno izpostavljale, hkrati pa jim je bilo tudi udobneje zavarovati se pred ščitom skupnih imenovalcev. Omenila sem že, da so bile nekatere dejavne tudi v politíčnih strankah. Spomnim se očitka ene izmed teh takrat, ko je šlo za sprejetje 55. člena ustave, češ, počakajte malo, saj je bistveno, da ustvarimo demokracijo, da sprejmemo ustavo, da bo država priznana, potem lahko pride na vrsto vse drugo. Toda to seveda ni bil odsev siceršnjega ozračja v skupini niti odsev javnega mnjenja.

Akcija v zvezi s 55. členom ustave je mnogim ostala v spominu kot močna združevalna točka ženskih skupin.

Protestni shod »Za izbiro« pred skupščino je bil ena boljših zadev v smislu sodelovanja skupin v Sloveniji. Čeprav je bilo ob tem dosti dogovarjanja, različnih mnenj, mislim, da je prišlo celo do prisvajanj zaslug, se mi je vendarle takrat zdelo bistveno, da se združimo in da zadeva uspe, torej da pride do tega, da se v ustavo zapiše 55. člen – pravica posameznika/ce, da svobodno odloča o rojstvu svojih otrok. Sploh se mi zdi, da je včasih najboljše, da se stvari speljejo do konca, ne glede na morebitna prilaščanja zaslug.

Kako bi opisala ozračje v skupini proti koncu njenega delovanja?

Če začnem s splošnim družbenim ozračjem, naj omenim izjavo neke članice, ko se je skupina že razpuščala, da »zdlaj pa ženska skupina tako in tako ni več potrebna«. Kljub temu sem mnjenja, da bi tudi oslabljená skupina lahko preživela, če ne bi bilo zakona o politíčnih strankah. Vendar si nisem delala iluzij. Taka skupina se zbere, raste, se polni z energijo, potem pa spet upade. To mi nekaj kontinuiranega. Toda v vmesnem času je treba gojiti stíle in nekdo mora

opravljati tekoče zadeve. Že tako je fragmentarnost ena od značilnosti feminizma. Zdi se mi, da bi vztrajale, če ne bi bilo novega zakona, ki ni prinesel druge izbire, kot da se skupina najprej razpusti in se na novo organizira. Najbrž bi zadevo nekako vlekli naprej, morda bi prišle tudi nove sile. Skupine včasih zamrejo in se potem spet postavijo na noge. Mislim, da je to bistveno pripomoglo h koncu.

Za skupino je bilo sicer značilno, da so se aktivne članice menjavale. Prihajale so nove, nekaj časa vztrajale, pa potem spet kar nekam poniknile. Nekatere so, recimo, odšle na porodniški dopust. Najteže pa je bilo najti ženske, ko je šlo za srečanja, obiske, prireditve v tujini in celo v Ljubljani. Le pri nekaterih projektih, npr. manifestacijah ob sredah, delu z begunci, zbiranju podpisov »Za izbiro«, je bilo aktivno večje število članic. Včasih je bilo imenitno. Vsakič, ko smo se srečale s skupino Donne in nero iz Benetk, tako pri nas kakor pri njih, sem se počutila prav dobro in bila sem polna upanja. Ko smo prvič predstavile molčečo manifestacijo, je bilo prav veličastno. Delal se je že večer, me pa smo v tišini napolnile kamniti trg in zbrala se je množica ljudi. Pridružili so se nam predstavniki političnih strank, sindikatov, ljudje z občine, mislim, da je na prvo manifestacijo prišel tudi župan.

Lahko poveš še kaj več o akciji Žensk v črnem?

Z Ženskami v črnem iz Benetk in Mester smo se srečale v začetku avgusta 1991 v Kopru, in sicer na njihovo pobudo. Takrat so obiskale tudi nekatere ženske skupine v Istri in Zagrebu z namenom, da bi se bolje seznanile z dogajanjem in navezale stike z ženskimi skupinami. Na prvem srečanju, bile so 3, nas pa je bilo 7, je bila z nami tudi Tanja Rener iz skupine Ženske za politiko.

Takrat ali malo pozneje, ne spominjam se natančno, smo se odločile, da tudi pri nas začnemo tako obliko manifestacije proti vojni. V Italiji so ženske tako protestirale že od oktobra 1990, ko je šlo za protest proti zalivski vojni. Način so prevzele od Izraelk, ki so že od januarja 1988 na glavnem trgu zahodnega Jeruzalema v izraelskem delu mesta, oblečene v črno in držeč se za roke, v tišini in z napisi »konec okupacije« protestirale proti moriji Palestincev, v kateri so bili žrtve predvsem otroci in mladostniki. Sprva jih je bilo le 7, kmalu pa je njihovo število na trgu zrastle na 200, čeprav so jih moški zmerjali,

da so Arafatove kurbe, naj se vrnejo v svoje kuhinje, naj jim pomrejo sinovi itn. Tako so pogumno nasprotovale vladni politiki. V črnem niso bile le za to, ker je to barva žalovanja, temveč tudi v znamenje strahu pred tem, da bi nasilje zastrupilo celotno družbo in njihova lastna življenja.

Benečanke so imele s Palestinkami in Izraelkami že intenzivne stike in skupne projekte. S tako obliko protesta proti vojni, ki je zajela nekdanjo Jugoslavijo, smo začele v Kopru 2. 10. 1991, Benečanke pa so ob istem času protestirale na Piazza Ferretto v Mestrah in na Piazza San Marco v Benetkah. Prve manifestacije v Kopru so se udeležile tudi ženske iz Trsta, prišlo jih je 10, naslednjo sredo pa je prišlo tudi 16 žensk iz Benetk. Pozneje smo pred vsako manifestacijo, na katerih smo nosile dva napisa, »Vojna – ven iz zgodovine!« in »Fuori la guerra dalla storia!«, delile mimoidočim na koprskih ulicah letake in jih lepile na okna izložb in trgovin, da bi tako pritegnile čim več ljudi. Redno se je dogajalo, da so se tej obliki protesta pridružile tudi nečlanice, neznane ženske, ki so šle mimo, pa tudi moški.

S to mirovno manifestacijo smo seznanile tudi ženske skupine v Ljubljani in Mariboru. V začetku leta 1992 smo jo predstavile na Centru za kulturo miru in nenasilja v Ljubljani (Mirovnem inštitutu). V Ljubljani je na pobudo Darje Kocjančič tako manifestacijo izvajala na Prešernovem trgu skupina študentk Višje šole za socialno delo, pozneje pa so se jim pridružile tudi druge ženske. Protestirale so vsako sredo ob istem času kot me (od 18h–19h). O manifestaciji smo obvestile tudi ženske skupine v Nemčiji in Švici. Sčasoma se je začela manifestacija širiti tudi po Italiji, v Rim, Bologno, Verono, Cuneo, Senigallio, Trento, Rivo del Garda, Ferraro, in po Srbiji, v Beogradu in Novem Sadu.

Povezave vaše skupine s skupinami v Italiji so bile torej zelo pomembne.

Odnosi z ženskami v Benetkah so bili vseskozi izredno prisrčni in konstruktivni. Prihajale so na naše prireditve, nas vabile na svoje okrogle mize. Skupaj smo se udeležile tudi srečanja ženskih skupin iz nekdanje Jugoslavije v Novem Sadu julija 1992 in v Beogradu. Tudi v času, ko smo se intenzivno posvečale pomoči beguncem, so nam izdatno pomagale. V načrtu smo imele še nekatere projekte, a so žal ostali nerealizirani, zadevali pa so mediteransko območje.

Odkod ideja, da ob razpadu skupine preostanek denarja zapustite SOS telefonu v Ljubljani?

Podpora projektu drugačne vrste bi se verjetno pokazala za bolj sporno, pri SOS telefonu za ženske in otroke – žrtve nasilja pa gre za konkretno pomoč, ki jo ženske nudijo ženskam. Solidarnost med ženskami je tu očitna. In ker ne gre za področje, ki bi ga lahko reševali neposredno z zakoni, temveč zadeva probleme, ki nastajajo v težko ulovljivi in neobvladljivi zasebni sferi, so ti najbolj trdovraten oreh. Ženske in otroci, ki to nasilje doživljajo, so tudi fizično ogroženi. Kot sem že omenila, je skupina imela v svojem programu zapisano tudi ustanovitev SOS telefona, na ustanovnem sestanku pa je bil celo uvrščen med prioritete projekte. Žal je zaradi dolgotrajnega reševanja prostorskih problemov ostal nerealiziran. Tudi zato se je taka odločitev pokazala za najbolj sprejemljivo. Sem gre prišteti še to, da smo v zadnjem obdobju delovanja skupine imele stalne stike s SOS telefonom in z njim tudi sodelovale pri reševanju nekega primera.

Kaj meniš o siceršnji organiziranosti skupin pri nas?

Mislim, da je pri nas nasploh premalo izkušenj glede organiziranosti takih neodvisnih skupin, saj jih pred osemdesetimi 20. stoletja praktično ni bilo. Mislim, da tudi taka organiziranost pripomore k temu, da lažje artikuliraš stvari. Ni niti izkušenj o tem, kako se obnašati v odnosu, ko nastopaš kot »kolektivno žensko«. Marsikaj je odvisno od tega, kakšne predstave imaš; ali se boš totalno identificirala z vsem ali pa ne, in seveda, kako boš sama pri sebi to uravnavala. Pri tem ni nobenih izkušenj, ni usedlin.

S čim se ukvarjaš danes?

Zadnji dve leti sem se popolnoma predala svoji hčerki. Kolikor mi še preostane časa, pa še kaj preberem in razmišljam v drugih smereh, ukvarjam se bolj z literaturo.

Kako gledaš na sedanji položaj žensk v Sloveniji?

Mislim, da zadev ni mogoče reševati na osebni ravni – češ, če rešiš svoj problem, je to že dovolj. Mislim, da je to veliko zavajanje. Naj omemim primer, ki se je zgodil ob drugih parlamentarnih volitvah. V eni izmed občin si je ime naše skupine prisvojila potencialna kan-

didatka, ki sploh ni bila naša članica. Po izvolitvi sem jo vprašala, kako kaj Komisija za žensko politiko. Odgovorila mi je, da je »te stvari ne zanimajo«, ker se je že »samorealizirala«. To je primer, kako se da te stvari zlorabiti kot volilne pripomočke.

Spraševali sta Mojca Sušnik in Živa Humer.

RENATA ŠRIBAR

Lahko na kratko opišeš kontekst nastanka Prenner kluba? Kako se je vse skupaj začelo, kdo je dal pobudo za nastanek kluba in kdaj?

Tako kot pri vsaki zadevi je tudi tu zadaj neka osebna zgodovina. Navzven se je začelo z aktivno udeležbo v medijski kampanji »Za izbiro«, ki je bila del dejavnosti raznih ženskih skupin in posameznic za ustavno pravico do abortusa v letih 1990 in 1991 in pri kateri sem sodelovala v smislu medijske agitacije.

Intimno je bilo zame pomembno predvsem srečanje z Metko Mencin, ki sem jo spoznala, ko sem v okviru odnosov z javnostmi sodelovala v timu, ki je pripravljala predvolilno kampanjo za Liberalno demokratsko stranko. Metka je bila takrat politično aktivna feministka v stranki, delala pa je tudi na ženski sceni. Bila je članica skupine Ženske za politiko, zatem je v okviru državne institucionalne politike oblikovala parlamentarno Komisijo za žensko politiko. Skratka, spoznala sem žensko, ki je bila zelo ozaveščena in dejavna in je v bistvu sprožila impulz, da sem začela razmišljati o spolu in svojem odnosu do spola na nov način, širše. Potem sem naletela na temeljni problem, s katerim se po mojem srečajo vse ženske, ki imajo izrazit socialni čut za zaznavanje neenakosti – še zlasti za podrejenost žensk. Gre za vprašanje, ali poudarjati (analizirati) neenake pozicije žensk in jih s tem na neki način tudi reproducirati ali pa delati tako rekoč subverzivno.

Nato se je zgodilo, da sem se skupnosti ženskih civilnih iniciativ, ki so se vključile v javno diskusijo o 55. členu slovenske ustave, priključila kot posameznica, na koncu, decembra 1991, pa sem bila v aktivnosti vključena kot predstavnica Prenner kluba.

Kako je nastal Prenner klub?

Precej širok krog znank in prijateljic je imel neko družbeno moč, sicer v omejenem obsegu, ampak imele so jo. Želela sem si, da bi se povezale med sabo in s podjetnicami in bi, finančno podprte, delale učinkoviteje. Sama sem imela izkušnje s področja marketinga, oglaševanja in odnosov z javnostmi in zdelo se mi je, da imam znanje, ki bo uporabno na ženski sceni za povezovanje s podjetnicami in promocijo tem, ki se tičejo odnosov med spoloma v vseh življenjskih sferah.

Ob registraciji društva decembra 1991 smo prosile za dovoljenje za uporabo primka Ljube Prenner še živeče sorodstvo (vdovo po Ljubinem nečaku Šerbcu) in tako prišle tudi do novih, zanimivih informacij o njenem zasebnem življenju. Naletele smo na nekonsistenten odziv – najprej smo dobile privoljenje, nato nam je gospa Šerbčeva sporočila, da se je posvetovala s prijateljskim odvetniškim krogom, ki jo je opozoril, da bi povezava med Ljubinim priimkom in našo dejavnostjo, motivi oziroma cilji lahko oblatila ime pokojne. Ker smo se odločile, da zahtevi po spremembi imena društva ne ugodimo, saj priimek ni ekskluziven, je sledila še grožnja Barbare Šerbec-Šerbi s tožbo. Toliko kot zanimivost.

Kakšni so bili vaši projekti?

Prvi samostojni idejni projekt je bil ženski »Who is who«, seznam najbolj znanih in uspešnih žensk z raznih področij družbenega življenja, ki bi vključeval novinarke, političarke, umetnice in druge. Jasno je bilo, da morajo ženske bolj množično stopiti v javnost, postati vidne; »Who is who« bi bil potreben, ker so prevladujoči argumenti za vzdrževanje neenake zastopanosti žensk v javnem življenju tistih, ki so na pozicijah moči, naslednji: sicer se jih veliko strinja s promoviranjem in pozicioniranjem žensk na odgovorne položaje, toda pomembnih žensk je menda premalo, jih ni oziroma jih ni mogoče najti.

Organizirale smo torej sestanek z gospo Silvo Brguljan, ki je skupaj z gospo Anico Brglez Volk ravno v tistem času dala pobudo za ustanovitev ženske sekcije društva Manager (sprva poimenovane Ženske z idejami). Srečanje je bilo dobro pripravljeno. Imele smo podatke iz »hot shop« enomesečne raziskave o navzočnosti žensk – gostij okroglih miz – v največjih slovenskih medijih in oddajah oziro-

ma rubrikah, ki so namenjene aktualnim problemskim sklopom, npr. Sobotna priloga v v *Delu*, Studio ob sedemnajstih na radijskem prvem programu. Raziskavo je vodila Alenka Burja, rezultati pa so pokazali, kolikor se spomnim, okrog deset odstotno udeležbo žensk.

Na sestanku s predstavnico podjetnic smo naleteli tako rekoč na kliše. Ideja je bila sprejeta s simpatijo, vendar je bil izražen dvom o pripravljenosti podjetnic za sodelovanje, ker da imajo slednje zaradi svojega spola pri delu že dovolj težav. Zelo verjetno bi jim samo škodilo, če bi se aktivno povezale z nami. Po tem sestanku je postalo jasno, da do sodelovanja ne more priti.

K sreči je »Who is who?« izdal Urad za žensko politiko tri leta pozneje, 1994, z naslovom *Ženska imena v politiki*. Uredila ga je Bojana Skrt. Vendar je ostal samo v sferi politike v okviru državnih institucij, ni pa zajel širših političnih krogov niti ne drugih področij družbenega življenja, kot je bilo sprva zamišljeno. Naš projekt je ostal samo v obliki ideje. Če zaključim – prvo poglavje našega dela je potekalo v smislu potrditve nekaterih idej; za realizacijo še nismo bile pripravljene.

Vendar ste se redno sestajale.

Dobivale smo se enkrat mesečno, pripovedovale smo si, kaj delamo, kje trenutno smo s svojimi mnenji, izkušnjami itn. Po mojem je ta medsebojna povezanost dokaj dobro delovala. Druga precej pomembna stvar se mi zdi, da sta bili med nami Majda Širca in Melita Zajc. Mislim, da sta se – tega nisem preverjala pri njiju niti nimam njune novinarske bibliografije – začeli prav v tem obdobju novinarsko ukvarjati z vprašanji, ki so povezana z ženskami. Majda je recimo v eni od oddaj Povečava na TV Slovenija obdelala ženske vloge v slovenskem filmu; cela filmsko kritiška perspektiva se je obrnila, saj je pokazala senzibilnost za vprašanje spola. Enako Melita. In to se mi zdi zelo pomembno, saj sta imeli obe veliko medijsko moč, to sta bili pač že tedaj dve znani in vplivni medijski ženski.

Poleg idejne zasnove ženskega »Who is who« in rednih srečanj smo v prvem obdobju realizirale projekt varovanja človekovih pravic in mirovniške pobude v kontekstu vojne na Hrvaškem. To je bilo decembra 1991 in januarja 1992. V tem okviru sva bili organizacijsko najbolj aktivni z Bojano Skrt, vsebinsko pa Tanja Renner in Mirjana

Ule v navezi z zunanjima članoma – Svetlano in Božidarjem Slapšakom. Tretjega decembra 1991 smo v Štihovi dvorani Cankarjevega doma organizirale javno tribuno »Molk ubija, govorimo za mir«. Ker je imel Prenner pogodbo o sodelovanju s kongresnim sektorjem CD, finančno to ni pomenilo prevelikega zalogaja. Na tribuni so poleg Mirjane, Tanje in Svetlane sodelovale še Metka Mencin in Biljana Jovanović, vodila pa jo je Majda Juvan z Radia glas Ljubljane. Kampanja je vključevala še zbiranje podpisov, javni apel za mir na območju nekdanje Jugoslavije in za ureditev begunskega statusa, komemorativne večere na Kongresnem trgu za žrtve vojne in razseljene ljudi, tematsko srečanje v galeriji Eurna in mirovniške večere z Markom Hrenom v Mirovni kavarni v gostilni Miklavž. V drugi navezi, z založbo Sidharta, smo pred Novim letom 1992 izdale serijo »čestitk« z risbicami hrvaških begunskih otrok in ustreznimi besedili.

V letu 1993 zaradi osebnih razlogov nisem več zmogla koordinacije srečanj in zadevo smo opustile. Potem smo leta 1994 spet začele z druženjem, čeprav v zelo okrnjeni sestavi. Življenjske poti in nazoni večine žensk, ki smo se takrat družile, so se v posameznih primerih spremenili in po preverjanju stanja, usmeritve in drža pri vsaki od članic je postalo jasno, da bi bilo vsako vztrajanje pri prvotni zasedbi neplodno.

V katere smeri ste se razvijale?

Zelo različne. Alenka Koron, ki je bila asistentka na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo na Filozofski fakulteti, je dokončno podvomila o »upravičenosti« takega druženja in tako razrešila dilemo, ki se ji je zastavila že ob angažmaju Prenner kluba v skupni akciji feminističnih skupin za ustavno pravico do izbire. Tudi na fakulteti je imela precej negotovo pozicijo in odločila se je, da ne bo več sodelovala z nami. Prav tako je začela dvomiti o smislu feminističnega tematiziranja družbenih odnosov med spoloma Alenka Burja. Alenka Suhadolnik je šla na enoletni podiplomski diplomatski kurz v Avstrijo. Renata Salecl se je intenzivno usmerila v študij in je veliko študijsko potovala v tujino. Skratka, lahko rečem, da je večina iz teh ali onih razlogov izgubila interes, vsaj za aktivno udeležbo. Hkrati pa tudi sama nisem več videla smisla tega, da sem motor organizacije.

Nadaljevalo se je tako, da smo se družile samo še v prijateljskem in ne več v soustanoviteljskem krogu – Bojana Skrt, Tanja Renner in Mirjana Ule. Tanja in Mirjana sta izražali pripravljenost za prijateljsko podporo in pomoč, ki je nisem izkusila le skupaj z Bojano ali sama, temveč tudi v drugih okoliščinah ženskega druženja.

Kot Prenner klub smo nastopale ob formalnih priložnostih (npr. obisk prireditve v Slovenj Gradcu ob izidu ponatisa Ljubinega *Nevarnega storilca*, 1994) ali v primerih, ko je društvo služilo kot institucionalno zaledje za feministično dejavnost članic.

Lahko iz tega sklepamo, da Prenner klub ni imel toliko javnih akcij?

Ne, skupnih akcij z imenom Prenner ni bilo vse do jeseni 1995. Moram reči, da so se skoraj vsi naši poskusi, narediti kaj v smislu javne akcije, končali dokaj neuspešno. Pri tem mislim predvsem na poskuse javnega opozarjanja na nekatere neustrezne sodbe v primerih nasilja nad ženskami ali na druge simptome družbene neobčutljivosti za položaj žensk. Spomnim se poskusov objave prispevka, ki sva ga napisali z Alenko Suhadolnik, in kritike novinarskega obravnavanja nekega dogodka v Črni kroniki. V *Delovih* Pismih bralcev našega mnenja niso hoteli objaviti, kljub formalni odprtosti rubrike in mojim intervencijam pri uredniku.

Ti dogodki so mi osvežili spomin na poprejšnja opozorila Vlaste Jalušič na težave z mediji, ki so jih imele s somišljenicami pri objavljanju feminističnih prispevkov. Šele lastna negativna izkušnja z mediji me je prepričala o obstoju cenzure za feministično perspektivo. Ne bom rekla, da je zdaj situacija bistveno drugačna, malo boljša pa je že. Ženska mreža je v nekaj letih postala močnejša oziroma bolj osredotočena in uspešna pri posredovanju nekaterih tem v javnost. Nekatere teme lažje pridejo v medije, predvsem nasilje nad ženskami, spolne zlorabe pa tudi neenake možnosti žensk pri zaposlovanju. Vendar ne morem trditi, da je medijska podoba feminističnih interpretacij adekvatna, da ni subverzij. Sama neprestano doživljam izkušnje, ko se v medijih zadeva preobrne, prikažejo jo kot sumljivo, jo pomanjkljivo predstavijo, dajo v zasmehljiv kontekst ali podobno.

Po mirovniškem angažmaju v letih 1991/92 – protestu proti vojni v nekdanji Jugoslaviji, je do leta 1995 Prenner klub v smislu večjih družbenih akcij in stika med soustanoviteljicami miroval. Jeseni tega

leta sem spet poklicala vse članice, da bi jih seznanila s stanjem in možnostmi združevanja z nekaterimi drugimi feminističnimi organizacijami. Ponovila sem vabilo k sodelovanju. Vse je ostalo po starem, vendar sva z Bojano Skrt vseeno sprejeli nov organizacijski izziv.

Kaj se je dogajalo v tistem času?

Z mojega stališča je šlo za materializacijo energije, ki sem jo dobila kot udeleženka slovenske delegacije nevladnih ženskih skupin na nevladnem ženskem forumu v Huairou na Kitajskem, ki je bil spremni dogodek 4. svetovne konference o ženskah v Pekingu v organizaciji OZN. Z Vesno Leskošek (ki me je tudi predlagala za članico delegacije namesto Tanje Rener, ki na Forum zaradi drugih obveznosti ni mogla potovati) sva se v ujeli v ideji o združevanju feminističnih skupin. Ob predstavitvi izkušenj iz Huairouja v Ženskem centru na Metelkovi oktobra 1995 smo v pogovoru s predstavnicami Kasandre in Ženske svetovalnice (Barbara Berce, Mojca Urek) ugotovile, da nas družijo nekateri podobni feministični nazoni in želje.

Novembra 1995 smo skupaj z ženskami, ki so delale v Ženskem centru (Kasandra), članicami Ženske svetovalnice in Modre ter nekaterimi posameznicami izvedle kampanjo ob 25. novembru, mednarodnem dnevu boja proti nasilju nad ženskami. Akcija je vključevala izdajo serije razglednic, odnose z mediji, javno manifestacijo ob Prešernovem spomeniku, srečanje feminističnih skupin in prijateljsko druženje. Ob tej priložnosti smo se akterke kampanje odločile za skupen podpis, in skupaj z Darjo Zaviršek sva skovali ime Avtonomne ženske skupine, v okrajšavi AŽS. Zatem je prišlo do prvih pogovorov o ustanovitvi zavoda, ki bi vključeval skupine Prenner klub, Ženska svetovalnica, Kasandra in Modra in posameznice, ki so bile že omenjena Vesna Leskošek, Andreja Čufer, Andreja Schmuck in Erika Schauer. Prenner je bil torej vključen v konstituiranje AŽS (Avtonomnih ženskih skupin), zastopali pa sva ga z Bojano Skrt. Še vedno sva imeli podporo iz ozadja, predvsem Tanjo Rener in Mirjano Ule.

To je bilo leta 1996?

Pogovarjati smo se začele leta 1995, konstituirale pa smo se 1996. Spomladi ali zgodaj poleti smo se skupaj prijavile kot najemnice pro-

stora v stavbi Lovci na Metelkovi (se pravi Ženskega centra) preko Retine, ki naj bi skrbela za formalnopraven odnos z Mestno občino Ljubljana. Jeseni tega leta smo oddale vlogo za ustanovitev zavoda na Temeljno sodišče v Ljubljani. Dragana Rajković je bila izvoljena za koordinatrico AŽS.

Zaradi nerodnosti v zvezi s plačilom sodniške pristojbine se nismo pravno formalno institucionalizirale, kmalu pa se je tudi izkazalo, da je sama povezava med nami precej ohlapna. Uspelo nam je predvsem dvoje. Iz 25. novembra smo naredile tako rekoč tradicijo (kampanje so bile še v letih 1996 in 1997). Pod idejno in organizacijsko koordinacijo Vesne Leskošek pa smo leta 1996 izvedle uspešno mednarodno akcijo obnovitve procesa na mariborskem sodišču. Šlo je za primer oprostitev Roma, ki je nasilno ravnal z 12-letno Romkinjo, s katero je imel otroka. Oprostitev je bila argumentirana s pripadnostjo storilca drugi kulturi in posledično z argumentom storilčeve nevednosti o kaznivem dejanju. Rzsodbo so predstavili kot demokratično, ker je upoštevala etnične specifičnosti romske kulture.

Junija leta 1996 je Bojana Skrt kot predstavnica Prennerja odpoštovala na Konferenco o razlikah in možnostih definiranja ženskih skupin v organizaciji Sveta Evrope (Steering Committee za enakost med ženskami in moškimi) v Strassbourg. To gostovanje je bila zadnja uradna gesta Prenner kluba. Ko se je leta 1997 spremenila zakonodaja o društvih, Prennerja nismo vnovič registrirale. Prenner je tako postal neformalna blagovna znamka, ki je na razpolago za razne feministične projekte in druženja. Nekaj časa sva z Vesno Leskošek premišljevali o ustanovitvi zavoda s tem imenom. Sama Ljuba Prenner, katere priimek smo si izbrale, je tako markantna oseba slovenske polpretekle zgodovine, da bi bilo ime škoda opustiti.

Lahko še na kratko poveš kaj o Ljubi Prenner?

Ljuba Prenner (1906–1977) je bila po poklicu odvetnica, drugače tudi pisateljica, sicer pa transvestitka, znana tako po svoji pojavi kakor po precej izstopajoči odvetniški karieri. Menda so ljudje na njene razprave hodili kot v gledališče. Bila je tudi politično preganjana. V procesu okrog nacionalizacije privatne posesti je bila njena odvetniška drža »družbeno neprilagojena«, prav tako kot njen odnos do sodnika. Kot pisateljica je najbrž najbolj znana po prvi slovenski kriminalki *Neznani storilec*.

Slovenija je postala pozorna nanjo šele zadnja leta. V Gledališkem muzeju v Ljubljani so imeli poleti 1997 razstavo, posvečeno njenemu življenju in delu. Razstavo so pripravili v Slovenj Gradcu, kjer se tudi sicer precej kulturnega življenja dogaja v znamenju njenega imena. Ljuba Prenner je bila spektakularna v vseh sferah svojega življenja in to pritegne. Biti transvestitka je bilo za njen čas nekaj popolnoma nezaslišanega in to je nekako tudi mene najbolj in najprej prevzelo. Pogovarjala sem se z ljudmi, ki so jo poznali. V okoljih, o katerih bi rekla, da so zelo konservativna, se ji je posrečilo doseči toleranco in naklonjenost. Tako rekoč popolnoma je sprevrnila stereotip o podobi ženske. Uspelo ji je izzvati mikro okolje in se hkrati vanj dobro vključiti. Mislim, da je bil to maksimalen dosežek.

Kaj počneš trenutno, s čim se ukvarjaš?

Spremljam spremembe ženskih vlog v oglaševanju, ki so povezane s spremembo družbenopolitičnega in gospodarskega sistema. Pokušam zbirati informacije o predlogih za spremembo zakona o javnih glasilih in oblikujem idejni projekt za zakonsko uravnavanje oglaševanja erotičnih storitev v smislu omejitve na nekatere medije. Hkrati se poskušam v oglaševalskem »media watchu« in analiziram in interpretiram oglaševanje s feminističnih pozicij. Zdi se mi, da je to v našem okolju in času ena bolj pomembnih zadev med tistimi, ki oblikujejo družbeno ozračje.

Druga nova stvar je, da sva z Vesno Leskošek kot sodedinji zapuščine Avtonomnih ženskih skupin začeli delati na projektu Belo modra čitalnica. Ženska čitalnica ima tri sklope – večere z avtoricami, literatkami, branje njihovih del in klepet z njimi, aktualne tematske večere in predstavitve feminističnih teorij oziroma študijev spolov ter akademskih in drugih institucij, na katerih se ti dogajajo – Fakultete za družbene vede, Filozofske fakultete, Pedagoškega inštituta, VŠSD, Društva za kulturološke raziskave (revija *Delta*), Mirovnega inštituta, ISH.

Kje pa je ta čitalnica?

Gostujemo v Pravno informacijskem centru, projekt podpira Zavod za odprto družbo Slovenija. V *Delovem* Kažipotu precej redno objavljajo najave dogodkov, svoj naslov lahko vpišeš na seznam povab-

ljenk, lahko tudi pokažeš interes za sodelovanje in te pokličemo ... Navadno se zberemo v majhnem številu, tako da dejansko pride do ustvarjalnega stika med ženskami. Ne gre za izključevanje, temveč za objektivne okoliščine (majhen prostor, omejen interes, skromni aktivni »človeški viri«). Zelo dobro skrbimo za dokumentacijo: fotografije, video dokumentacija, magnetogrami. Upam, da bo iz tega ob koncu projekta nastala publikacija.

Ko si ravno omenila ekskluzivizem, sem se spomnila, da sem slišala, da ste v Prenner klubu delovale napol skrito?

Koncept organizacije srečanj je bil – znanke, prijateljice, varno okolje. Res se je zgodilo, da mi je, na primer, Jožica Brodarič očitala, zakaj ne vabimo več žensk. Glede na to, da sem bila na zunanji ravni pogon, sem si vzela pravico, da nas zbiram po lastnih možnostih prilagajanja. Že tedaj sem vedela za veliko žensk, katerih delo in razmišljanja so bila pomembna, vendar se mi je zdelo, da distance, ki sem jo občutila, ker jih nisem osebno poznala, nisem mogla preseči.

Zadnji projekt, ki si ga omenila, čitalnica, ni v okviru Prenner kluba?

Prenner je nelegaliziran in v mirovanju, ime je sicer na voljo, čeprav mislim, da imam avtorsko pravico do njegove uporabe, ker sem se ga pač spomnila. Čitalnica je nadaljevanje ženskih avtorskih večerov, ki so se začeli v okviru Avtonomnih ženskih skupin (marec 1997, avtorica ideje Iva Jevtič). Izkazalo se je, da bo za želeno feministično dejavnost treba poiskati nov institucionalni kontekst. V Ženskem centru smo slabo sodelovale. Preveč je bilo vse prepuščeno Dragani Rajković kot koordinatorici, nalog nismo delegirale. Situacija je postala za vse destruktivna. Prišlo je do popolne ločitve. Formalno pravno čitalnico vodimo preko Zavoda Ekoda Alenke Burja.

Prostor imate samo v uporabi?

V uporabi, in to brez plačila. V tem hipu je to najbolj ustrezno. Če se bo zadeva z žensko čitalnico obnesla, bomo razmišljale o drugačnih institucionalnih in prostorskih rešitvah.

Spraševali sta se Dražena Perić in Mateja Hočevar.

PRO³ BLEMI

m/f: Intervju 1984 / *Parveen Adams*: Zapis o razločku med seksualnim razcepom in seksualno razliko / *Elizabeth Cowie*: Ženska kot znak / *Beverly Brown, Parveen Adams*: Žensko telo in feministična politika / *Beverly Brown*: Feministični interes za pornografijo / *Catherine Millot*: Ženski nadjaz / YOU KISS SO SWEET: FEMINISTI: *Tanja Rener*: Auguste Comte, John Stuart Mill / WHAT IS TO BE DONE ABOUT FEMINISM: *Vlasta Jalušić*: Nemogoča ženska / *Mirjana Ule*: Ali je feminizem še žensko gibanje? / HEALTHY AND BEAUTIFUL: *Lepa Mladjenović*: Političnost ženskog zdravlja / GIVING UP FUCKING FOR A FEMINIST IS ABOUT TAKING YOUR POLITICS SERIOUSLY: *Review*: Lynne Segal, Is the Future Female?

NIVES BRZIČ

Zakaj si sodelovala v ženskih skupinah in zakaj ti je bil feminizem pomemben?

V skupini Lilit sem bila, ker me je zanimala ženska tematika. Do takrat o tem sploh nisem posebej razmišljala niti nisem veliko vedela o feminizmu in lezbilstvu. Vedela sem samo, da me to zanima, in zaradi tega sem se odločila pridružiti se skupini. Na začetku je bil torej moj motiv radovednost.

Najprej si prišla na eno od predavanj v Lilit.

Res je, ne vem več točno, katero, vem pa, da je šlo za lezbično temo.

Najbrž je bilo to predavanje Suzane Tratnik aprila 1986.

Drži, predavala je Suzana. Takrat sem bila še poročena in o dogodku sem zvedela od moža, ki mi je povedal, da je videl plakat o predavanju, ki bi me gotovo zanimalo. Vendar tja nisem hotela sama, zato sem se dogovorila s prijateljico. Prav do ŠKUC-a pa sta naju celo spremljala moj mož in njen prijatelj ... Kolegice stvar ni zanimala, ni ji bila všeč, meni pa. Tam sem tudi srečala dve vrstnici z gimnazije, Mojco Dobnikar in Eriko Schauer, in z njima sem se dogovorila, da bom prišla na sestanek Lilit.

Tako si potem postala članica Lilit, ena od organizatork njenih dejavnosti.

Redno sem hodila na sestanke in pomagala. Sodelovala sem, recimo, pri pripravljanju plakatov, ki so bili fotokopirani v črno-beli

tehniki, in kar je bilo belega, smo potem barvale z rumenim tušem. Skupaj z drugimi sem jih tudi lepila po Ljubljani. Ne spomnim se pa, da bi pomagala pri organizaciji predavanj. Na ta sem samo hodila. Recimo na okroglo mizo o vojaškem usposabljanju za ženske, predavanje Barbare Martin iz Berlina o nemškem ženskem in lezbiškem gibanju, večer z Vando Krajinović iz Beograda o ženskem filmu itn. Spominjam se tudi, da sem se v Lilit prvič srečala z duhovnostjo, za katero prej sploh nisem slišala. Erika Schauer je takrat za našo interno uporabo prevedla veliko tekstov, ki smo jih brale in o njih razpravljale. To je bilo zame novo odkritje, tu sem se začela zanimati za duhovnost kot tako.

Sploh je bilo v Lilit veliko pogovorov.

Zelo veliko, vsak teden. Ti pogovori so mi tudi največ dali, skoznje se mi je odpiral nov svet, novo poglavje v mojem življenju. Šla sem vase, postavljala sem si vprašanja, poskušala sem globlje razumeti, kar sem prebrala in o čemer smo se pogovarjale. Predvsem s tem mislim na duhovnost v povezavi z ženskami.

V Lilit so se razvila tudi prijateljstva.

Tudi. Toda jaz po eni strani takrat nisem bila čisto navzoča. Še vedno sem bila osredotočena na svoj odnos z možem, najbrž zato, ker so se v najinem zakonu takrat začele prve težave, ki sem jih poskušala reševati. Poleg tega sem imela v službi krog kolegic, s katerimi smo se veliko družile in se pogovarjale. Spominjam se, da sem v ta krog prenašala tudi teme iz Lilit.

V tistem obdobju v Lilit nisem imela ravno kakšne prijateljice, prijateljske odnose sem razvila šele pozneje. Tedenske sestanke Lilit sem imela v rokovniku zapisane kot obveznost, kot nekakšno notranjo obveznost – ta srečanja so bila nekaj, česar nisem hotela zamujati, bila so mi pomembna. Lahko bi celo rekla, da so bili ti večeri zame možnost pobega iz tradicionalne vsakdanjosti, kajti sicer okrog sebe nisem imela ljudi, s katerimi bi se lahko pogovarjala na tak način. Zunaj te skupine sem morala funkcionirati, tako kot se je od mene pričakovalo, tu pa sem lahko razmišljala o sebi, se pogovarjala ...

Prej sem te vprašala o prijateljstvih. Mogoče je bila to premočna beseda, vendar pa so se v Lilit ustvarile vezi, ki trajajo še danes. Večkrat smo

preživljale skupaj tudi prosti čas, leta 1988 smo bile skupaj v Bohinju, novo leto smo pričakale v Portorožu itn.

To je res. Sama imam še vedno stike z nekaterimi takratnimi članicami.

Sodelovala si pri organizaciji prvega jugoslovanskega srečanja. Česa se spominjaš v zvezi s tem?

Srečanje je bilo v Kapelici na Kersnikovi. Prišle so ženske iz Beograda in Zagreba, dve tudi iz Sarajeva. Predstavile so se ženske skupine, ki so takrat delovale v nekdanji državi, imele pa smo tudi večer poezije. Tu je bila tudi prva res odprta debata o lezbilstvu.

Lahko poveš še kaj o tem, kako si doživljala skupino Lilit?

Na začetku mi je bilo vse super, zanimivo, fino. Zelo sem bila zadovoljna, ker sem se lahko o nekaterih temah pogovarjala v ženskem krogu, čeprav moram reči, da sem bila na začetku precej zaprta. Tudi v tisti skupini, čeprav je bila ženska, mi je bilo namreč težko govoriti. Mislila sem, da se o nekaterih stvareh pač ne govori, in s tem sem imela dosti težav. Potem pa sem začela prebirati knjige. Erika je prevajala razne članke in nam jih je dajala brati. Pogovarjale smo se o njih, sama pa sem jih še milijonkrat premlela v glavi. Ni se mi zdelo, da mi govorijo ravno kaj bistveno novega, vendar prej nisem vedela zanje.

V Lilit me je motilo to, da so se začeli – tako kot v vsaki ženski skupini še danes – konflikti. Ti konflikti so bili po mojem proizvod različnih razmišljanj, ki jih takrat, glede na to, da je bila Lilit prva feministična skupina v Sloveniji, nismo znale postaviti v širše okvire. Nekatero osebo pa so bile tudi nekoliko posesivne do Lilit.

Že na začetku, ko sem začela hoditi na sestanke, sta bili v Lilit dve smeri. Ena je bila teoretična, v drugi pa so bile ženske, ki bi počele kaj aktivističnega, praktičnega. Tu je nastalo tako veliko nasprotje, da so teoretičarke »spokale«, odšle so, vedno manj jih je prihajalo na naše sestanke. Ostalo nas je nekaj, ki smo si rekle – zdaj pa začnemo akcijo. Spet smo začele prirejati posebne večere Lilit. Bilo je super. Nekoč pozneje smo s spreji pisale grafite po Ljubljani. Organizirale smo tudi akcijo »Prosti čas«, »Time Off for Women«. Hotele smo povedati, da ženske opravljajo gospodinjska dela v prostem času in da zanja niso

plačane. Ta akcija je na ulici doživela velikanski uspeh. Tistim, ki smo ostale pri Lilit, je dala veliko energije in poleta. Konfliktov pa je bilo veliko in žal mi je, da jih nismo znale reševati.

Lahko poveš kaj več o feminističnih srečanjih v Zagrebu in Beogradu?

To sta bili drugo in tretje jugoslovansko feministično srečanje. V Beogradu je bilo zelo veselo. Tudi predavanja in delovne skupine so bile v redu, žuri pa so bili sploh nepozabni. Vsa jugoslovanska feministična srečanja imam v lepem spominu kot zelo produktivna srečanja. Veliko nas je bilo skupaj, to je bila energija, ki nam je dala polet za naprej.

Kaj pa zabave? Menda ste se pogosto dobivale pri Barbari Berce in so bila to produktivna srečanja?

Dokler ni bilo Metelkove in Ženskega centra, tako ali tako ni bilo nobenega prostora, kjer bi se ženske lahko srečevale. Zato smo se dobivale po domovih, največkrat pri Barbari Berce, pa tudi pri Mojci Dobnikar. Barbara je imela takrat za naše pojme velikansko stanovanje. Tu smo sanjale o najrazličnejših stvareh ...

Kaj pa ustanovitev SOS telefona?

Mislim, da je Mojca prišla na dan z idejo o ustanovitvi SOS telefona za ženske in otroke – žrtve nasilja.

Ne bo držalo. Prav ti, Gordana Kunaver in Mojca Šemerl ste bile tiste, ki ste začele govoriti o SOS telefonu, o tem, da ga je treba ustanoviti.

Vidiš, to sem pa pozabila. Kakor koli, šlo je za majhno ekipo, ki je vso svojo energijo usmerila samo v projekt ustanovitve telefona. Ne vem, koliko nas je bilo na začetku, zdi se mi, da nas je bilo veliko, kakšnih deset. Toda spet se je zgodilo, da nastalih konfliktov nismo znale reševati s pogovorom. Stvari bi morale reševati s kompromisi, z veliko pogovorov, toda takrat žal nismo poznale mediacije, supervizije ... Moram pa priznati, da so bili tudi zame kompromisi včasih nekaj nemogočega. Zelo težko sem jih sprejemala, čeprav se mi zdijo za delovanje skupine potrebni. Proti koncu tega projekta nas je ostalo samo še kakšnih pet, ki smo ga pripeljale do konca.

Spominjam se tudi, da smo šle na usposabljanje v Zagreb, kjer so

SOS telefon ustanovile pred nami. Tam smo dobile nekakšno predstavo o tem, kaj vse je treba narediti in kako lahko to naredimo. Ne vem, kdo je potem sestavil vse te ideje, katera je ugotovila, na katere vse institucije se moramo obrniti, kako dobiti prostor in vse drugo. Vem pa, da je bilo zelo veliko urejanja stvari in da sem pri tem tudi sama veliko sodelovala. Če bi hotela povedati več, bi pa morala pregledati svoje stare rokovnike. V tistem obdobju se mi je namreč dogajalo veliko pomembnih stvari, ločevala sem se, izredno sem študirala, ukvarjala sem se z glasbo, prvič sem se zaljubila v žensko ... Najbrž se zato težko spomnim podrobnosti. Se pa še spominjam, kako smo si šle ogledat prve prostore, ki smo jih dobile in so bili na obupni lokaciji in v obupnem stanju.

Pozneje so se začela prva usposabljanja. Mojca je vmes ekipo zapustila in se potem vrnila. Prva ekipa prostovoljk je bila zelo velika, na usposabljanje je prišlo čez 30 žensk, kar nas je zelo presenetilo. Kljub temu pa se je pri dežurstvih vedno zatikalo.

Res je. Jaz se spomnim še drugega problema, namreč tega, da smo bile nekatere feministke, druge pa ne, in da so se pojavili predsodki v zvezi z lezbištvom.

Ja, čeprav smo na prvih usposabljanjih zelo neposredno govorile tako o feminizmu kot o lezbištvu.

Kljub težavam se mi zdi, da nas je na začetku družil močan občutek, da skupaj gradimo nekaj novega.

Absolutno. Takrat so se v skupini pojavile tudi Mirjam Tozon, Andreja Čufer, Darja Zaviršek ... Darja je bila sicer pol leta odsotna, ker je bila v Nemčiji, kamor smo jo šle tudi obiskat. V Essnu nam je v Frauenraumu organizirala predavanje o ženskem gibanju v Sloveniji. To je bila močna ekipa.

Potem pa so se začeli konflikti ...

Mislim, da je bil problem način dela, o katerem se nismo strinjale. V skupini sta bili tudi Katja Bašič, kriminalistka, in Barbara Brecelj, tožilka, ki sta imeli drugačne predstave o tem, kako naj bi se delalo na telefonu. Nekako sta hoteli tudi voditi vse skupaj. In mislim, da sta imeli nekakšno idejo o institucionalizaciji, me pa smo hotele delovati nevladno.

Spominjam se, da sva se midve s Katjo večkrat močno sporekli.

Ja, mnenja so se kresala, tudi perje je letelo ...

Koliko časa si sploh bila pri SOS telefonu?

Zraven sem bila od začetka, pri ustanavljanju, potem pa sem delala kot prostovoljka dve ali tri leta.

Zakaj si prenehala?

Imela sem preveč obveznosti. Domov sem prihajala samo še spat. Drugi razlog je bil, da sem pregorela. Preveč sem dežurala in ponoči sem sanjala zgodbe žensk, ki so klicale k nam. Čutila sem preveliko odgovornost. Nisem si znala ustvariti distance, nisem znala tega dela vzeti kot nekakšno službo, kot nekakšno delo, ki ga pač opravljaš, pri čemer se ne smeš poistiti s temi ljudmi. Gre za podobno delo, kot ga imajo zdravniki. Tudi oni se ne smejo poistiti s svojimi pacienti, saj bi se v tem primeru ukvarjali samo z enim ali dvema in v resnici ne bi mogli opravljati svojega dela.

In še en razlog je bil – konflikti, za katere se mi je zdelo, da jih ne znamo rešiti in da tudi sama ne najdem nobene rešitve. Ob vseh mojih takratnih obveznostih mi je bilo vse to preprosto preveč.

Zdi se mi, da si bila takrat ena redkih, ki je znala delati brez konfliktov, brez sporov.

Prizadevala sem si.

Ti konflikti so se včasih iztekli v dolgoletne zamere. Kako si vzdrževala odnose z ženskami, ki so bile med sabo sprte?

Z vsemi, s katerimi osebno nisem prišla v konflikt, sem hotela imeti stike. In sem jih tudi imela. Čeprav je res tudi to, da sem se potem, ko sem odšla s SOS telefona, za nekaj časa skoraj popolnoma umaknila in nisem imela stikov z nikomer.

Si takrat skupaj z nekaterimi drugimi ženskami oživila Lilit?

Ja, po tem premoru, ki je, mislim, trajal kakšnega pol leta. S SOS telefona je v tistem obdobju odšlo več žensk. Ko gledam nazaj, se mi vse skupaj zdi malce smešno. Mojco Dobnikar smo si v naših glavah naredile za nekakšno avtoriteto, tako kot je ona rekla, je bilo. Takrat

pa smo si končno rekle – zakaj ne bi obnovile Lilit, tudi če Mojce ni zraven? Vse smo namreč imele v glavah predstavo, da brez Mojce nič ne gre. Res je, da je bila Mojca najbolj vpeljana, imela je stike z javnostjo, tekala je naokrog, v projekte je vlagala poslednje molekule moči. Mislile smo, da nič ne funkcionira, če je ni zraven.

Takrat pa smo razmišljale nekako tako – O. K., SOS telefon ima svojo ekipo, deluje, ni pa več nobene feministične skupine, ni prostora, kjer bi se družile ženske, ki razmišljajo o feminizmu in bi hotele narediti še kaj drugega. Tako se je pojavila ideja, da bi obnovile Lilit. To smo potem tudi poskušale narediti.

Katere ženske so še sodelovale pri tem?

Mislim, da Barbara Berce, Mojca Šemerl ... Pravzaprav se ne spominjam natančno. Takrat smo v Lilit začele s približno enako usmeritvijo, kot smo jo imele pred začetkom SOS telefona. Veliko smo debatirale o raznih temah. To smo zelo potrebovale. V slovenščini takrat, kolikor jaz vem, ni bilo nobene prevedene knjige. Tudi če sem potovala v tujino, nisem šla v nobeno žensko knjigarno, ker sploh nisem vedela, da obstajajo. Že ves čas smo tudi imele željo po feminističnem časopisu. Začele smo ga pripravljati, zbrale smo kar nekaj tekstov, bile smo že tik pred zdajci, ko se je čisto na koncu nekaj zalomilo, ne vem točno, kaj je bilo, dva prispevka nista prišla ali nekaj podobnega.

Kako bi se časopis imenoval?

Ne vem več. Imele smo veliko variant. Mogoče pa zadeve nismo izpeljale do konca, ker se nismo mogle dogovoriti o imenu. Nekje imam gotovo zapisano, kaj je bilo, na pamet pa ne vem.

Ste pisale same ali je šlo za prevode?

Oboje, imele smo svoje stvari, pesmi, prevode ...

Maja 1991 ste izpeljale četrto jugoslovansko feministično srečanje.

Res je, vendar se ne spominjam, katere ženske so sodelovale pri tem. To je bilo zadnje takšno srečanje v nekdanji Jugoslaviji.

Kaj pa skupina za samopomoč, ki ste jo ustanovile?

O tej skupini ne vem prav veliko, razen da so jo ustanovile tri ali

štiri ženske. Nekako smo ugotovile, da nima smisla, da se te štiri ženske o svojem delu in o tem, kar mislijo, pogovarjajo na sestankih Lilit. Zdelo se nam je boljše, da imajo svoj termin, s čimer so se strinjale. Takoj so začele z delom; dale so oglas – vabilo za skupino za samopomoč.

To je bila ena prvih skupin za samopomoč, kajne?

Ja, to je bila prva skupina za samopomoč.

Kaj pa tabori? V tistem času, ko ste oživile Lilit, ste pripravile tudi tabor.

To je bil mednarodni tabor, potekal je poleti 1992 v Zabičah pri Ilirski Bistrici. Tu je bila zelo aktivna Barbara Berce, sodelovali sta tudi Snežana Jovanović in Smilja Pipuš. Udeležila se ga je tudi neka begunka. Imele smo delavnice, zelo ustvarjalno je bilo. Oblikovale smo izdelke iz gline, imele smo glasbeno delavnico, tai chi ...

Lahko poveš kaj o ustanavljanju Ženskega centra na Metelkovi? Ali se je ideja o njem res pojavila že pred zasedbo Metelkove?

Mislim, da smo že veliko prej sanjale o hiši, v kateri bi delovale razne ženske organizacije. To je bila ideja o prostoru, kjer bi se zbiralo več ženskih skupin, nismo pa še formulirale strukture.

Kako je potekalo ustanavljanje Ženskega centra?

Pri zasedbi Metelkove je sodelovalo veliko žensk. Sama sem prišla zraven nekoliko po zasedbi. Prostore smo same obnovile, vložile svoj denar in veliko svojega časa. V teh prostorih, v katerih je pozneje nastal Ženski center, smo bile ženske iz raznih skupin in posameznice. Strinjale smo se, da bi rade imele prostor, ki bi bil samo za ženske, hkrati pa naj bi bil to prostor prav za vse ženske skupine, ki bi ga hotele uporabljati. Potem nas je razdelilo to, da so ženske iz LL hotele, naj bi bil ta prostor odprt tudi za geje, s katerimi so, med drugim najbrž zaradi politične moči, že ves čas sodelovale. Toda druge gejev nismo hotele zraven, to naj bi bil res zgolj ženski prostor. Tako je LL odšel v prostore čez hodnik, h gejem. Želele so pač delati skupaj z njimi. Takrat je bilo veliko prizadetosti na obeh straneh.

Prve mesece je bilo v Ženskem centru veliko prireditev.

Literarni večeri, otvoritve razstav, debate ... Na enem od literarnih večerov sem sama imela enega prvih nastopov s saksofonom.

Takrat smo pripravljale tudi nekakšno pogodbo o Ženskem centru, ki naj bi jo sklenile skupine, ki bi v njem sodelovale.

Res je. Veliko smo se pogovarjale o tem. Toda potem so se spet začeli spori. Mislim, da se je začelo, ko je Sonja Lokar pripeljala k nam na obisk skupino tujk, evropsko delegacijo, in nas prepričevala, da naj bi delovale na bolj institucionalizirani ravni, česar nismo hotele. Vem, da je tu nastal spor o tem, koga bomo sploh vabile v te naše prostore.

Pozneje so se začeli tudi spori o tem, ali bomo peljale velike projekte tudi izven Ženskega centra, ali pa se bomo osredotočale na manjše stvari v samem centru. Naslednja težava je bila pridobivanje denarja. Če ga dobimo, kako se bo delil, kaj bomo naredile z njim, za kaj ga bomo porabile ... In odnosi so se zapletli še na osebni ravni, kajti med nami so bile tudi lezbijke in prišlo je do ljubezenskih afer.

Še bolj so se stvari zaostriale, ko je prišlo do ponudbe iz Nemčije, da organiziramo mednarodno konferenco »Nacionalizem in feminizem«, ki je bila junija 1994 na Bledu, in še pozneje, ko smo organizirale izobraževalni tabor Nilski konj. Veliko je bilo sporov o denarju.

Vsebina konfliktov se je torej spremenila, v ospredje so prišli denar, ljubezenske zveze ...

Res je. Vendar denarja prej niti ni bilo. Mojci Dobnikar pa smo očitale tudi zadrževanje informacij v zvezi s konferenco na Bledu.

Ti si v Ženskem centru najprej delovala v okviru skupine Lilit.

Res je, toda na koncu smo v Lilit ostale samo še ženske, ki smo se začele lezbično identificirati, v manjših krogih smo naredile *coming out*. Želele smo delovati podobno kot LL, potem pa smo se odločile, da bomo ustanovile lezbično-feministično skupino. Take skupine obstajajo tudi v tujini in pravzaprav je zelo pomembno, da imajo lezbijke feministično zavest. To se nam je zdela zelo dobra ideja, zbrale smo deset podpisov, toliko jih je bilo namreč potrebnih za ustanovitev društva, in ustanovile skupino Kasandra.

Kaj pomeni kratica LL, »Lezbična Lilit« ali kaj drugega, npr. »Ljubljanske lezbijke«?

Mnoge ženske so prišle najprej v Lilit, ker ni bilo nobene lezbične skupine in tudi nobene druge ženske skupine. V okviru Lilit je konec leta 1987 nastala LL. Skupina lezbijk v Lilit se je takrat odločila, da jih feministične teme ne zanimajo in da bi rade počele druge stvari. Poimenovala so se Lezbična Lilit.

Še vedno si članica Kasandre. Kako si delovala v Kasandri, dokler si bila še v Ljubljani? Kaj ste počele?

Najprej smo bile vse zelo zaposlene s prenovo prostorov Ženskega centra. Da bi skupina sploh lahko delovala, so bili potrebni urejeni prostori. Na začetku smo imele morje želja in idej, kaj vse bi počele. Bilo mi je všeč, da sem si malo bolj jasno postavila svoje mesto, nisem se več skrivala samo v Lilit. Prišle so tudi nove ženske. Kmalu pa so spet nastali konflikti. Kasandra se je začela ukvarjati tudi z drugimi projekti. Zaradi delitve prostora z drugimi skupinami in skupnih sestankov je zmanjkovalo časa za naše teme in interese. Sestanki so bili zelo dolgi, bili so dvakrat ali trikrat na teden. To so bili v bistvu organizacijski sestanki, nekatere so želele delati projekte, druge so hotele delati v prostoru. Če bi se bolj potrudile, bi najbrž lahko speljale oboje. Sodelovale smo pri skupnem projektu, ki sem ga že omenila, pri konferenci »Nacionalizem in feminizem«, zanj so bile zadolžene Mojca Dobnikar, Dragana Rajković in Dada Bac. Sledil je tabor Nilski konj, na začetku nas je bilo šest, ki smo ga pripravljale, potem smo zaradi konfliktov ostale samo še tri. Po tem projektu so spet prišle na dan različne želje, na primer Barbara Berce se je zelo ogrela za idejo, da bi uredila prostor kot družabni prostor, kjer bi lahko ženske spile kavo ipd. Vsaka je imela v glavi svoj projekt, in spet nismo našle skupnega jezika. Potem sem že bolj redko hodila na sestanke Kasandre.

Kaj pa tabor na Pohorju, ki ga je organizirala Kasandra?

Ja, res je, to je bil lezbični tabor. Prvi Kasandrin tabor pa je bil leta 1994 na Soči.

Od leta 1996 živiš v Berlinu. Če pogledaš na vse to dogajanje iz berlinske perspektive, kaj bi rekla o njem?

Rekla bi predvsem – škoda. Škoda, da na Metelkovi ni več Ženskega centra. Ženski center je bil nekaj posebnega, vse smo vložile ve-

likansko energijo v to, da smo ga pridobile, da je deloval, in zdi se mi škoda, da je projekt propadel. Zdi se mi tudi škoda, da sta si dve od nas, ki sta dolgo časa vodili Ženski center, te prostore tudi nekako prisvojili, da sta vztrajali, naj se projekt dogaja po njunih zamislih. In zdi se mi škoda, da se ženske, ki smo toliko delale v Ženskem centru, nismo potrudile, da bi pridobile finančna sredstva, niti prošenj nismo pisale ... Če bi vztrajale, bi nam gotovo nekaj let nazaj uspelo dobiti vsaj toliko sredstev, da bi eno od nas polovično zaposlile.

Res je, da sem sama pred petimi leti odšla in da sploh po Nilskem konju v Ženskem centru nisem bila prav zelo aktivna. Vendar se mi zdi nedopustno, da so se tiste, ki so bile na koncu aktivne v Ženskem centru, kratko malo preselile v nove prostore, te prostore pa prepustile drugim. Zdaj so ženske skupine spet brez javnega prostora.

Danes se sprašujem tudi, kje so vse tiste knjige, ki smo jih dobile na različnih koncih, kje so računalniki, kje je televizor, video, kasetofon, kje so vse te stvari, kam so šle ... Še pred dobrega pol leta sem rekla Smilji Pipuš, ki je odgovorna oseba društva Kasandra, naj se o tem pozanima, pa nisem dobila nobenega odgovora. Sprašujem se, zakaj smo toliko let hodile tja, zakaj smo garale, renovirale prostore, zakaj smo vse to počele – smo res delale samo zato, da je vsaka nekaj pridobila zase, potem smo se pa razteple ... To je ta temna plat, ki mi najprej udari ven ob tvojem vprašanju.

Po drugi strani pa lahko rečem za tistih deset let, kolikor sem bila zraven, da smo res veliko naredile, da se je v vseh zadevah začelo premikati, da so tudi ženske na raznih položajih in teoretičarke mogoče začele drugače komunicirati, vse več žensk se je oglašalo v medijih, tudi žensk iz drugih krajev ... Zdelo se je, da se stvari odpirajo. Toda v Ljubljani smo zaprle pomembno poglavje. To me vedno znova potre. Danes ni nobene aktivne feministične skupine. Kam naj hodijo prihajajoče mlade generacije? Vse, kar imajo, so LL in socialni projekti, ni pa ženskega prostora kot takega, ni feminističnih skupin.

Barbara Berce je imela čudovito idejo o ženski kavarni v Ženskem centru. Vendar ideja ni uspela. Metelkova najbrž ni idealen prostor za kaj takega. Marsikatéro žensko je od tega, da bi prihajala tja, odvrnilo to, da je na Metelkovi cela alternativna scena. Sicer pa – zakaj bi pa moral biti Ženski center prav na takem kraju?

Predvsem pa imam občutek, da smo spet za nekaj let izgubile

možnosti. Če bi še bile na Metelkovi, bi si s politično akcijo morda lahko izbojevale drug prostor, tako pa bo, če se bo sploh katera tega lotila, treba začeti od začetka. Res, to meče temno senco na vsa tista leta ekspanzije, ki smo jo doživeli.

Čisto na koncu je v Ženskem centru delovala samo še Ženska svetovalnica. Zakaj misliš, da so vse druge odšle od tam?

Mislim, da se nobeni ni več dalo spopadati in da niso našle več zadosti skupnih točk. Ko se je, recimo, spet obnovila ideja o kavarni enkrat na teden, se je potem tam vrtela samo ena vrsta glasbe, tam se je kadilo, kar je nekatere motilo, na vsak način je moral biti žur, ne pa samo običajna kavarna, kjer nekaj popiješ, poslušáš glasbo v ozadju itn. Od nekaterih sem slišala, da jih je to odvrnilo, da jih ni vlečlo tja.

Mislim pa tudi, da se tudi na ženski sceni pozna vse tisto, kar je značilno za Slovenijo – nevoščljivost, boji za prestiž, vse so hotele biti najpametnejše, premalo je bilo popuščanja, premalo kompromisov, premalo solidarnosti ... Vsaka je mislila, da ima idealen koncept za Ženski center, in očitno se niso mogle sporazumeti o tem, kaj narediti z njim. Nikoli pa tudi nismo znale ločiti skupnih dejavnosti od prijateljskih odnosov. Mislile smo, da se moramo vse, ki se tam srečujemo, strašno dobro razumeti. V Berlinu delam v Begine, kulturnem projektu, ki je hkrati tudi kavarna in restavracija in kjer ves čas potekajo različne prireditve. V organizacijski ekipi smo štiri in dobro sodelujemo. Toda izven dela sploh nimamo nobenih stikov, še na pamet nam ne pride, da bi se morale družiti pred službo ali po njej ali da bi celo morale biti prijateljice. Tako je tudi v drugih projektih, recimo v Lesbenberatung, kjer imajo 20 zaposlenih. Svoje osebne interese poskušajo tako uskladiti, da lahko dobro delajo. Me pa smo v naših skupinah, namesto da bi peljale projekte, reševale svoje probleme, kar smo pravzaprav tudi potrebovale. Mislim, da lahko to rečem. Nismo se osredotočale na delo navzven in nismo poskušale naših odnosov tako uravnnavati, da bi lahko med sabo sodelovale, da ne bi bile kar naprej sprte ... Hotele smo več, hotele smo imeti razčiščene odnose, se odlično razumeti, šele potem pa naj bi bila stvar godna za delo.

Do tega pa se nikoli ne pride ...

Zelo težko.

Kakšna se ti zdi berlinska scena v primerjavi z ljubljansko?

Prvič, razlika je v številu prebivalstva. To je dejstvo. Mislim, da je to zelo pomembno, ker bi bilo mogoče pri nas veliko manj konfliktov, če bi imele več različnih interesnih ženskih skupin, če bi torej iz različnih mnenj in usmeritev žensk lahko nastajale nove skupine. Ženske bi tako lažje našle svoje somišljenice, lahko bi nastalo deset ali več ženskih skupin in vse bi bile zadovoljne.

Tako kot pri nas tudi v Berlinu ogromno žensk dela predvsem prostovoljno, samo en del njihovega dela je plačan. Denar daje senat oziroma mesto ali pa dobijo podporo kje drugje. Drugačna je tudi tradicija. Berlin je namreč že pred drugo svetovno vojno slovel kot mesto homoseksualcev in umetnikov. V Berlinu imaš vsak večer najmanj na štirih mestih dogajanja samo za ženske. Tu je veliko ženskih društev, od športnih do glasbenih.

Sicer pa ne vidim velike razlike. V Berlinu gredo ženske, recimo, enkrat na teden v disko, ki je samo za ženske, in tam je res množica žensk. Tega pri nas ni. Ko sem prvič prišla v ženski disko, sem bila šokirana. V različne klube pride tudi po sto žensk. Tu je res veliko vsega, različnih delavnic, tečajev, debatnih večerov, predavanj, koncertov itn. Lahko bi rekla, da je nemška družba feminizem in lezbilstvo sprejela in ju tudi financira. Vendar pa so – konkretno v Berlinu – ukinili veliko ženskih projektov, ker ne dobijo več denarja od senata.

*V prvem delu intervjuja je spraševala Mateja Hočevar,
v drugem pa Mojca Dobnikar.*

Lesbozine 2

Naslovnica 2. številke revije *Lesbozine* (februar 1989).

METKA MENCIN

Kako si prišla v skupino Ženske za politiko, glede na to, da pred tem nisi bila aktivna v ženskih skupinah?

Ne spominjam se natanko, vsekakor pa je bilo povezano z mojim delom na RK ZSMS, kjer sem se leta 1989 po odhodu Ingrid Bakše zaposlila kot strokovna sodelavka za področje novih družbenih gibanj. Takrat me je Ingrid Bakše predstavila Vlasti Jalušič, osebno sem spoznala Milico G. Antić, počasi pa tudi druge.

V tistem času se je končevala velika razprava o prebivalstveni politiki, ki se je še posebno zaostрила pri vprašanju abortusa. Nekajkrat sem sodelovala tudi v razpravi o tem v Klubu '89. Ko se je spreminjal zakon o državni upravi, smo poskušali uveljaviti zahtevo po ministrstvu za ženske. Za delegate v takratnem družbenopolitičnem zboru skupščine sem pisala stališča in o tem predlogu sem se tudi pogovarjala z Vlasto Jalušič. Zdi se mi, da sva se tako pobliže spoznali in pozneje me je tudi povabila v skupino Ženske za politiko. Vem, da sem šele v tej skupini osebno spoznala Tanjo Rener in Mirjano Ule. Medtem sem tudi kandidirala na volitvah in potem postala poslanka v skupščini, ki se je konstituirala aprila 1990.

Že na začetku svojega sodelovanja v skupini sem imela pomislek, bilo mi je nelagodno, ker je bila skupina zamišljena kot nestrankarska, jaz pa sem bila aktivna v stranki.

Vendar od članic skupine ni bilo slišati takih pomislekov, celo nasprotno, ti si menda znala delovati nestrankarsko.

Možno. Vendar so članice skupine imele tudi razne politične, ali

bolje, strankarske preference in zame je to bila nekoliko čudna situacija. Ves čas sem imela občutek, da sem zaradi svoje strankarske »vezanosti« sumljiva. Lahko bi prišlo do konfliktov.

Pa ni ...

Mislím, da ne. Jaz sem jih imela sama s sabo, ne spomnim pa se, da bi jih imela z ženskami v skupini. V stranki sem bila zelo aktivna in tam sem imela tudi prijatelje. Na ta krog nisem bila vezana samo politično in profesionalno, ampak tudi emocionalno. Do stranke sem čutila veliko odgovornost, zdelo se mi je, da je to tudi moj projekt. Predvsem zato, ker v tistih letih nisem imela nobenih težav z uveljavljanjem svojih stališč v stranki ali v poslanskem klubu. Zato me je včasih prizadelo, če se je prispevek stranke minimaliziral. Vedela sem, koliko energije je bilo vložene, ne samo moje, tudi drugih ljudi, da so nekatere stvari šle naprej.

V institucionalizirani politiki si seveda prisiljen sklepati kompromise, čeprav je včasih meja med slabo in manj slabo rešitvijo tanka, negotova. Moraš se pogajati in včasih popuščati, ker pa so izidi negotovi, se ne moreš izogniti slabim občutkom. Zato je bilo mogoče to nelagodje toliko večje in zato sem morda svojo pozicijo v skupini Ženske za politiko čutila »nečisto«. Bila sem pač dvojno vezana in načini delovanja so bili različni. Tudi odgovornosti.

Kako si se potem sploh počutila v tem okolju, kjer so se kazale različne politične preference, čeprav so se morda nagibale v isto smer?

Strankarsko se niso, politično oziroma ideološko pa že. V skupini ni bilo nikoli konfliktov zaradi političnih stališč, zato mi tudi ni bilo težko vztrajati. Zdelo se mi je pa, da bi včasih katera raje videla, če ne bi takratna ZSMS-LS, ampak kakšna druga stranka v teh zadevah nosila zastavo. Vendar o tem nisem nikoli govorila.

Kako pa si se počutila v skupini glede na to, da si bila po ženskem angažmaju pravzaprav novinka med članicami, ki so imele več izkušenj?

Svoje pomanjkljivosti sem čutila na teoretskem področju, ne pa, kadar je šlo za politiko. V političnih krogih sem se gibala že relativno dolgo. Še v starem sistemu sem bila delegatka v zboru občin. Zdelo se mi je, da imam občutek za politiko, vsaj za del politike, za neka-

tera področja. Zaupala sem si, vedela sem, da sem senzibilna za ta vprašanja. Na drugih področjih pa sem se bila pripravljena učiti. Veliko sem brala že prej, res pa nisem bila aktivna v nobeni skupini. Pri bolj teoretskih pogovorih sem se sicer počutila negotovo, nikakor pa ne, kadar je šlo za vprašanja političnih zahtev, za oblikovanje političnih stališč. Tako sem nekako lovila ravnotežje. Če bi bila moja negotovost prevelika, bi se umaknila, ker ne prenesem prehudega neravnotežja.

Kako si razumela svojo vlogo v skupini?

Če rečem najbolj preprosto, nase sem dejansko prevzela nalogo, da zahteve skupine poskušam uveljaviti v skupščini. Bila sem edina, ki sem to neposredno lahko delala, in to mi je dajalo nekakšno moč.

Vendar nisi bila v skupini samo zato, da bi imela v njej nekakšno vsebinsko zaledje za tisto, kar si počela v politiki?

Ne, čeprav sem jo potrebovala tudi zato. Pri posameznih vprašanjih sem se obračala na razne ženske. Kadar nisem vedela, kako še bolj prepričljivo argumentirati kakšne zahteve, ali kadar sem hotela kakšne argumente preveriti, sem klicala tebe, Vlasto Jalušič, Tanjo Rener, Mirjano Ule itn., skratka, poleg tega, kar smo se dogovorile na skupini, sem se obračala tudi na posameznice.

Nekatere članice skupine poudarjajo pomen obratne poti – tega, da si v skupino prinašala informacije.

Res je. Dolgo sem se odločala, ali bom kandidirala ali ne. Med drugim so me spodbujali tudi Milica Gaber, Jože Školč in drugi, in na koncu so me prepričali. Toda temeljni razlog, ki me je prepričal, da sem sprejela to odločitev, ki je bila zame zelo težka, velika in pomembna, je bila nevarnost, da se močno poslabša položaj žensk. Tako sem namreč razumela napoved omejitve pravice do abortusa. Ko sem prišla v skupščino, sem se zelo hitro usmerila v razmišljanje o tem, kaj kakšna zakonska rešitev ali pomanjkljivost v zakonodaji pomeni za ženske. Najbrž je bil eden od razlogov tudi to, da sem bila članica ženske skupine. Tu sem dobivala varnost, gotovost, da je tisto, kar delam, smiselno, in da moram vztrajati ne glede na reakcije, ker ne gre za marginalna, nepomembna vprašanja.

Poslanka v skupščini si bila slaba tri leta, do volitev jeseni 1992. V tem času sta bila ustanovljena tudi Komisija za žensko politiko in Urad za žensko politiko.

Komisija se je ustanovila že kmalu po konstituiranju skupščine. Jože Školč je kot predsednik poslanskega kluba ZSMS-LS na sestanku vodij poslanskih klubov predlagal ustanovitev komisije in mene za predsednico. Že prej smo se dogovorili, da bo predlagal, naj bodo v komisiji samo ženske. Na sestanku so se, kolikor se spomnim Jožetovih pripovedovanj, iz tega norčevali, potem pa so rekli, no, ja, če imamo že toliko komisij, imejmo pa še to. Komisija je bila nekaj eksotičnega, že na začetku ni bila sprejeta s kakšno posebno resnostjo. Nasprotovali pa so temu, da bi bile v njej samo ženske, in nekatere stranke so predlagale vanjo svoje moške člane, o katerih smo že vnaprej vedeli, da bodo njihove zahteve daleč stran od kakšnega feminizma ali vsaj od zahtev po enakem položaju žensk, da se bodo zavzemali predvsem za materinsko vlogo ženske.

Mislim, da sem sama naredila predlog nalog komisije, ko pa so skupščinske službe pripravljale osnovne akte komisije, niso upoštevale mojega osnutka, ampak so napisale svojega, ki je bil naravnan predvsem na poudarjanje družine. Na seji zbora mi je z amandmaji uspelo spremeniti te akte. Če se prav spomnim, sem se tudi takrat posvetovala s članicami skupine Ženske za politiko, tako kot v vseh podobnih primerih. Ne spominjam pa se več, kakšen je bil proces spreminjanja sestave komisije, kako je na koncu vendarle prišlo do tega, da je komisija imela samo članice, ne pa tudi članov.

Kot predsednica komisije sem imela precej proste roke pri odločitvi, kdo so stalno vabljene zunanje članice, in to mi je omogočilo okrepiti določeno politično, ideološko držo v komisiji. Zunanje članice sem izbrala po svojih preferencah in precej jih je bilo iz skupine Ženske za politiko.

Kako pa je prišlo do imena komisije?

Kolikor se spomnim, je bila to ideja Vlaste Jalušič. O imenu se je veliko govorilo že takrat, ko smo še v stari ZSMS prek novega zakona o državni upravi poskušali vpeljati žensko ministrstvo. Že takrat smo se veliko pogovarjali o imenu, ne vem pa, če je bilo izrečeno že natanko to ime.

In ime je bilo sprejeto brez problema?

Tako je. Kar je prav neverjetno.

Je bilo tako tudi z imenom Urada za žensko politiko?

Tudi. Takrat smo vztrajali tudi pri Komisiji za mirovno politiko.

Kako je bila speljana iniciativa za Urad za žensko politiko?

Ta iniciativa pa tudi v moji stranki ni bila prav zlahka sprejeta. Leta 1992 se je menjala vlada, predsednik je postal Janez Drnovšek. Ob menjavi se je spreminjal tudi zakon o vladi in takrat je Komisija za žensko politiko sprejela pobudo za ustanovitev urada ali podobne vladne institucije za področje ženske politike, hkrati pa smo peljali iniciativo skozi LDS, kjer smo morali seveda doseči tudi Drnovškovo privolitev.

Kdo so bili pri tej iniciativi tvoji zavezniki in zaveznice?

Zunaj stranke seveda skupina Ženske za politiko, znotraj stranke in v poslanskem klubu, kjer smo o tem največ diskutirali, pa je bilo nekaj ljudi, ki so tako ali tako ves čas podpirali take zahteve. Med njimi so bili Jože Školč, Jaša Zlobec, Franco Juri, Roman Jakič in še nekaj močnih poslancev, ki se jim je zdelo vredno te stvari tudi javno podpirati. To je bilo zelo pomembno. Dostikrat veliko ljudi ni imelo nič proti kakšnim zahtevam ali stališčem, problem pa je bil, da včasih ni bilo nikogar, ki bi potem pri teh stališčih vztrajal in jih javno podpiral.

Pri iniciativi za Urad za žensko politiko pa je bilo seveda zelo pomembno, da je bila tu že Komisija za žensko politiko, saj so v skupščinskih zborih zahtevo podprle članice komisije iz različnih strank.

Prej si govorila o svoji stranki. Je Vika Potočnik podprla to zahtevo?

Vika je bila takrat na porodniškem dopustu in je nismo veliko videli. Sicer pa mislim, da je bila do tega malo ambivalentna, kar velja tudi za marsikatero članico komisije. V komisiji se je vsem zdelo, da je tisto, kar delamo, naši predlogi itn., izredno pomembno, na sejah zborov pa je bilo videti, kot da so spričo drugih »velikih« vprašanj ta vprašanja zbledela. Včasih sem pričakovala podporo še od kakšne

članice komisije, pa je nisem dobila. Nekatere so imele težave v svojih strankah in jim take podpore včasih ni bilo lahko dati, saj so bila stališča komisije dostikrat v nasprotju s stališči njihovih strank. Moja pozicija, kar zadeva razmerje med stranko in komisijo, je bila preprosta, ni bilo konfliktnih zahtev.

V zvezi z našo iniciativo je prišlo do velikih diskusij o tem, kakšen organ sploh ustanoviti. Mirko Bandelj, pravnik, ki je že prej delal v državni upravi in je bil takrat sekretar našega poslanskega kluba, je veliko pomagal pri strokovni definiciji, pri tem, da smo oblikovali optimalni predlog. Mislim, da smo v komisiji pustile odprte možnosti v zvezi s statusom predlaganega organa in smo samo opisale, kakšna pooblastila bi moral imeti, nismo pa rekle, na kateri ravni naj bi bil ustanovljen. Eden od razlogov, zakaj nismo predlagale ministrstva, je bil, da bi to moral biti medresorni organ. Ženska politika pač zadeva več področij, več ministrstev, ministrstva pa so organizirana za določena področja. Razmišljali smo tudi o ministrici brez listnice. Ne spomnim se, kako smo konec koncev prišli do tega, naj bo ta institucija urad pri predsedniku vlade. Vsekakor je to visoka pozicija v državni upravi.

V moji stranki so bili odpori proti ženskemu ministrstvu še v prejšnjem režimu, ko se je ta predlog prvič pojavil. Začeli so se že z Žensko resolucijo na kongresu stranke leta 1989.

Prva direktorica Urada za žensko politiko je bila Vika Potočnik.

Tako je. Vendar ni bila dolgo, ker so bile približno pol leta po ustanovitvi Urada že volitve. Za njo je postala direktorica Vera Kozmik, Vika Potočnik pa je bila v naslednjem parlamentarnem mandatu predsednica Komisije za žensko politiko.

Katera so bila tista področja ali vprašanja, kjer je bila po tvojem mnenju najpomembnejša povezava med ženskimi nevladnimi organizacijami in Komisijo za žensko politiko, se pravi povezava, ki si jo nekako poosebljala?

Predvsem vprašanje ustave in z njo povezana pravica do abortusa. Če govoriva o tej povezavi, je bilo najpomembnejše, da je skupina Ženske za politiko v vsakem trenutku vedela, kaj se dogaja z ustavo. Osnutki so se namreč kar naprej spreminjali, ves čas se je kaj doga-

jalo, spremembe pa so bile take, da je bilo treba zelo natančno brati, da ne bi prišlo v ustavo kaj, kar bi bilo nevarno. Spomnim se, da je eden od osnutkov vseboval člen o varovanju zdravja otrok pred rojstvom, in to v takem kontekstu, da bi bil lahko podlaga za legalizacijo popolnega nadzora nad nosečnico. Mislim, da smo bili takrat zelo usklajeni Zeleni, Združena lista, ZSMS-LS in socialisti, večkrat smo se sestali, da bi se uskladili. Nekaj težav je bilo prav v zvezi z omenjenim varovanjem zdravja otrok in v zvezi z ugovorom vesti. Takrat je komisija sprejela in dosegla tako spremembo člena, da se spoštuje ugovor vesti, če ne posega v pravice druge osebe. Bilo je jasno, da bo vsebina tega člena vplivala na dostopnost pravice do abortusa, čeprav so tisti, ki so zagovarjali ugovor vesti, govorili o vsem drugem, samo o pravici do abortusa ne.

Takrat so stvari tekle zelo skladno. Skupina Ženske za politiko je v tistem času imela kolokvij Status družine v političnem prostoru, pripravila je knjigo Abortus –pravica do izbire?!, kar seveda ni bilo naključje.

Seveda, to so bila takrat odprta politična vprašanja. Delno je šlo za odgovore na to, kar se je dogajalo, delno pa že celo za odgovore na anticipirana vprašanja, ki so se postavila pozneje. Povsem jasno je bilo, kam vse skupaj pelje.

Take knjige, kakršna je Abortus –pravica do izbire?! ženska scena ni izdala ne predtem ne potem.

Res je. In izšla je v pravem trenutku, pred sprejemanjem ustave. Bila je izredno aktualna in na sejah v skupščini smo jo uporabljali kot orožje.

V povezavi med skupino Ženske za politiko in institucionalno politiko je bilo izredno pomembno, da je skupina zelo hitro javno reagirala na dogodke in močno pritiskala na institucionalno politiko. Prav zaradi teh pritiskov včasih nismo popustili tako hitro, kakor bi mogoče sicer. Ti pritiski so nam, ki smo se zavzemali za enaka stališča, dajali še večjo legitimnost, zlasti pa so pomagali pri tistih, ki so nihali. Boj za tako formulacijo v ustavi, ki bi omogočala pravico do abortusa, ni bil enostaven, glasovali smo na vseh treh zborih skupščine ...

Zdi se, da je bilo napeto ...

Saj je tudi bilo. Spomnim se, recimo, svojih pogovorov s poslan-cema LDS Miletom Šetincem in Tonetom Anderličem, ki sta bila člana ustavne komisije; pred sejami smo se pogovarjali, po sejah sem ju dobesedno zasliševala o tem, kaj se je dogajalo ... Zelo pomembne so bile nianse. Potem ko je že obveljala formulacija o pravici do svobodnega odločanja o rojstvu otrok, smo se morali bojevati še za to, da bi bila na sejah zborov sprejeta uradna obrazložitev. Tu nam je pomagal Matevž Krivic z informacijo, da mora razlagalec ustave nujno upoštevati uradno obrazložitev, če je bila ta sprejeta na sejah zborov. Bitke so bile hude, spomnim se, da sem trepetala pred vsako sejo ustavne komisije in po njej ...

Vmes se je dogajalo vse mogoče. Najbolj zoprne so bile zahteve ali vsaj nasveti mojim kolegom, naj ZSMS-LS popusti, ker da bomo (bodo) sicer zagovorniki pravice do abortusa krivi, da ustava ne bo pravočasno sprejeta. Ta argument se je ponavljal tudi na seji delegatk, ki smo jo sklicale pred sprejemanjem ustave in jo je vodila Darja Lavtižar Bebler, tudi članica ustavne komisije.

Katera so bila druga pomembna vprašanja v zvezi z žensko politiko v tem času?

Spreminjala se je recimo zdravstvena zakonodaja in tu je tudi šlo za pravico do abortusa. Prvi dokument, ki smo ga dobili z vlade, ni predvidel umetne prekinitev nosečnosti kot posega v okviru obveznega zdravstvenega zavarovanja, kar se nam je posrečilo spremeniti.

Drugo sporno vprašanje na tem področju je bil ugovor vesti. Tu je prišlo do čudnih zapletov. Ugovor vesti je bil v novi zakonodaji seveda predviden, tega ni bilo mogoče preprečiti, ker ga je vsebovala že ustava. Na podlagi tega sem oblikovala radikalno zahtevo, da bi moral zdravnik, ki uveljavlja ugovor vesti, še preden je sprejet na delovno mesto, o tem obvestiti zavod. Intenca tega mojega predloga je bila, naj zakon ugovor vesti uredi tako, da pacienti in pacientke zaradi tega ne bodo nikakor prizadeti, tudi ne s tem, da bi morali po storitve v en zavod namesto v drugega. Sicer bi se nam lahko zgodilo tako kakor v Italiji, kjer obstajajo klinike, ki opravljajo abortuse, in druge, ki jih sploh ne. Ta radikalna varianta ni bila sprejeta, ampak je ostalo pri splošnejši določbi, da pacienti ne smejo biti prizadeti pri uveljavljanju svojih pravic, ni pa specificirano, kako naj bo to zagotovljeno.

Spreminjala se je tudi pokojninska zakonodaja, med drugim so poskušali izenačiti delovno dobo žensk in moških, in to kar naenkrat, ob tem, da je bila delovna doba tako ali tako podaljšana.

Ne vem, ali smo o vseh teh vprašanjih diskutirale na skupini Ženske za politiko, vem pa, da sem se o njih pogovarjala s članicami. Navadno sem pripravila stališča ali amandmaje in se potem o njih pogovorila z drugimi. V glavnem v teh stvareh nisem »solirala«.

Če bi bilo tega več, bi mogoče ženskam šlo bolje. Tu je šlo za zelo neposreden vpliv ženskih nevladnih organizacij, ne samo za poskuse vplivanja naokrog, prek medijev.

Tu je bil ta vpliv res zelo produktiven. Mnoge predloge so potem sprejeli v skupščini. Kdo bi si, recimo, na začetku mislil, da nam bo uspelo z iniciativo za ustanovitev Urada za žensko politiko – pa nam je!

Še vprašanje v zvezi z neko drugo temo. Kolikor se spomnim, si bila edina, ki ni prihajala iz kakšne lezbiške skupine, a si se ne glede na to javno zavzemala za pravice lezbijk in gejev.

Ko smo govorili o ustavi, je tudi skupina Ženske za politiko podprla zahtevo, da se v ustreznem členu eksplicitno zapiše tudi enakost ne glede na spolno usmerjenost. Sicer pa se tudi jaz ne spominjam, da bi ženske nelezbiške skupine javno podpirale pravice lezbijk. Že Suzana Tratnik me je nekoč v nekem intervjuju vprašala, kako to, da to počnem, in ali me ne bi nič motilo, če bi me zaradi tega imeli za lezbijko. S tem si res nisem belila glave. Ta moja zavzemanja so bila pač v skladu z mojim osnovnim prepričanjem, da je treba vsem ljudem ne glede na kar koli zagotoviti enake pravice, čim bolj izenačiti njihove možnosti. Ker se o gejih in lezbijkah skoraj ni govorilo, sem nekako vzela za svojo nalogo, da sama govorim o njih. Zdelo se mi je samoumevno.

Pred tem tudi nisem vedela, da so med ženskimi in lezbiškimi skupinami relativno pogosta trenja, to sem izvedela šele iz knjige *I. - Zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem 1984-1995*. Knjiga me je opozorila na to, da se zdi heteroseksualkam samoumevno, da se pogovarjajo o problemih, ki jih imajo z moškimi, ali o abortusu itn. Kje pa so tu vprašanja, ki zanimajo lezbijke?

Ravno o tej točki te sprašujem. Kako to, da si se kljub običajni večji ali manjši indiferentnosti heteroseksualk ukvarjala s temi vprašanji?

Ko sem prišla na ZSMS, so bila tri področja, ki so me nekako vznemirjala in zaradi katerih se mi je zdelo smiselno vztrajati v politiki; poleg mirovne politike so bila to vsa vprašanja v zvezi s človekovimi pravicami, med njimi posebno tista, povezana z ženskami in istospolno usmerjenimi. V zvezi s tema skupinama je toliko zasidranih predsodkov, toliko problematične samoumevnosti – samoumevno je, da nimajo enakih pravic, samoumevno je, da se o njih zbijajo neslane šale, samoumevno je, da so na obrobju ... To me je vedno motilo.

Pozneje pa so se ljudje tudi obračali name v zvezi s tem, recimo, pri pobudi za ustavni spor glede zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih itn. Takrat nisem bila več v skupščini, vendar sem vseeno sodelovala pri pripravljanju ustreznih predlogov za novi zakon, in sicer z zahtevo, da se vpelje formalnopravna izenačitev istospolne zakonske zveze. Prav tako sem sodelovala v razpravi o novi kazenski zakonodaji. Ko je bila Vika Potočnik predsednica Komisije za žensko politiko, je ta obravnavala tudi predlog novega kazenskega zakonika in podprla predlog, da zakon eksplicitno prepove diskriminacijo na podlagi spolne usmerjenosti in da sta člena o posilstvu in spolnem nasilju zapisana tako, da sta storilec in žrtev lahko katerega koli spola. Ti dve rešitvi je zagovarjal tudi takratni pravosodni minister Miha Kozinc, čeprav so jima ugovarjali mnogi pravniki. Ne vem, kaj sta ti dve spremembi prinesli v praksi, zdi se mi pa zagotovo pomembno že to, kar sta prinesli na simbolni ravni.

Žal mi je le, da pri zahtevah po uradni obrazložitvi ustave nismo uspeli z iniciativo, da naj razlaga člena o enakosti v pravicah, pravzaprav sintagma »druge osebne okoliščine« pojasni, da to vključuje tudi enakost ne glede na istospolno usmerjenost. Tu se je pokazala nemoč gejevskih in lezbiških skupin. Takrat je bilo težko vzdržati bitko na obeh frontah – v zvezi s pravico do svobodnega odločanja o rojstvu otrok in hkrati v zvezi s to drugo zahtevo. In potem smo pač eno fronto zaprli, da smo lahko vzdržali na drugi, kar je tudi moja krivda. Takrat smo zamudili pomembno priložnost.

Kako pa se spominjaš konfliktov in razpada skupine Ženske za politiko?

Spomnim se, da so v skupini počasi rastle napetosti. Toda moj položaj je bil ves čas drugačen od položaja drugih. Vem, kakšne težave sem imela sama, z drugimi pa se o tem nisem pogovarjala. Spominjam se še, če povem čisto po pravici, da sem začutila olajšanje, ko je padla odločitev, da skupina preneha delovati. S tem je nekdo drug razrešil moj konflikt. Zveze na osebni ravni sem sama ohranila, tako da razpada skupine nisem doživela kot izgube. S članicami sem se še srečevala na sejah komisije in imela z njimi tudi osebne stike.

Vem pa, da mi je bilo ves čas nelagodno zaradi napetosti, ki sem jih čutila med članicami.

Ali drži, da so nekatere članice postopoma postajale tudi bolj strankarske ženske?

Mislim, da je to res, in šlo je vsaj za dve stranki. Poleg tega so se vlekli še nekateri konflikti iz preteklosti. Zdi se mi, da je šlo tudi za prestižne boje, za pozicije moči v skupini. Skupina naj bi bila sicer organizirana nehierarhično, a se je hierarhija vzpostavila sama od sebe, vsaj tako sem zaznavala razmerja v njej.

Že od začetka pa sem čutila problem strankarskih preferenc. Ker je bila moja nedvoumna, sem seveda razmišljala tudi o preferencah drugih. Dokler je šlo za biti ali ne biti, te razlike sicer niso bile problem, ko pa so velike bitke minile, ko se je ozračje nekoliko sprostito, hkrati pa so se bližale volitve, pa so postajale pomembnejše. Konec koncev je to bila politična skupina.

Omenila si boje za pozicije moči v skupini. Pravzaprav so bila v skupini vsa znana imena feminizma v Sloveniji. Toda kolikor vem, je bilo na začetku tudi precej članic, ki niso sodile mednje, ki pa so postopoma zapuščale skupino.

Osip je bil velik. Skupina je sicer naredila izredno veliko. Toda zdi se mi, da se vse skupine, ki delujejo na etični pogon, če lahko temu tako rečem, sčasoma nekako izrabijo, članicam postanejo pomembnejše druge stvari. V tej skupini je bilo to očitno. Dokler je bila situacija najtežja, najbolj ogrožujoča, se pravi, dokler je bila pod vprašajem pravica do abortusa, smo držale skupaj, ko pa se je situacija sprostita, je nastala kriza. Zdi se mi, da je bil razpad neizbežen, čeprav bi se skupina lahko ohranila v kakšni drugi obliki. Nekatere ženske

skupine obstajajo že zelo dolgo, vendar gotovo niso več take, kot so bile na začetku.

V skupini Ženske za politiko pa so bile tudi precejšnje teoretske razlike, ki so po mojem prav tako ustvarjale napetosti. In ko se teoretski in politični spori pomešajo med sabo, postane hudo. Take konflikte je zelo težko razrešiti.

Tema nasilje nad ženskami v tej skupini ni veljala za relevantno.

Tak občutek imam tudi jaz. Mislim, da sem nekoč celo slišala, da preveč intenzivno ukvarjanje s tem vprašanjem kar kliče nase stigmo; da je vprašanje sicer pomembno, vendar preozko za tako široko opredeljeno skupino. Sama ne vidim razloga, zakaj nasilje ne bi moglo biti del tega, s čimer se je skupina ukvarjala. Mislim, da je ta tema veljala za problematično tudi takrat, ko je bil ustanovljen Urad, ki se je pod vodstvom Vike Potočnik začel ukvarjati tudi z njo.

Demonstracije za pravico do abortusa so imele velik učinek na praktični in simbolni ravni.

Res je. Pomembne so bile v konkretni bitki v zvezi z ustavo, povezale so najrazličnejše ženske skupine in nam dale samozavest, da lahko marsikaj naredimo, kadar gre zares. Mislim, da je ta dogodek ostal v kolektivnem spominu kot velika ženska zmaga.

Spraševala je Mojca Dobnikar.

LILI VUČENOVIC

Lahko najprej poveš, kako razumeš feminizem? Se imaš za feministko? Se je tvoje videnje feminizma od tvojih začetkov aktivizma do danes kaj spremenilo?

S feminističnimi oziroma ženskimi vprašanji sem se srečala na Visoki šoli za socialno delo. Že na začetku študija sem začela iskati polje svojega interesa. Potem sem leta 1993 spoznala Darjo Zaviršek in njeno skupino, ki se je dobivala na fakulteti, in sem se ji priključila. Na začetku sem bila mogoče malo skeptična. Na prvem sestanku se mi je zdelo, kot da so s tistim, o čemer govorijo, ubesedile vse tisto, kar sem jaz vedno opazovala, o čemer sem premišljevala pa premlevala s svojimi prijatelji in prijateljicami. Potem smo začele resno s temami, kot so nasilje, zlorabe itn., o katerih se mi je vedno zdelo, da so tabuizirane. V bistvu me je pritegnil projekt varna hiša za ženske. To se mi je zdela pomembna stvar.

Lahko poveš kaj več o skupini Modra?

Modra se je v tistem času dobivala že skoraj eno leto, organizirala je tudi že tabor. Potem smo se konec leta 1993 registrirale. Začele smo resno načrtovati delo. Najprej smo štiri predstavnice Modre odpotovale v London, kjer smo delale kot »shadow workerice« v varni hiši Greenwich Women's Aid. Tam smo si nabrale zelo veliko izkušenj, videle smo, kako je organizirana celotna stvar. Fasciniralo me je, spoznala sem cel kup fenomenalnih žensk, ki so mi dale notranjo moč, da sem si rekla – treba je nekaj narediti. Na drugi strani sem z distanco do Slovenije in tukajšnje situacije veliko lažje videla, da pri nas ni nič

konkretnega narejenega na področju nasilja, razen da je SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja deloval že nekaj časa. Zdelo se mi je, da bi morali imeti vsaj varno hišo.

V tistem času sem si že rekla feministka, ugotovila sem, da ima vsaka ženska košček moči, in če damo koščke skupaj, je moč veliko večja. Lahko kaj premakneš. Ne zavržeš tistega koščka moči, ki ga imaš. Ima pa ga vsaka.

Leta 1994 smo v Piranu organizirale tabor, na katerega so prišle tudi štiri ženske iz Greenwich Women's Aid. Tam smo napisale Manifest Modre in pripravile zloženko o nasilju v družini. To je bil zelo uspešen delovni tabor. Takrat so se začele dogajati konkretne stvari. V Ljubljani smo se še nekaj časa dobivale na VŠSD, enkrat na teden smo imele sestanke, v bistvu je pa Modra ves čas delovala tako, da je vsaka od nas imela košček Modre doma. Vedno je bilo treba kaj narediti, pa je vsaka kaj vzela in doma naredila.

Ves čas smo si želele, da bi imele skupen prostor, kjer bi začele aktivneje delovati, kjer bi imele tudi svetovanja itn. Leta 1994 sva imeli z Jelko Zorn v Ženskem centru na Metelkovi »četrteke«. Takrat še ni bilo elektrike, nobenega gretja, ob svečah sva čakali, delali letake, povabili sva ženske, hoteli sva narediti skupino žensk. Neka ženska je prihajala vsak četrtek in z njo smo se pogovarjale. Bilo je zelo pionirsko, polno fantazije, ob tistih svečah, ob plinski peči, vse je smrdelo, zeblo nas je, na sebi smo imele kape in rokavice. Človek si zdaj ne more misliti, da je bilo tako težko.

Je Modra sodelovala z drugimi organizacijami?

Leta 1994 je Modra z Žensko svetovalnico in Centrom za pomoč mladim oziroma Vesno Leskošek organizirala dvodnevni trening asertivnosti za ženske in moške, ki imajo izkušnjo nasilja ali izkušnjo bivanja v psihiatrični instituciji. Vodila ga je Margaret Page, angleška strokovnjakinja, ki je že dalj časa sodelovala z nami in še vedno sodeluje. Že na začetku se je zanimala za delo Modre in ves čas nam je bila pripravljena pomagati z idejami, znanjem in izkušnjami. Fina ženska, polna energije in znanja, kar nam je takrat bilo – in je še vedno – zelo dobrodošlo. Trening je potekal v organizaciji Altre – društva za novosti v duševnem zdravju in Šenta.

Leta 1994 je Modra skupaj z Žensko svetovalnico in Centrom za

pomoč mladim organizirala tudi enotedenski seminar o veščinah za ravnanje z ljudmi, ki imajo izkušnjo spolnih zlorab iz otroštva. Tudi to je bila zelo močna stvar zame. Oblikovale smo zloženko Nasilje v družini, ki je bila narejena pionirsko, kot je lahko bila v tistem času s sredstvi, ki smo jih imele na razpolago. Vera Grebenc, članica Modre, je začela z oddajami o ženski problematiki na Radiu Študent, ki so dolgo trajale. Na te oddaje je vabila vse ženske skupine, predstavljala je njihovo delovanje. Takrat se je Modra zavzela za to, da bi izšla knjiga *Spolno nasilje*, zbornik feminističnih člankov. Začele smo tudi zbirati denar. Pisale smo prošnje za razne projekte in se bolj ali manj neuspešno prijavljale na razpise. To so bili dnevi in noči neprestanega tipkanja, tuhtanja in druženja, pa vendar nismo obupale. Ko je bilo težko, smo se med seboj bodrile, si dajale moč in vztrajale.

Leta 1995 je Modra pripravila dneve v društvu Altra – zamišljeni so bili kot ženski dnevi, kjer bi se družile z ženskami, ki imajo psihiatrično izkušnjo. Nekaj se je začelo dogajati. Ženske so prihajale in odhajale. Potem se je izoblikovala skupina za samopomoč in nekaj časa je delovala v Altri. Leta 1995 smo še enkrat organizirale trening asertivnosti, na katerem niso bile samo socialne delavke, strokovnjakinje, ampak tudi uporabnice psihosocialnih služb. Močan trening. Bil je delovni seminar. Sodelovala je tudi Margaret Page. To leto sva se z Darjo Zaviršek pripravljali tudi na odhod v Peking. Še z drugimi smo pripravljale članke, imele smo organizacijske sestanke ipd. Veliko je bilo teh aktivnosti.

Kako ste bile izbrane za konferenco v Pekingu?

Za Peking so nas predlagali. Prosili so me, da bi šla v Peking, in še danes se mi zdi, da bi bila marsikatera druga ženska tudi lahko tam. Na začetku je bilo veliko žensk zainteresiranih, nakar nas je šlo šest, toliko nas je ostalo na koncu. Šle smo Katja Zabukovec, Renata Šri-bar, Vesna Leskošek, Živa Vidmar, Nevenka Lekše in jaz. Darja Zaviršek je bila v vladni delegaciji. Leta 1995 je Ženska svetovalnica dobila prostore na Slovenski cesti in ponudile so nam, da delamo v njihovih prostorih, da se lahko družimo in delamo pri njih. To se nam je zdelo v redu. Super je bilo. In potem smo tam nekaj časa delale. No, nekaj časa smo bile na Slovenski, kjer smo imele sestanke, počele smo stvari, urejale zadeve. Tisto leto sta nas Ženska svetovalnica in

Kasandra povabili, da se jima pridružimo v Ženskem centru, kar se je potem tudi zgodilo. Leta 1996 je pod urednikovanjem Darje Zaviršek izšel že omenjeni zbornik *Spolno nasilje*, potem smo tudi pomagale pri pripravi in sodelovale na demonstracijah ob 25. novembru, na Dan boja proti nasilju nad ženskami.

Govorila si o Modri in o drugih ženskih skupinah. Ali so te skupine zate »consciousness raising groups«?

Te skupine so gotovo tudi »consciousness raising groups«. V bistvu je v bilo v Modri več različnih žensk, prihajale so in odhajale. Kadar smo kaj potrebovale, smo, recimo, imele oblikovalko, ki nam je oblikovala znak. V bistvu je bilo to vse prostovoljno delo, vse smo enako rade delale in sodelovale. Mateja Horvat je imela razstavo v Ženskem centru. Ženske v Modri so različnih profilov. Niso samo socialne delavke, čeprav je skupina nastala iz skupine na Visoki šoli za socialno delo.

Lahko rečeš, da Ženski center deluje kot povezana celota?

Ženski center je v bistvu samo prostor. V njem delujejo avtonomne ženske skupine in posameznice. Že na začetnih srečanjih in sestankih je bilo rečeno, da ima vsaka skupina svojo avtonomijo. Kar se tiče prostora, se dogovarjamo in sproti usklajujemo. Seveda, kadar so bile akcije, smo delovale skupaj, recimo ob 25. novembru, Dnevu boja proti nasilju, ali lani ob nasilni deložaciji gospe Fatime v Ljubljani – takrat so se odzvale razne organizacije in posameznice. Tako da je še vedno stvar dogovora, kako in kaj. Ženski center je v bistvu prostor, kjer delujejo skupine in posameznice.

Lahko poveš še kaj več o konferenci v Pekingu?

V Peking smo šle Katja Zabukovec, Živa Vidmar, Renata Šribar in jaz z vlakom iz Varšave. To je bilo osem dni dolgo potovanje z vlakom, na katerem je bilo dvesto žensk. Pokrovitelj je bila OZN s programom UNDP (United Nation Development Programme), sponzorirali so to potovanje. Me smo bile pripravljene tudi šotoriti, samo da bi prišle tja. Ta vlak je bil v bistvu za nas rešitev, da smo sploh lahko šle, saj bi bilo letalo predrago. Potovanje je bilo fino, dvesto žensk na vlaku, v minimalnem prostoru, kjer smo delale in živele in se je vse dogajalo. Cela Sibirija je šla mimo nas, pa Mongolija in končno Kitajska.

Sama konferenca je bila v bistvu velikanska organizacija. Udeleževale smo se raznih delavnic, teh je bilo res veliko. Organizatorji so izdali debelo knjigo s seznamom vseh dogodkov. Morala si se prav pripraviti, kam boš šla, česa se boš udeležila. Ženske so organizirale razne delavnice. S Katjo Zabukovec sva se nekoč udeležili delavnice, kjer tistih, ki naj bi jo organizirale, sploh ni bilo. No, tam so bile še dve ženski iz Beograda, dve iz Zagreba in ena Makedonka in skupaj smo vodile delavnico o tem, kaj se dogaja v državah nekdanje Jugoslavije.

Bilo je 40 000 žensk na enem prostoru, v kraju, 50 km oddaljenem od Pekinga. Naredili so nekakšno umetno mesto, prav za to prilžnost, kjer smo bile zastražene. Bilo je zares veliko žensk iz vsega sveta, nekakšen svet žensk v malem. Ves čas se je kaj dogajalo. Ženske je zelo zanimalo, kaj se dogaja pri nas. Nekatere tudi niso ločile med Slovenijo in Slavonijo. Ženske iz nekdanje Jugoslavije smo se dobivale vsak dan ob treh v nekem paviljonu. Še vedno smo v stikih. Njihove zgodbe so bile zame zelo boleča izkušnja. Takrat sem ugotovila, da je vojna moška stvar.

V Pekingu sem praznovala rojstni dan in čisto po naključju se je zgodilo, da so bile v restavraciji, kjer smo jedle, tudi vse ženske iz nekdanje Jugoslavije, in jaz sem bila zelo žalostna, nakar se je pokazalo, da so mi spekle torto za rojstni dan. Potem smo bile vse ženske skupaj in to je bilo zame nekaj zelo dragocenega.

V Pekingu se mi je tudi porodila ideja, da bi pri nas ustanovila skupino za mlade ženske. Ko sem prišla domov, sem že začela razmišljati naprej in pisati projekt za to skupino. Potem smo se začele srečevati, mislim, da smo se prvič sestale februarja 1996.

Kako si ustanovila to skupino? Kako se je imenovala?

Moram reči, da je skupina sama naredila vse. To je bila skupina za mlade ženske, v kateri sva z Jelko Zorn postavili samo okvir in začetne teme. Pravzaprav sva tudi na plakat napisali nekaj tem, o katerih naj bi se pogovarjale, in potem sva te plakate razobesili po vseh fakultetah in drugod, na primer po zdravstvenih domovih. Najprej sva se bali, da ne bo prišla nobena. V bistvu je bila skupina zamišljena kot »consciousness raising group«, v njej naj bi imele prostor mlade ženske, da bi se lahko pogovarjale o temah, za katere druge nimajo

prostora. Hoteli sva izhajati iz tega, da bi ženske tudi same sodelovale pri projektu oziroma da bi tudi same dale pobude za srečanja.

Stvar je bila zelo preprosta. Rekli sva, da dava prostor, postaviva pravila in nekaj začetnih tem, potem bomo pa videle. Pa so začele prihajati. Kljub temu sva se na začetku zelo pripravljali na srečanja, celo za supervizijo sva se že vnaprej dogovorili, s strokovnjakinjo Silke Brecht, ki je študirala socialno delo v Dortmundu in je tudi diplomirala na temo skupine za samopomoč. Bila nama je v veliko pomoč.

Ta skupina je bila tudi zame prelomnica. V prvem sklopu srečanj sva z Jelko poskušali voditi skupino, predlagati teme, paziti, da si ne bi katera vzela preveč prostora in ga ne bi bilo dovolj za druge. Potem pa sva se odločili, da bova na drugem sklopu teh naših srečanj tudi midve bolj udeleženi v sami skupini in da bova poskušali narediti skupino bolj »self-oriented«; pokazalo se je, da je bila ta ideja zelo dobra. Ženske so bile zelo zainteresirane in so prihajale s svojimi temami. Tako smo se bolj spoznale in vse je bilo bolj poglobljeno. Dale smo si veliko podpore, jaz sem bila zelo vesela vsakega srečanja in tega, kar so ženske dosegle. Mislim, da je vsaka za sebe veliko naredila, da so bili rezultati zelo vidni. Potem sem o tej temi tudi začela pisati diplomsko nalogo, na temo skupin za mlade ženske. Zdaj zelo pogrešam skupino, ker je prišlo obdobje, ko je nekako zamrla, mislim pa, da se bomo spet začele dobivati. Imam polno idej, kaj vse bi lahko počele, več stvari je še treba narediti, prav za mlade ženske. Me smo namreč po treh tednih skupino zaprle, kar pomeni, da nismo več sprejemale novih žensk. Tako smo ustvarile varen prostor, kjer smo se spoznavale, same sebe in druge. Zdi se mi, da bi lahko bilo takih skupin veliko več.

Na čem temelji skupina za mlade ženske? Ima kakšne teoretske temelje, izhodišča?

Z Jelko sva študentki socialnega dela in stvari, s katerimi sva se srečevali, so v bistvu vse prepletene v tem projektu ženske skupine. Osnovna teoretična podlaga je bila feministična perspektiva, največ sva delali po knjigah *Spolno nasilje*, *Ženske in duševno zdravje*, *Mladinske delavnice*, *Žene za život bez nasilja*.

Kakšno je tvoje videnje odnosa med teorijo in aktivnimom?

To, kar delam, ponavadi poskušam podpreti z branjem teorije, ki mi omogoči poglobljanje znanja in nove perspektive. Imam se za aktivistko. Moje delo v skupini je temeljilo na tem, da izhajam iz potreb žensk, potreb, ki nastajajo in se spreminjajo.

Spraševali sta Živa Humer in Mateja Hočevar.

**Predsedstvo
CK ZKJ**

M4
Strogo zaupno

Informacija

**o temeljnih značilnostih idejnopolitičnega stanja v družbi
in ZKJ in o prodiranju meščanske desnice ter drugih
protisocialističnih sil**

Strogo zaupna »informacija«.

ANDREJA ČUFER

Kako doživljaš razvoj sebe kot feministke?

Spremembe se dogajajo na nezavedni ravni, tako da jih sploh ne zaznaš. Ko se dalj časa ukvarjaš s feminizmom, se ti lahko zgodi, da teh sprememb ne zaznaš več, predvsem zato, ker nimaš časa, da bi se ustavila in pogledala, kaj vse se je v polpreteklem obdobju zgodilo. Samo naprej greš in na lepem dobiš občutek, da se vrtiš v začaranem krogu. Nekakšno brcanje v prazno. Sama šele zdaj, ko že več kot leto dni nisem nikjer konkretno aktivna, razmišljam o stvareh za nazaj in jih oblikujem v nekakšno celoto. Vidim, da so se nekatere stvari vendarle spremenile. Od leta 1989, ko sem prvič prišla na SOS telefon in se srečala s feminizmom, do danes so se spremenili predvsem nekatere tabuji, vprašanja o nasilju, odnosih med spoloma ipd. Ne morem reči, da je zdaj vse lepo in v redu, še vedno je in bo treba delati na raznih ravneh, opozarjati in včasih tudi »težiti«, da se bo ženske, naše gibanje, naš feminizem zares pričel drugače obravnavati. Še vedno velikokrat slišim izjavo: »Jaz pa že nisem feministka!« Toda, oprosti, draga ženska, če podpiraš cel kup stvari, ki se ti zdijo samoumevne (pravica do zaposlitve, pravica do volitev, pravica do splava itn.), potem se ne moreš preprosto distancirati od feminizma. Te stvari nam niso bile dane same po sebi, nekoč so si morale ženske presneto prizadevati, da so prišle do tega, in so bile prav tako radikalne, kot s(m)o nekatere zdaj. Po drugi strani opažam, da ljudje poskušajo dobiti več informacij, in kar je še bolj bistveno, da razmišljajo o teh stvareh. Kadar govorim o tem, rada povem anekdoto o tem, kako sem na nekem seminarju nekje na začetku med drugim povedala tudi to,

da sem femnistka. Pozneje so me »obstopili« trije moški in mi navzkrižno poskušali dokazati, kako je ta naš svet lep in pravilno urejen. Niso bili nesramni, samo čisto zares so verjeli v to. Eden izmed njih mi je zadnji dan seminarja rekel: »A veš, jaz pa sem mislil, da si lezbijka, in sem bil šokiran, ko sem zvedel, da imaš družino in da živiš čisto normalno!« Po eni strani je bila zame ta ugotovitev grozljiva, po drugi pa mi je bilo všeč, da je človek spoznal, kako ima vsakdo izmed nas različne plati v življenju, ki se navadno med seboj bolj ali manj uspešno prekrivajo.

Sama se torej tudi javno opredeljuješ za feministko.

Nastopiti v javnosti, reči »jaz sem feministka«, je ena izmed stvari, ki se mi zdijo pomembne. To je lahko zelo naporno, kajti navadno si postavljena pod »žaromete«, pa če ti to v tistem trenutku ustreza ali ne. Zdi se mi, da veliko ljudi ne more sprejeti tega kot nekaj samo-umevnega. Pričakujejo, da boš razlagala in pojasnjevala vse različne poglede. To včasih zahteva neskončno potrpljenje in na trenutke tudi pogum. Priznati moram, da meni, vsaj na začetku, brez podpore skupine ne bi uspelo. Ne vem, če bi lahko postala tako močna, kot sem. Skupina in delo v skupini se mi zdi pomembno tudi v osebnih krizah, ki nastopijo tako v zvezi z delom kot z zasebnim življenjem. Meni je pomagalo že to, da sem vedela, da so neke ženske, s katerimi se bom lahko pogovorila o svojih dvomih, in preko tega našla tudi ustrezne odgovore. Včasih je bilo težko, ker v okolici ni bilo odziva ali pa je bil negativen. Bili so trenutki, ko sem težko sprejela, da zaradi svojega dela nisem sprejeta v svoji okolici ali pa da sem bila za kakšen segment ljudi preostra.

Uh, ko zdaj vse to govorim, zveni zelo hipotetično. Zadeve, o katerih zdaj govorim strnjeno, pravzaprav predstavljajo moj osebni razvoj v zadnjih desetih letih na raznih področjih in težko je iz tega potegniti nekakšno sklenjeno teorijo, nekakšen sinopsis.

Zakaj si šla s SOS telefona? Si se hotela poleg teme nasilja ukvarjati tudi z drugimi stvarmi? So bili razlog za tvoj odhod tudi konflikti?

Stvari so bile med seboj pomešane. Tisti razlog, zaradi katerega sem se odločila, da preneham delati pri SOS telefonu, je bilo razhajanje v tem, kako stvari peljati naprej, kako naj se lotimo obravnave

posameznih tematik. Če me spomin ne vara, se je spor vrtel okoli samopomočnih skupin. Vendar mislim, da je bilo to samo zunanji izraz vsega, kar se je v tistem času dogajalo z menoj. Predvsem sem prišla do točke, ko sem potrebovala čas, da uredim vse vtise in ugotovim, kje sploh sem in kaj počnem, da naredim nekakšno evalvacijo. Sâmo delo se je razširilo, vedno več je bilo obveznosti, dosegle smo stopnjo, na kateri je bila potrebna večja strukturiranost. V tistem času je bil v nevladnih organizacijah (tudi drugih, ne samo ženskih) trend, zagovarjati neformalno strukturo. Skratka, ni formalne voditeljice, vse smo enakopravne pri odločanju. Mislim, da to vzdrži samo do neke točke razvoja, potem pa je treba zadevo strukturirati. Ni nujno, da ta strukturiranost poteka na hierarhični ravni, lahko je tudi horizontalna. Pomembno je, da se določijo polja delovanja, interesi in s tem tudi odgovornosti. Če tega ni, prej ali slej pride do kaosa in do hudega križanja interesov. Primarni cilj pa se navadno izgubi nekje v množici nepomembnih, partikularnih problemov, ki poberejo večino časa in energije.

Kako je v tebi zorela ideja o Ženski svetovalnici?

Ideja o Ženski svetovalnici je pričela nastajati pozneje in bila kakšni dve leti zelo nejasna. Svoje obrise je začela dobivati šele, ko sem bila na praksi v Trstu. Tam sem v okviru nekdanje psihiatrične bolnišnice San Giovanni delala tudi v Ženskem centru in se zelo navdušila nad idejo, da bi kaj podobnega naredile v Ljubljani. Z Diano Jerman sva se kar veliko pogovarjali o tem. Na koncu je vse skupaj izpadlo tako, da mi je Diana sporočila, da je Ministrstvo za socialo objavilo razpis za nevladne projekte. Vmes sva povprašali še Mojco Urek, ki je bila takrat v Londonu, ali bi sodelovala. In smo začele. Naredile smo program na relaciji Ljubljana – Trst – London in se po vrnitvi začele intenzivno pogovarjati o tem, kako naj bi vse skupaj delovalo. Vmes se je zgodila še zasedba Metelkove: in smo jo imele – Žensko svetovalnico. Vse tri smo že imele izkušnje z nevladnimi organizacijami, tako da smo se lahko pošteno pripravile na to, kaj vse nas lahko doleti. Zavedale smo se, da bo to nekaj novega, predvsem pa smo želele cel program zastaviti tako, da bi se lahko razvijal tudi, ko bomo me odšle. Mislim, da nam je to uspelo. Osebnostno se mi zdi ta princip zelo pomemben. Sama sem tak človek, da zelo rada postavljam

projekte, vendar pa moram potem, ko so utečeni, iti naprej. Poleg tega se mi zdi za vsako organizacijo, ki je obrnjena navzven, zelo pomembno, da se ljudje menjajo. Najslabše, kar bi lahko Svetovalnico doletelo, je, da bi me še vedno vztrajale na svojih pozicijah ustanoviteljic. Všeč mi je, da smo se razteple in da iščemo vsaka zase nove izkušnje. No, če sem natančna, šli sva Diana in jaz. Zakaj sem odšla s SOS telefona? Ni bilo nasilje kot dejanje tisto, ki je v meni zbuvalo občutke nemoči. Za te občutke so bile krive situacije, ko nisem vedela, kakšno pomoč naj ponudim v trenutku, ko je bilo treba žensko in otroke spraviti na varno. V tistem obdobju je bilo zatočišče zgolj naša pobožna želja. Kar se tematike nasilja tiče – nasilje je povsod in s tem se ne morem sprijazniti. Če nekoliko posplošim – nasilje bo, dokler se ne bo spremenil koncept družbe. Družba po mojem mnenju temelji na nasilju, v osemdesetih in devetdesetih letih pa se je nasilje samo še potenciralo. Nasilje je dejansko navzoče na vsakem koraku. Otroci na dvorišču se pretepajo, starši pretepajo otroke, med sabo se tolčejo, v službah to poteka na raznih ravneh, princip pa je vedno isti – tisti, ki hoče biti močnejši, mora biti nasilen. Naj bo na ulici ali pa na filmu. Moja hčerka, ki jo poskušamo vzgajati v miroljubnem duhu, gleda risanko, potem pa poskuša vse skupaj ponoviti na prvi stvari, ki ji pride pod roke. Po mojem mnenju je treba spremeniti pogled na medsebojne odnose. Sem spadajo tako razne vrste komunikacije kakor tudi strukturne in vsebinske podlage posameznih družbenih segmentov (šolstvo, odnos do družine itn.).

Problem nasilja očitno doživljaš zelo osebno.

V nekem trenutku svojega življenja sem se odločila, da se bom usmerila od nekakšnega globalnega analiziranja k čisto konkretnim ravnam. Če sosedu pretepa otroka, bom posredovala in s tem verjetno dosegla večji rezultat, kot če bi poklicala policijo in rekla: »Poglejte, ta je pa nasilna, fuj!« Namen vsega tega je, da čim več ljudi prepričaš, da se nasilje na dolgi rok ne splača in da drugi načini mogoče prinesejo boljše rezultate. Je pa res, da moraš vložiti veliko, veliko več. Mogoče se bo to sicer komu zdelo zelo idealistično ali pa boj z mlini na veter. Sama sem se naveličala samo razlagati, da je okoli nas veliko nasilja in da moramo kaj storiti. Na splošno se bo večina ljudi strinjala z mano, vendar pa me bodo isti ljudje poskušali ustaviti, ko bom hotela na cesti posredovati v trenutku, ko starši pretepajo otroka. Da

ne bo pomote – to niso hipotetične situacije, to so dogodki, ki so resnični in se še danes ponavljajo. In to me razjezi. Poglejmo samo tole situacijo. Redno spremljam časopise in opažam, da se vse več piše o spolnih zlorabah otrok. Ko se o tem pogovarjam z ljudmi, so zgroženi in bi storilcu naredili vse mogoče. Potem pa mala deklica teka gola po stanovanju in jo obiskovalec uščipne v ritko. In ona reče: »Ne!«, pa jo kljub vsemu poskuša uščipniti še enkrat. In ko mu rečem: »Poslušaj, dete je reklo ne!«, me gledajo, kot da sem padla z Marsa. Ker ne razumejo, za kaj gre, pravijo, da pretiravam. Kako pretiravam? Je rekla ne ali ni? Tu zame ni nobenega pretiravanja, četudi je otrok star dve leti. Sama sem prišla do točke, ko ne morem prezreti nasilja, če ga vidim. Čisto zavestno sem se odločila, da se bom vmešala, ne glede na to, da obstajajo meje, ki določajo zasebnost. Zdi se mi noro, da se v imenu zasebnosti lahko z ljudmi počne marsikaj, se jih pretepa, ponižuje, spolno zlorablja. To zame ni zasebnost, to je izrabljanje moči. In v tej točki zame zasebnosti ni. Mogoče se sliši radikalno, toda zdi se mi, da gre zgolj za odločitev – ali nasilje sprejmeš ali ne. In če ga ne, ne moreš biti polovičarski. V stilu, saj ni v redu, da se pretepa, ampak vmešavati se pa res ni lepo. Biti tiho zame pomeni pasivno odobravati nasilje in takega odnosa nimam namena negovati.

Si sodelovala pri zasedbi Metelkove? Kako je tam nastala Ženska svetovalnica?

Kar se tiče zasedbe, sem prišla zraven čisto po naključju. Tisti petek sem bila v ŠKUC-u in tja so prišli člani Mreže za Metelkovo. Povedali so, da rušijo vojašnico in da bodo poskušali rušenje preprečiti. Povabili so nas, da se jim pridružimo. Saj veš – čim več nas je, tem bolje. Na mestu dogajanja je šlo vse zelo hitro in preden sem se zavedela, sem bila notri. Potem je bilo nekaj časa kot v panju, dogajalo se je na vseh koncih. Padle smo v dogajanje. Saj drugače skoraj ne bi mogle. Projekt Ženska svetovalnica je bil takrat ravno v fazi vsebinske priprave, tako da nam je prostor na Metelkovi prišel zelo prav. Vendar pa, ko smo pričele s konkretnim delom, smo glede na našo takratno ciljno skupino potrebovale prostor, ki bi bil vsaj ogrevan in kjer bi lahko imele priključen računalnik. Zato smo šle najprej na Kersnikovo 4, kjer nam je Center za pomoč mladim, pravzaprav Vesna Leskošek odstopila sobico. Pozneje smo se selile na Slovensko cesto, kjer smo imele čudovite delovne prostore, in nato po tujem poti-

Metelkovo. Ob tej zadnji selitvi sem bila že v sklepni fazi odhajanja, vem pa, da ji je botrovalo več razlogov. Eden izmed njih je bil, da je bila hiša denacionalizirana in predvidena za rušenje.

Kaj pa financiranje?

Na začetku nas je financiralo Ministrstvo za socialo, potem pa smo krog financerjev in financerk postopoma širile. Sem spadajo še Mestna občina Ljubljana pa različne fundacije. Denar smo nabirale tam, kjer se je pač dalo. In na razne načine.

Spomnim se, da je Modra nekaj časa delovala v vaših prostorih na Slovenski cesti.

Svetovalnica je imela v svojem programu zapisano, da je njen prostor na voljo tudi drugim – tako organizacijam kot posameznicam. Naš namen je bil omogočiti, da se uresničijo razne ideje. Ko smo pričele delati, se recimo o bulimiji in anoreksiji tako rekoč nismo pogovarjale, kaj šele, da bi razmišljale o samopomočnih skupinah. Potem je lepega dne prišla Ana Ziherl, predstavila svojo idejo o samopomočnih skupinah za bulimijo, povedala, kaj potrebuje, in to je bil začetek. Danes je na tem področju v Ljubljani štiri ali pet samopomočnih skupin.

Na tak način se razvijajo ideje. Ena prične s čim novim, pridruži se ji še ena in tako naprej. To je zame tudi osnovno gonilo celotne civilne družbe – razvejenost idej. Mislim, da je večini idej treba dati možnost, kot sem že omenila. Ali je ideja dobra ali slaba, se bo že pokazalo v njenem razvoju. Tudi tega sem se naučila v vsem tem času – da moraš vsake toliko tudi zaviti na »stranske poti«, zato da dobiš občutek, kako je, ko se kakšna ideja, zamisel ne posreči, da se naučiš načrtovati in izpeljati ideje. Nista zadosti zgolj zanos in veselje do dela, to sčasoma izpuhti. Vedeti moraš, kaj hočeš doseči. Kar se pomoči tiče, mislim, da imamo srečo, ker sta tako Ljubljana kot Slovenija majhni. Prej ali slej zveš, kaj kdo počne. In navadno je tako, da te bolj ali manj z veseljem sprejmejo, če si želiš sodelovati.

Skratka, ženske skupine so vse bolj odprte, fleksibilne ...

Že ves čas jih vidim kot izredno fleksibilne – ves čas se porajajo nove ideje, novi projekti, nove skupine. Obstaja nekakšno jedro, ki se

z leti širi. So ženske, ki so ves čas na sceni, ki vedno kaj delajo. Potem je množica drugih žensk, ki pridejo in grejo. Mislim, da se vse to pokriva s tem, koliko ženske potrebujejo, kaj so pripravljene sprejeti in koliko so pripravljene dati. Toda ko leta in leta počneš razne stvari s skoraj istimi osebami, je skoraj nujno, da pride tudi do neljubih trenutkov. Kar se mi zdi čisto človeško.

Kako gledaš na žensko sceno, kako jo doživljaš in kaj konkretno počneš na tem področju danes, ko nisi v nobeni skupini in deluješ kot posameznica? Kako se preživljaš, ali hodiš v čisto navadno službo ali pa je mogoče povezana s feminizmom?

Hodim v redno službo, s katero rešujem svojo finančno situacijo in ki nima nobene konkretne zveze s feminizmom. Skupine in jaz? V svojem razvoju sem prišla do točke, ko sem ugotovila, da ne morem več delovati v skupini in da moram pričeti delovati sama zase. Razlogov je kar nekaj. Vsakih nekaj let se umaknem v zasebnost in izstopim iz javnega delovanja, ker potrebujem čas za to, da ugotovim, kaj se je v aktivnih obdobjih zgodilo z menoj, da prevetrim svoje poglede, stališča in ideje, jih povežem z novimi spoznanji, skratka, potrebujem čas zase. Drugi razlog se veže na čas, ko sem postala mati. To je bilo strašno divje obdobje mojega življenja, ko sem tako rekoč skozi vse, kar sem počela, vlekla vzporednice. Zame je namreč zelo pomembno, da tisto, kar »predavam«, tudi živim v praksi, v dejanskem življenju. Morala sem prevetrirati in marsikdaj prevrednotiti cel kup odnosov – do same sebe kot ženske, feministke, matere, do hčerke, partnerja, moj odnos do tega, da v neki sekvenci živim klasično družinsko življenje, moj odnos do ženske scene. Skratka, cel kup med seboj prepletajočih se odnosov in pogledov, ki so se med seboj tudi križali in so bili protislovni. Dokaj garaško delo. Mislim, da bom to poskušala spraviti na papir.

Boš napisala knjigo?

Ha, ha! Ne verjamem, da bo ravno knjiga. V tem trenutku imam v glavi bolj serijo člankov, povezanih s tem, kar sem rekla. Pa s stereotipi, ki se oblikujejo na ženski sceni in sem se jih začela zavedati šele v zadnjem obdobju.

Za kakšne stereotype gre?

Stereotip je mogoče premočna beseda, vendar v tem trenutku ne najdem ustrežnejšega izraza. Na ženski sceni obstajajo nekateri vzorci razmišljanja. V vsakem primeru so tako obremenjujoči kot zavezujoči. Mislim, da se o tem ne govori oziroma se ni govorilo v času, ko sem še bila aktivna. Glede na to, da moje življenje poteka na več ravneh, ki se med seboj prekrivajo ali pa tudi ne, in upoštevajoč svojo željo, da živim tako, kakor mislim in čutim, moram dokaj pogosto »preveriti« različne teme. Sem sodijo tudi moja dejanja in mišljenja in v končni fazi tudi vprašanje, kaj sploh je feminizem. In smo spet na začetku.

Kaj si počela v obdobju med SOS telefonom in Žensko svetovalnico?

SOS telefon je bil ustanovljen leta 1989, 1992 sem diplomirala in vpisala magisterij. Bila sem pripravnica na Altri, kjer sem počela razne stvari – vodila tabore, delala z uporabniki in uporabnicami, sodelovala pri kratkoročnih projektih. Leto 1993 je bilo potujoče – 6 mesecev sem preživela v Italiji in 2 meseca v Ameriki. Vmes smo začele z Žensko svetovalnico. Centro Donna in House of Ruth sta bili dve ženski organizaciji, s pomočjo katerih sem razčistila kar nekaj vprašanj – delo z ženskami, analiza potreb, kaj pravzaprav je nevladni sektor. Takrat sem prvič začela razmišljati o nevladnem sektorju v širšem pomenu. V okviru tega sem v sodelovanju z John Hopkins University in drugimi organizacijami pripravljala seminarje, povezane z delom v nevladnih organizacijah. Vmes je bil še cel kup drugih stvari, ki se jih v tem trenutku ne spomnim.

Kaj pa skupina Ženske za politiko? Če se ne motim, si bila na ustanovnem sestanku?

Točno, to sem pa že pozabila. Če me spomin ne vara, je ta projekt hitro zamrl. Imele smo kar nekaj srečanj, vsaj tistih pred ustanovitvijo se spomnim. Kakor sem jaz takrat razumela stvari, je bila »scena« nekako razdeljena na teorijo in prakso, kar je vnašalo nekaj razlik v same razprave. Zame je bilo to, ali se ukvarjaš z nasiljem v teoriji ali praksi, velika razlika. Z leti sta se, vsaj pri meni, obe strani začeli medsebojno dopolnjevati. Ženska svetovalnica in magisterij pa sta združili prakso in teorijo. Mogoče tudi zato, ker se je oboje dogajalo v istem času. V vsakem primeru mislim, da te obe plati obogatita in ti dasta

večje možnosti za nadgradnjo že obstoječega znanja in izkušenj, predvsem pa dobiš boljši pogled v samo problematiko.

Pri delu v Ženski svetovalnici brez konkretnih izkušenj ni šlo. V teoriji lahko obstajajo idealne rešitve, težava pa je v tem, da v dejanskem življenju idealnih situacij ni, ker je življenje preveč nepredvidljivo. Spoznanje, da ne morem čisto nobeni ženski pomagati, dokler se sama ne odloči, da bo razrešila konfliktno situacijo, je bilo eno najbolj bolečih. In tudi najtežje ga je bilo vnesti v prakso. Ko sedi pred teboj človek, ki potrebuje pomoč, se ti zdi, da bi storila vse, kar je v tvoji moči. Toda najprej mora ta človek sam pri sebi spoznati, kaj in koliko je pravzaprav pripravljen vložiti v proces spreminjanja. Kajti ena sprememba potegne za seboj cel plaz sprememb. Ljudje se velikokrat sprašujejo, zakaj ženska ostaja pri moškem, ki jo pretepa. Ne zavedajo pa se, da je zelo težko prekiniti tako rekoč z vsem, kar je bilo do trenutka, ko je šlo čez rob, tvoja osebnost.

Kako usklajuješ življenjske vloge – od mame do feministke?

Zelo različno. Odvisno je od mene same, od moje okolice, od nešteto drobnih stvari, ki same zase niso tako pomembne, skupaj z drugimi pa so. So dnevi, ko bi se od vsega najraje odklopila, prenehala zaznavati in povezovati in čisto preprosto samo bila. Drugič spet rečem – pa kaj, taka sem, v to verjamem in to me dela močno. Včasih prepričujem, dokazujem ali pa »padem ven«. Če sem čisto iskrena – sama sem se odločila za vse to in že vnaprej sprejela, da bo v nekatereh obdobjih življenje težje, kot bi bilo, če bi bila sama ali pa samo s partnerjem. Biti z otrokom zame pomeni nenehno sklepanje kompromisov in iskanje čim bolj ustreznih rešitev. Smešno, toda meni se zdi, da se vlogi matere in feministke med seboj prekrivata. Vsaj pri meni je tako. S tem sem še jasneje zaznala, »kam pes taco moli«, kar se tiče materinstva in naše družbe.

Kar se okolice tiče, sem imela težave, ko sem bila stara 16 let, imam jih pri 30. in pri 70. jih bom najverjetneje tudi imela. Sicer postajam modrejša, ampak vsakdo, ki se ukvarja z nepravilnostmi v družbi, je moteč. Vse, kar ni v ustaljenih tirnicah in ni v skladu z obče priznanim, je moteče. Ljudje se počutijo ogrožene od tega. Včasih sem to težko razumela, zdaj se poskušam toliko prilagoditi, da jasno definiram svoje meje in zahteve. Tu sem, to počnem in imam namen

govoriti o tem. Vse drugo pa se mi zdi, da je čisto normalen proces usklajevanja vlog. Nič dramatičnega ne vidim v tem.

Spraševali sta Mateja Hočevar in Živa Humer.

DARJA ZAVIRŠEK

Kdaj si se začela zanimati za feminizem in kako se je to zgodilo?

Svoj zavestni vstop v feminizem povezujem z obdobjem, ko sem začela bolj sodelovati s tujino. Spominjam se, da so name zelo močno vplivali ženski študiji v Nemčiji. Leta 1987 sem imela priložnost, da sem šla tja na obisk in prvič videla poglobljene študije o nasilju nad ženskami, spolnih zlorabah itn. Spominjam se, da sem bila zraven tudi že leta 1984, ko je bil odprt klub Lilit v K4, čeprav to ni bil zavesten vstop v feminizem. Lahko bi rekla, da sem se leta 1987 začela z njim zavestno ukvarjati. Tako sem se leta 1988 vključila v skupino, ki je ustanavljala SOS telefon. Spominjam se, da smo se sestajale na raznih krajih, nekajkrat tudi na Visoki šoli za socialno delo, kjer je potekalo prvo izobraževanje za prostovoljke na SOS telefonu. Od tam imam še nekaj fotografij, ko so nas novinarke z raznih radiov prišle intervjuvat.

Moje začetno zanimanje za feminizem je povezano s temami nasilje nad ženskami, spolne zlorabe itn. Poleg tega pa sem ugotovila, da so sociološke knjige, napisane iz feministične perspektive, kratko malo bolj zanimivo napisane, bolj sočne, in so me začele zares znanstveno zanimati. V drugi polovici osemdesetih let sem delala tudi na področju duševnega zdravja in vem, da do konca osemdesetih let, ko sem leta 1987 delala v Zavodu za živčne in duševne bolezni Hrastovec, še nisem zares reflektirala spolnih razlik na tem področju.

V katerih skupinah si delovala?

Na začetku sem delovala pri SOS telefonu, potem pri Ženskah za

politiko, nato pa v društvu Modra. V aktivističnem smislu je bilo obdobje delovanja pri SOS telefonu zame zelo pomembno, ker sem imela prvič priložnost delati skupaj z ženskami. Dobila sem izkušnjo tistega, o čemer sem brala v knjigah – o pomenu zgolj ženskih skupin, o ženski akciji, tudi prve izkušnje z delom s telefonom, s fazami, skozi katere gredo ženske, ki delajo na telefonu itn.

Ženske za politiko so bile v intelektualnem smislu bolj zanimive. Tam so se zbirale ženske, ki so bile intelektualna elita na področju humanistike in družboslovja, Mirjana Ule, Tanja Rener, Eva Bahovec, Vlasta Jalušič, Neda Pagon in druge. Njihova jasna politična stališča so name naredila močan vtis. Obenem pa se spominjam tudi negotovosti in ambivalentnosti nekaterih, saj je, na primer, ena od akademičark opozorila na negativne posledice, ki jih ima ukvarjanje s feminizmom. Nnekoč je dejala, da si je treba najprej zgraditi kariero na temi, ki je družbeno sprejemljivejša, šele nato se je mogoče odkrito ukvarjati s feministično teorijo, sicer si zapraviš kariero. Delati akademsko kariero iz ženskih študijev naj bi za žensko pomenilo nevarnost, da bodo nanjo gledali kot na neustrezno znanstvenico. To sem si takrat zelo zapomnila in po svoje me je to čudilo. Pri mnogih ženskah, ki so bile od mene starejše deset, dvajset let, sem videla po eni strani velik pogum in voljo, da bi delale na področju feminizma, po drugi strani pa tudi nelagodje in strah, da bi zaradi tega lahko bile diskreditirane kot akademičarke. Jaz nisem imela občutka, da bi to lahko ogrozilo mojo kariero. Danes bolje razumem, kaj so takrat mislile s tem.

Tretja skupina, v kateri sem delovala, je bila skupina Modra. Leta 1993 smo se sociologinje, socialne delavke in nekdanje študentke Visoke šole za socialno delo lotile različnih ženskih projektov. Z idejo za ustanovitev skupine so v resnici prišle študentke VŠSD, ki so začele izražati željo, da bi delale pri projektih, povezanih z žensko problematiko na psihosocialnem področju. Tako smo ustanovile skupino Modra: društvo za raziskovanje in uresničevanje psihosocialnih potreb žensk, v katerem so bila na začetku zdaj že bolj znana imena, na primer Mojca Urek, Jelka Zorn, Lili Vučenovic, Breda Merela, Vera Grebenc. Vse so še danes aktivne na tem področju, vsaka od njih se na svojem področju ukvarja z ženskimi študiji. Ime Modra je simbolna okrajšava za žensko skupino, ki je »modras«, pametna (v nemščini:

»weise«), a tudi »modra«, odštekana, ne čisto pri sebi (v angleščini: »blue«).

S čim se je predvsem ukvarjala Modra?

Namen Modre je bil, da zapolni praznino, ki smo jo v slovenskem prostoru imele zelo dobro priložnost izkusiti. Na eni strani smo imele žensko skupino, ki se je ukvarjala z večanjem politične participacije žensk, torej Ženske za politiko. Ta skupina je bila vedno pripravljena odbiti žogico, ko je v javnosti prišlo do razprav v zvezi z abortusom ali pa v zvezi z zakonodajnimi temami, ki bi lahko ogrozile pravice žensk. Poleg njih so bile tu še ženske, ki so bile aktivne v političnih strankah, predvsem Vera Kozmik, Sonja Lokar, Metka Mencin, Mateja Kožuh, Živa Vidmar in druge. Na drugi strani pa so bile ženske, ki so se ukvarjale s teorijo ali pa z aktivizmom v zvezi z nasiljem nad ženskami.

Tisto, česar ni bilo, pa je bilo društvo, ki bi omogočilo ženskam, da bi prišle neposredno po pomoč, ne samo v zvezi z nasiljem, ampak tudi v zvezi s težavami v duševnem zdravju, odvisnostmi, problemih pri ločitvah, problemih pri odvzemih otrok itn. Ideja Modre je že od začetka bila – zato smo ji tudi dale ime »društvo za raziskovanje in uresničevanje psihosocialnih potreb žensk« –, da to ne bi bila skupina, ki bi samo teoretično obravnavala omenjene teme, ampak bi ustvarjala različne manjše projekte, v katerih bi delale ženske in bi ženskam nudili pomoč in podporo, kadar bi jo potrebovale. To se je tudi dejansko začelo dogajati, in sicer tako, da je iz klime, ki jo je ustvarila Modra, nastala prva Ženska svetovalnica. Od začetka nam je bilo tudi jasno, da imamo zelo malo praktičnega znanja. Tisto znanje, ki smo ga imele, smo dobile pri izobraževanju za SOS telefon, in vsaka od nas v tujini in po delcih, ki smo jih začele kot mozaik sestavljati skupaj. Med letoma 1993 in 1995 smo se začele intenzivno samoizobraževati. Trdim, da je bilo celotno znanje na področju psihosocialne pomoči ženskam v Sloveniji dejansko posledica feminističnega dela. To znanje je danes marsikje že prešlo v državne institucije in socialne službe.

Kako je potekalo to samoizobraževanje?

Začele smo vabiti strokovnjakinje iz tujine, s katerimi smo organizirale ženske tabore za učenje dela na področju nasilja nad ženskami in spolnih zlorab. Organizirale smo delavnice o področju pomoči

ženskam, ko gre za nasilje, spolne zlorabe, odvisnosti, duševne krize. Na te delavnice smo vabile tudi strokovnjakinje in prostovoljke iz Slovenije. Tako smo ustvarile široko mrežo žensk, ki še danes delajo na tem področju. Od vsega začetka je bil eden od naših eksplicitnih namenov, da se ne zapiramo v ozek krog nevladne organizacije, temveč da pridejo naše ideje in naše znanje v »mainstream«, in sicer v »mainstream« psihosocialnih služb. Zato nam je bilo pomembno, da na ta izobraževanja vabimo tudi ženske, ki delajo kot socialne delavke, pa nikoli niso imele priložnosti zares reflektirati, kakšna specifična znanja potrebujejo, ko delajo z ženskami.

Spominjam se, da je v drugem letu obstoja ženskih študij na ISH prišla predavat znana feministka in teoretičarka iz New School for Social Research v New Yorku Ann Snitow. V enem od pogovorov, ki sem jih imela z njo, je poudarila, da je lahko feminizem kot projekt uspešen le, če ženske delamo tako zunaj sistema, torej kot radikalni glas v sferi javnega, kot tudi znotraj sistema v institucijah in z vplivanjem na institucije. To sem si takrat močno zapomnila in to je postalo moje vodilo. Po desetih letih dela v feminizmu vem, da sem imela prav.

Kakšni so bili odnosi in ozračje v posameznih skupinah?

V skupini SOS telefon, kjer sem delala na začetku, ni bilo veliko pozornosti usmerjene v ozračje in medsebojne odnose, temveč v konkretno aktivistično delo. Spominjam se, da smo zelo veliko delale. Bilo je zares veliko dela – organizirati izobraževanje, najti prostor za telefon, pisati krajše članke za dnevno časopisje, se pogovarjati z novinarji itn. Zame je bilo to pravo aktivistično feministično ozračje. Potem sem za nekaj mesecev odšla v Nemčijo in ko sem prišla nazaj, je v društvu prišlo do tako velikih razkolov, da je vsa jedrna skupina, ki je bila udeležena na prvem izobraževanju za delo s telefonom, ki smo ga imele na VŠSD, z izjemo nekaj posameznic, zapustila SOS telefon. Takrat nisem prav dobro razumela, kaj se dogaja, zanimivo pa je bilo, da se je ne dolgo zatem ta situacija ponovila še enkrat. Nova skupina prostovoljk, ki so bile rekrutirane in izobraževane, je spet zapustila SOS telefon zaradi nesoglasij v skupini. Ta nesoglasja niso bila nikoli reflektirana, nikoli izrečena. Tisto, česar se spominjam, je, da je kritika letela na vodjo SOS telefona v smislu blokiranja infor-

macij, nedemokratičnega vodenja, manipulativnega vedenja vodstva do posameznic itn. Mnogim ženskam je bilo žal, da je prišlo do teh razkolov, saj je bila skupina SOS telefon takrat ena redkih nevladnih organizacij, v kateri so delale ženske, vendar se zaradi slabih izkušenj niso želele vrniti vanjo.

O srečanjih Žensk za politiko se spominjam, da smo se dobivale na Mestnem trgu v stari Ljubljani in da je bilo nekajkrat zelo veliko žensk. Mnoge od njih so že takrat uporabljale feministično analizo v svojih teoretskih delih. Spominjam se nekega posveta na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Ena od akademičark se je vprašala o smislu feministične akcije in o tem, koliko je ta sploh relevantna za feministično teorijo in za tisti posvet. Spomnim se svojega takratnega občutka, da sem jaz ena tistih, na katere je letel ta očitek. Zdelo se mi je nepravilno, da se sploh postavlja ta razkol med aktivistkami in teoretičarkami. Prav tako se mi je zdelo nepravilno, ko sem pomislila, da mnoge ženske, ki se ukvarjajo s teorijo, nimajo pojma, koliko ur, naporov, pogovorov, »nevidnega dela« zahteva aktivistično delo. Če ne bi bilo aktivistk, tudi danes še marsičesa ne bi bilo. Vedela sem, da lahko govorimo o tem, da imamo v Sloveniji feminizem in feministično gibanje samo zato, ker si nekaj žensk »maže roke« tudi z »grassroots« aktivizmom, ki ne temelji na poglobljeni teoretski refleksiji.

Dokler nas je veliko delalo v praksi, bi se morda še lahko govorilo o feminističnem gibanju v Sloveniji, medtem ko seveda danes ne morem govoriti o nobenem feminističnem gibanju več. Mislim, da je zgodovina potrdila moj takratni občutek, kako je pomembno, da se feministične aktivistke povezujejo s teoretičarkami in teoretičarke z aktivistkami in da med seboj izmenjujejo znanje. To so bile zelo plodne izmenjave, predvsem v letih 1992–1996. Žal je ta čas prehitro minil. Feministično gibanje je bilo v Sloveniji prekratko, živelo je prekratek čas. To so bile izmenjave, ki jih danes ni več. Ne zato, ker ne bi bilo feminističnih teoretičark, ampak zato, ker ni aktivistk.

Kaj pa ozračje v Modri?

V Modro so se vključile nove, mlajše ženske in nekaj tistih, ki so imele slabe izkušnje s sodelovanjem v drugih ženskih skupinah. Zato je bilo eno od pravil Modre, da delamo na notranji medsebojni soli.

darnosti, da poskušamo druga drugo podpirati in da poskušamo reflektirati procese v skupini. Takrat, sredi devetdesetih let, smo se že zavedale, s kakšno težko zgodovinsko dediščino so obremenjene ženske skupine in kako ženske skupine nekako nihajo med demokratičnim vodenjem, ki mu pogosto očitajo počasnost in neučinkovitost, in avtoritarnim vodenjem, ki mu očitajo avtoritarnost, podobno tisti v mešanih ali moških skupinah. Zato smo sicer vzpostavile sistem predsednice, podpredsednice itn., hkrati pa smo poskušale delovati čim bolj transparentno in se o stvareh odločati skupaj.

Čeprav se članice Modre združujemo le še projektno in nimamo več rednih sestankov, je zame veliko vredno, da smo si ostale blizu in da smo ostale prijateljice. Mislim, da je to eden od stranskih produktov ideje o medsebojni solidarnosti, ki smo jo razvile v naši skupini. V vseh teh letih smo postavile tudi dobro mrežo žensk po svetu, ki so nas večkrat podprle pri raznih projektih, na primer pri prevodu knjige *Pogum za okrevanje*, ki ga ne bi bilo, če nas ne bi podprle angleške feministke. Še ena dobra plat našega delovanja v Modri, ki je v nekatere drugih ženskih skupinah nisem zasledila, je bila naša velika odprtost. Odprtost do žensk, ki niso feministke, in do žensk, ki v praksi razmišljajo zelo tradicionalno. Vedele smo, da je edini način, če hočemo v praksi kaj spremeniti, da jih povabimo zraven in da vedno znova ponavljamo, kaj so načela feminističnega dela. Lahko rečem, da so se v zadnjih petih letih zgodili veliki premiki na psihosocialnem področju pri delu z ženskami in naše zasluge za to so precejšnje.

V čem je bila odprtost Modre kot ženske organizacije?

Ena od teoretičnih predpostavk, iz katerih smo izhajale, je bila tudi ta, da je moč ženskih skupin v sprejemanju zelo različnih članic. Če delamo na psihosocialnem področju, daje bogastvo skupini to, da so v društvu tudi ženske, ki so dolgoletne uporabnice psihiatrije, ali ženske, ki imajo resne težave z odvisnostmi, ali ženske, ki so na svoji koži izkusile nasilje itn. Te ženske so bile v naši skupini zelo enakovredne. V bistvu je prav to ustvarjalo zelo pomembno ozračje in stil dela, ki je bil značilen za Modro. Ker se nismo oddaljile od žensk, ki uporabljajo psihosocialne službe, smo lahko zares ohranile »perspektivo uporabnic«.

Še ena posebnost Modre je bila, da smo se – to sem omenila že na začetku – zelo povezovala z različnimi ženskimi skupinami in mešanimi skupinami po Sloveniji. Hotele smo videti, kaj se pravzaprav zares dogaja na psihosocialnem področju. Našle smo ženske, ki so bile že zelo senzibilizirane za razumevanje ženske problematike, pa tudi ženske, ki sicer nikoli niso hotele biti feministke, vendar je bila njihova praksa v resnici feministična. Iz tega je nastalo nekaj, čemur smo rekly feministično socialno delo. Feministično socialno delo je za nas perspektiva, v kateri upoštevamo neenaka razmerja med spoloma in vpliv teh razmerij na posameznico, ko ji poskušamo pomagati v praksi.

Feministično socialno delo je za nekatere sporen izraz.

Bila sem zelo začudena, ko sem v reviji *Delta* (št. 3–4/1997) lani prebrala članek, ki je očital tistim, ki so se vsa leta zavzemale za feministično socialno delo, nekakšen reformizem, premajhno radikalnost. Vizija je nekaj, nekaj drugega pa je, kako ideje implementirati v družbi za to, da bodo druge ženske, ki imajo v družbi manj moči, kaj imele od tega. Feminizem je v naši skupini vedno pomenil nasprotovanje vsakršnim neenakostim, ne samo glede na spol, temveč tudi nasprotovanje diskriminacijam, ko gre za ženske, ki so revne, na invalidskih vozičkih ali imajo psihiatrične diagnoze. Feminizem, ki se ustavi ob tem, da ženske nimajo enakih pravic kot moški, ne upošteva drugih neenakosti, in ne upošteva tega, kdo ima kaj od feminizma, je sam sebi zadosten. Modra ni hotela postati samozadostna, in lahko rečem, da je v času njenega najintenzivnejšega dela v letih 1993–1997 imela družbeni ugled, kar je za feminističen projekt pomembno. Tudi feministične skupine si morajo prizadevati, da se dedemonizirata projekt feminizma in sama beseda.

Mislim, da je Modra zato, ker je bila tako zelo odprta, spodbudila tudi nastanek drugih skupin. Združenje proti spolnemu zlorabljanju so, recimo, ustanovile ženske, ki so se udeležile izobraževanja v organizaciji Modre, deloma je Modra spodbudila nastanek Ženske svetovalnice in posredno tudi Društva za nenasilno komunikacijo. V teh društvih so ženske, ki so bile vse najprej članice Modre ali pa njene simpatizerke, in so potem uvidele potrebo po lastni skupini. Zdi se mi, da med vsemi temi skupinami nikoli ni obstajalo rivalstvo in vsa leta smo zelo dobro sodelovale.

Sodelovale ste tudi z drugimi nevladnimi organizacijami?

V letih 1994–1995 smo zelo veliko sodelovale z Altro – skupino za novosti v duševnem zdravju. Tam smo imele skupine za ženske, ki so imele izkušnjo psihiatrične hospitalizacije. Imele smo posebne delavnice, eden največjih projektov pa je bil tisti, ko smo ustanovile žensko skupino za opolnomočenje samo za ženske. Vanjo so prišle večinoma ženske s psihiatričnimi diagnozami in bilo je čudovito. Ugotovile smo, da je bil klub, ki ga je imela Altra, zelo moški prostor. Začele smo opozarjati tudi na to, da so prve stanovanjske skupine, ki so nastale na psihosocialnem področju, nastale za moške in da morajo nastati tudi skupine za ženske. Zdaj se je to spremenilo, nekaj ženskih stanovanjskih skupin že obstaja.

Članice Modre smo nekoč organizirale pettedenski krizni tim za gospo srednjih let, ki so jo hoteli prisilno hospitalizirati. Z njo smo bile 24 ur na dan, ji pomagale prebroditi krizo, in to je postal eden prvih primerov uspešnih kriznih timov v skupnosti, ki se lahko organizirajo na človekovem domu, ne da bi ženska morala biti zaradi duševne krize hospitalizirana v instituciji.

Zakaj si odšla iz prejšnjih dveh skupin?

Nobenega eksplicitnega razloga ni bilo, poleg tega se je skupina Ženske za politiko spontano razpršila in dogovorile smo se, da se po knjigi *Abortus* srečujemo samo projektno. Obenem pa sem sama od leta 1994 razvila samostojen predmet s področja ženskih študijev na Visoki šoli za socialno delo, ki ga poslušajo vse študentke in študenti na dodiplomskem študiju v 4. letniku. Takrat sem ugotovila, kakšne praznine obstajajo na področju socialnega dela, in sem si prizadevala, da bi uveljavila feministično teorijo in prakso na področju socialnega dela, duševnega zdravja in študijev hendikepa. To je velikansko področje. Povezano je z delom na področju nasilja nad ženskami in spolnih zlorab, vendar sem v svojem delu ugotovila, kako pomembno je spodbujati izobraževanje na tem področju, pokazati ženskam, ki delajo v praksi, da se jim besede feminizem ne treba bati, bojijo se lahko le patriarhalnih razmerij, v katerih živijo. Velikokrat si strokovnjakinje tisto, kar slišijo na mojih predavanjih, razlagajo drugače, kot mislim sama, vendar se zavedam, da je razumevanje enakosti in soočanje z internalizacijo oblastnih razmerij med spoloma dolg proces. Nisem izgubila upanja, da se bodo stvari spremenile.

Kakšen je bil odnos okolja do Modre in kolikšen je bil njen vpliv na okolje?

Pri delu v Modri sem imela v glavnem zelo pozitivne izkušnje. Ženske, ki sicer niso imele nobene zveze s feminizmom, so zelo podpirale naše delovanje. Spominjam se, da so mnoge socialne delavke rekle, kako zdaj drugače gledajo na stvari in kako pogosto feminizem govori prav o njih samih. Ko se zgodi ta premik, vem, da ta ženska ne bo nikoli več ista, kot je bila pred tem. Veliko socialnih delavk je v zadnjih letih prišlo k meni in mi reklo: »Dvajset let delam v praksi, pa nisem odkrila nobene spolne zlorabe, zdaj sem pa v enem mesecu odkrila tri.« Zelo množično so se odzvale na naše delo posameznice, ki so nam pisale pisma. Spomnim se recimo 31. decembra 1994, ravno je izšla moja knjiga *Ženske in duševno zdravje*, približno mesec dni je bila na knjižnih policah, ko je na Silvestrovo zvečer zazvonil telefon in je neka ženska povedala, da je poslušala oddajo v zvezi z nasiljem po radiu in da prosi za pomoč. Spraševala je, kam naj se umakne.

Naša skupina je imela tudi zelo močan vpliv na Visoki šoli za socialno delo. Nprestano se je dogajalo, da so študentke, ki so poslušale kakšno moje predavanje ali pa so slišale za delovanje skupine – leta 1995 smo na VŠSD naredile tudi razstavo v zvezi z nasiljem nad ženskami, prišle k nam, razkrile svojo izkušnjo v zvezi z nasiljem ali spolno zlorabo. Tudi zaradi društva Modra so druge študentke dobile nekakšno simbolno sporočilo, da lahko pridejo in povejo, kaj se jim je dogajalo, in da se jim ni treba zato obrniti na kakšno specializirano službo.

Velik odziv na društvo Modra je bil tudi znotraj psihiatrije, zlasti potem, ko sva z Mojco Urek delali raziskavo v psihiatrični bolnici. Potem smo Jelka Zorn, Lili Vučenović in še nekatere druge poskušale aktivirati ženske v društvu Altra. Takrat smo imele stike tudi z medicinskim in psihiatričnim osebjem in videle smo, kako veliko podpore bi potrebovale same medicinske sestre in psihiatrinje, da bi lahko bolj zagovorniško delale z ženskami.

Kako vidiš evolucijo problematike oziroma razvoj feminizma pri nas?

Ena od stvari, ki jih vidim, je, da je popolnoma zamudno govoriti o

gibanje v smislu nevladnih organizacij in v smislu tega, da bi si radikalne ženske upale nastopiti v javnosti in tudi javno opozoriti na neenaka razmerja med spoloma. Najbolj radikalni časi so bili v devetdesetih letih oziroma konec osemdesetih let in na začetku devetdesetih. Če, recimo, berem študentski časopis *Zofa*, težko prenesem strani, ki se šibijo pod težo seksizmov in nereflimiranih razmerij med spoloma. Ženski časopisi so ostali mračnjaški, kot so bili, edina razlika je, da mediji kvalitetnejše poročajo o primerih nasilja in spolnih zlorab. Na tem področju je v medijih manj cinizma, lahko rečem, da se iz člankov zdi, da se ta problem obravnava resneje. Veliko manj se je spremenilo, ko gre za umeščanje žensk v družbo in povezovanje vsega, kar se definira kot žensko, z materinstvom, skrbjo, nežnostjo itn. Vse več je tistih, ki spet prisegajo na biologizem in na medicinsko-patološko pojasnjevanje donosov med ljudmi, torej na teorije, ki spominjajo na socialni darvinizem 19. stoletja. Razlog je po mojem ta, da biologistične razlage dajo preprosto in nevprašljivo podobo sveta, iz katere se zdi, da na to, kar se nam dogaja, tako ali tako nimamo vpliva.

Vendarle si omenila tudi pozitivne spremembe.

Spremenilo se je to, da zdaj psihosocialne službe zelo s pridom uporabljajo znanje na področju ženske problematike v dobrem in slabem. V dobrem v tem smislu, da – kot sem že rekla – so nekatera znanja prišla v »mainstream«, kar je dobro in zato domnevam, da imajo ženske boljše izkušnje, ko pridejo k socialnim delavkam ali pa na psihiatrijo. Slaba stran tega pa je, da velikokrat prevzamejo zgolj terminologijo in zgolj definicijo, kaj pomeni delo z ženskami, njihova praksa pa se v resnici ne spremeni. V bistvu se tako za novo terminologijo skriva tradicionalistična praksa.

Za prihodnost se mi zdi pomembno, da se spremeni vsakdanje vedenje žensk in moških, da se spremenijo aspiracije žensk in tradicionalistična vedenja moških. Ugotavljam, da je teh sprememb v Sloveniji zelo malo. Slovenija je premajhna in opažam, da je večino ljudi zelo strah. Strah jih je jasno izraziti svoje poglede in svoj odnos do nekaterih stvari. Več ko živim v tujini, bolj ugotavljam, kako močno se v Sloveniji ljudje bojijo drug drugega.

Na področju ženskega aktivizma se ta strah ene ženske pred drugo

kaže tako, da si poskušajo škodovati, kar sem občutila na lastni koži. Feministična teorija nas uči, da je strah eno najmračnejših in najbolj nevarnih čustev. Strah nekatere ljudi naredi hudobne. Ker se ženske pa tudi moški bojijo jasno izražati svoja stališča, jih izražajo zelo prikrito, zakrito, kar ima pogosto naravo manipulacije, raznih nedoslednosti ali izogibanja spremembam. Na začetku devetdesetih let sem bila bolj optimistična glede hitrosti spreminjanja razmerij med spoloma. Danes se mi zdi, da gredo ti procesi zelo počasi in da je tradicionalizem še vedno zelo izrazit.

Torej misliš, da bo pot do bistvenih sprememb še dolga?

Morda je feministična akcija v tem trenutku »out« zato, ker lahko ženske nekaj svojih zahtev uresničijo tudi v vsakdanji, »mainstream« praksi. Vseeno pa se mi zdi, da je za vprašanje, kako hitro se bodo spreminjali vzorci v družbi, pomembno, da obstaja nekaj skupin, ki so radikalnejše od povprečja. Če takih radikalnih skupin ni, se družba spreminja veliko počasneje. Mislim, da so v tem smislu feministične skupine v Sloveniji naredile veliko prav s svojo radikalnostjo, prav s tem, da so bile velikokrat ekstremistične, včasih nereflektirane, včasih so stvari postavljale preveč črno-belo, toda to je nujno za spreminjanje okostenelih vzorcev razmišljanja in vedenja.

Lahko za konec posebej poudariš kakšen projekt ženskih skupin?

Leto 1995 je bilo po mojem mnenju nekaj posebnega. Takrat je bil Urad za žensko politiko močno angažiran s pripravami na svetovno žensko konferenco v Pekingu. Dogajanje na tem področju je postajalo vse bolj vidno, povsod so se kazale zahteve po spremembah v smislu participacije žensk, spreminjanja zakonodaje, novih skupnostnih služb za ženske. V medijih in v javnosti je bil živ dialog, ki je bil feminističnim pobudam precej naklonjen.

To je bilo leto, ki je pokazalo, kako veliko lahko ženske dosežemo, če delamo skupaj v vladnih službah in v nevladnih službah. Zahteve po spremembah so prihajale od vsepovsod, rastle so kot gobe po dežju, ali kot rizom, če uporabim poststrukturalistični koncept razpršenosti moči. Ni bilo zgolj enega centra, ki bi uravnel spremembe, temveč so bili centri vsepovsod, vidni in nevidni, centrala so se povezovale, načrtovale, delale projekte in uporabljale svojo moč.

Zahtevati politične, kulturne in socialne spremembe za izboljšanje položaja žensk vseh slojev, etnij, teles, življenjskih stilov in starosti, in to tako, da zahteve prihajajo od vsepovsod – to je moja vizija prihodnjega stoletja. Za Slovenijo pa je kjučnega pomena prav feministični projekt, torej kritična pozicija – reflektirana iz historične perspektive – do odnosov med spoloma in do položaja žensk, do moških in otrok.

Spraševala je Jelka Zorn.

Demonstracije za ohranitev 55. člena (december 1991).

Foto: Borut Kranjc.

MILICA G. ANTIĆ

Lahko poveš, kako si se srečala s feminizmom? Kakšno je po tvojem razmerje med feministično teorijo in prakso? Kje si sebe bolj videla?

Zdi se mi, da se je začelo s praktično izkušnjo. Čeprav sem, če pogledam nazaj, že na fakulteti kritično gledala na opazke nekaterih profesorjev, na šale, ki so jih pripovedovali in jih slišim še vedno pripovedovati. Čutila sem, da se to ne bi smelo dogajati. Nekako se mi je zdelo moteče, čeprav so moji kolegi z veseljem prisluhnili istemu profesorju in se navduševali nad njim. Mogoče je to prvi, najbolj bežen spomin v zvezi z mojimi feminističnimi stališči.

Pozneje, skozi življenjsko izkušnjo materinstva in tistega obdobja, ko sem bila z otrokom doma, na porodniški, se mi zdi, da so nekako iz tega izhajala moja prva razmišljanja o tem, kakšen je položaj žensk v družbi. To je bilo obdobje, ko se mi zdi, da sem bila v življenju najbolj izolirana. Pozneje sem spremljala, kaj se je dogajalo na ženski sceni, ki se je začela porajati v Ljubljani z ustanovitvijo kluba Lilit, potem pa s predavanji na Ženski sekciji pri Sociološkem inštitutu.

Si bila takrat še študentka?

Ne, takrat nisem bila več študentka. Bila sem že zaposlena. Učila sem sociologijo oziroma takrat STM (samoupravljanje in temelje marksizma) na PTT šoli, vendar sem spremljala, kaj se dogaja na sceni in se udeleževala srečanj, predavanj itn. Mislim, da je bilo to okrog leta 1984. Takrat sem bila še spremljevalka ali sopotnica vsega tega dogajanja. Scena v Sloveniji se je nekako liberalizirala. To je bilo obdobje, ki mu nekateri pravijo najlepša leta našega življenja, to je bilo

obdobje, ko je kazalo, da se lahko ustanovljajo različne skupine, in po drugi strani je k nam začela prihajati tudi literatura.

Konec osemdesetih let sem za nekaj časa študijsko odšla v London. Tam sem se srečala z raznimi feministkami – pišočimi in nepišočimi. Začela sem brati te tekste in nekako skozi to »prišla noter«. Zatem so se začele zelo različne aktivnosti v zelo različnih skupinah. Tako da, če povzamem, sem pravzaprav stopala v to polje po dveh poteh – prek svoje praktične izkušnje, prek svojega vsakdanjega življenja in problemov, ki izhajajo iz tega, in skozi teorijo, skozi branje tekstov, ki so mi prišli pod roke.

Je bila skupina Ženske za politiko tvoja prva praktična izkušnja ali si že prej sodelovala v kakšni skupini?

Mislim, da je bil moj prvi aktivni angažma povezan s skupino Ženske za politiko. Nekaj časa smo se dobivale v Stari Ljubljani. Bila je »simpatična« skupina. Na začetku nas je bilo približno deset do dvajset žensk, ki se nam je zdelo potrebno, da v spreminjajočih se okoliščinah, v okoliščinah, ki so nakazovale politične spremembe, opozorimo na pomembnost stopanja žensk v politiko. Nekako smo že čutile, da nas bo obdobje, ki sem ga prej imenovala najlepše obdobje našega življenja, na koncu pravzaprav razočaralo, ker so se že kazale tendence, da bi žensko spet postavili na »pravo mesto«. Razprave okrog družine, rojevanja, okrog tega, koliko otrok naj ima ženska, da bi bilo materinstvo treba posebej vrednotiti, da je družina temeljna celica družbe, je bilo prav v tem času močno čutiti v slovenskem prostoru.

Teh tem niso začenjale samo nove stranke, ampak že Malačičeva komisija v okviru SZDL, ki se je ukvarjala z demografsko politiko. Začeli so analizirati, koliko otrok bi morala vsaka ženska roditi, da bi se ohranil slovenski narod, itn. Tako da so nove stranke pravzaprav samo nadaljevale tisto, kar so začeli drugi, in so mogoče stvari v nekaterih točkah samo zaostrole. To torej ni bil njihov, nov izum. Celotna težnja je kazala v to smer, zato smo začele opozarjati na to, da ne bi pozabili nekaterih stvari.

Torej je skupina nastala na čisto osebni, prijateljski ravni?

Ne vem, če ravno na prijateljski, pač pa se je v krogu žensk, ki smo se ukvarjale s tem področjem – Slovenija je tako ali tako majhna –,

hitro vedelo, katere smo. Nekaj jih je bilo iz popolnoma intelektualnih okolij, nekaj iz ženskih skupin, nekaj jih je prišlo pozneje zraven, seveda pa smo se skoraj vse med seboj poznale. Vedele smo druga za drugo.

Verjetno na začetnih srečanjih še niste razmišljale o tem, da bi se institucionalizirale v eno skupino, prav v Ženske za politiko. Kako je nastala ta ideja?

Mislim, da je pravzaprav zelo hitro prišlo do tega, da smo se institucionalizirale. Ker smo menile, da je naše delovanje, če se ustanovimo kot skupina, legitimno. Zato vem, da so takrat nekatere raziskovale, kakšne so možnosti, da se registriramo. Mislim, da smo se morale registrirati ali kot društvo ali pa kot društvena organizacija. Ženske so našle model, tako da smo se potem registrirale kot skupina, imele smo svoj žig, račun, skratka, tako kot vse druge organizacije.

Kakšni so bili cilji skupine?

V bistvu smo hotele delovati kot skupina pritiska, kot skupina, ki vpliva na oblikovanje ali spreminjanje javnega mnenja. Naš cilj je bil torej opozarjanje javnosti na celo paleto vprašanj, kar smo nameravale delati z javnimi pozivi, peticijami, pisanjem v časopise, objavami v medijih itn. Skratka, poskušale smo biti nekakšna slaba vest te družbe, skupina, ki se čuti močno in kompetentno, da lahko opozarja na vprašanja, ki se ji zdijo pomembna. Vem, da smo pred prvimi volitvami pošiljale okrog javna pisma in opozarjale, naj stranke obravnavajo žensko problematiko.

Ali je bila pred akcijo v zvezi s pravico do abortusa še kakšna, s katero ste poskušale vplivati neposredno na parlament?

Ne. Sicer smo delovale posredno, z vplivanjem na javno mnenje itn. Leta 1988 smo organizirale kolokviji »Status družine v političnem prostoru«, prispevki s tega kolokvija so izšli v posebni številki 136/137/1997 revije ČKZ, z naslovom *Ženske-politika-družina*. Uredila jo je Tanja Renar.

Če prav razumem, ste bile v skupini zelo različne ženske. Kakšni so bili odnosi med vami? Ste se vse dobivale hkrati ali so nekatere ženske sodelovale samo ob določenih temah, na katere so se bolj spoznale?

Na začetku smo si prizadevale, da bi nas bilo čim več. Seveda so se bolj angažirale tiste, ki so se čutile bolj kompetentne ob določenih vprašanjih. Mislim, da se je to kar samo uravnavalo. Poskušale smo biti skupina brez vodstva, brez hierarhične organizacije. Koliko nam je to uspelo in koliko ne, se ne spominjam. Vem pa, da – tako kot v vsaki skupini – tudi tu stvari niso tekle gladko. Ob nekaterih problemih smo se sprle in nismo bile enotnega mnenja. Vendar so stvari tekle dokaj normalno za tako skupino.

Organizirale ste tudi tri deloma teoretske projekte. Prvi je bil že omejnjeni kolokvij, drugi mednarodni kolokvij »Od ženskih študij k feministični teoriji« – prispevki so z istim naslovom in pod uredništvom Eve Bahovec izšli leta 1993 v reviji ČKZ – in nato še zbornik Abortus – pravica do izbire?! Pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki, ki ga je tudi uredila Eva Bahovec in je izšel leta 1991.

Tako je. Pri prvem kolokviju sta se najbolj angažirali Vlasta Jalušič in Tanja Rener in najbrž še katera. Namen tega kolokvija je bil, opozoriti na poskuse v družbi, da bi postavili družino za temeljno celico družbe, da bi izhajali iz družine kot enote, ne pa iz posameznika kot subjekta, kot res najmanjše celice družbe. Pravzaprav je šlo za to, kdo bo imel vpliv na družino, kateri politični subjekt bo tisti, ki bo vplival na to, kakšen tip družine bo prevladal v Sloveniji. En tip družine so hoteli umestiti kot »pravi«. Na to smo me opozorile na kolokviju.

Seveda so bili teksti zelo raznoliki, zelo tehtni, od teoretskih postavitev do čisto praktičnih izkušenj, do empiričnih raziskav na tem področju in do psiholoških raziskav, ki so obravnavale polje družine. Mislim, da so stvari tudi s publiciranjem tekstov s kolokvija zelo uspele. Tudi pri mojih predmetih na Filozofski fakulteti na oddelku za sociologijo še vedno dam študentom v branje kakšen tekst iz tega zbornika. Zdi se mi, da je bilo vendarle opravljeno zelo tehtno in koristno delo. Koliko je bilo odmevno v javnosti, se pravzaprav ne spominim. Kolokvij je bil v Ljubljani, v prostorih SAZU.

Drugi kolokvij je bil »Od ženskih študij k feministični teoriji«. Če se prav spominim, je bil leta 1991. To je bilo po tistem, ko sem prišla iz Anglije in ko me je zelo intrigiralo, da pri nas na tem področju ni še nič narejeno. Zelo sem začela vrtati v teoretski smeri in tudi

Eva Bahovec je vedno zelo podobno razmišljala. Poznali sva kup ljudi v Londonu, ki so pripadali različnim krogom, in sva nekako prišli do tega, da bi organizirali kolokvij, povabili tudi nekaj tujih gostij, ob tem pa seveda tudi naše kolegice, ki so se strinjale s tem, da napišejo prispevke. Iz tujine sta prišli Lynne Segal in Denise Riley iz Londona, ki sta bili takrat že uveljavljeni teoretičarki na svojih področjih.

Na kolokviju je bilo približno deset tehtnih prispevkov ali še več. Spomnim se, da je bil odziv dober. Prišlo je dosti žensk, tudi z univerze, žensk, ki se prej niso ukvarjale s temi vprašanji. Imam še seznam vseh udeleženk, mislim, da jih je bilo okrog 40. Kolokvij je potekal čez dan in tudi zvečer. Spremljal ga je plakat.

Tretji projekt je »za abortus«. Nastajal je v nekih okoliščinah, ko je kazalo, da bo ogrožena naša ustavna pravica, ki je bila zapisana v 55. členu ustave o svobodnem odločanju o rojstvih otrok. Kot skupini se nam je zdelo pomembno, da z različnih vidikov osvetlimo to problematiko. Takrat sta tudi sicer v družbi krožili vsaj dve stališči – »pro choice« in »pro life«. Po časopisih se je dosti pisalo, na obeh straneh so se organizirale akcije in nam se je zdelo, da je prav, da vidimo, kakšno je teoretsko, feministično stališče do tega vprašanja kot eminentno političnega in ženskega vprašanja, kakšna so stališča strank, cerkve, organiziranih skupin. V publikaciji *Abortus – pravica do izbire?!* je pravzaprav res zbrano gradivo, ki omogoča razumeti takratni kontekst in dogajanja na politični sceni. Zbornik vsebuje tudi reakcije javnega mnenja. Takrat sva z Vero Kozmik naredili tudi manjšo javno raziskavo o tej temi. Mislim, da je bilo presenetljivo veliko ljudi za to, da se ta pravica ohrani.

Se mogoče spomniš, kako ste organizirale akcijo? Kaj ste še počele poleg tega, da je izšel ta zbornik in da ste vplivale na parlament?

Zdi se mi, da je bilo pri procesu ohranitve tega člena ustave pomembnih več stvari. Po eni strani je bil pomemben pritisk širše javnosti, ki smo ga tudi me nekako sproducirale. Pomembno je bilo delovanje civilnodružbenih ženskih organizacij. Pomembne so bile demonstracije, ki smo jih izpeljale z mnogimi ženskimi skupinami, sindikati, demonstracije okrog parlamenta. Takrat so nas podprli tudi nekateri moški, ne samo ženske.

Po drugi strani pa je bilo zelo pomembno tudi, kar se je dogajalo v parlamentu. Če se prav spomnim, je bilo takrat v parlamentu 26 žensk. Takrat to še ni bil parlament, ampak tridomna skupščina. Skupščina je imela Komisijo za žensko politiko, ki jo je vodila Metka Mencin, in Ustavno komisijo, v kateri je bila članica Darja Lavtižar Bebler. Pomembno je bilo, da je bilo v parlamentu toliko žensk in da so bile vse razen ene soglasne, da je treba to pravico ohraniti. Proti je bila samo Angelca Žirovnik, takrat članica Krščansko-demokratske stranke. Pravzaprav je večkrat menjala stranke, tako da nisem prepričana, ali ni bila v tistem trenutku morda pri Socialdemokrati. Kakor koli že, bila je proti.

Mislim, da je bilo pomembno še dvoje. Metka Mencin je imela podporo od zunaj, podprla pa jo je tudi njena stranka, Liberalna demokracija Slovenije. Darja Lavtižar Bebler je bila članica Ustavne komisije, ki jo je takrat vodil dr. France Bučar, in tako je bilo mogoče, da je komisija povabila na pogovor delegacijo od zunaj. Če se prav spomnim, so bile v tej delegaciji Mateja Kožuh Novak, Vlasta Jalušič in še nekdo. Bučarju oziroma komisiji so pojasnile stališče ženskih skupin in sploh prikazale situacijo in demonstracije civilne družbe.

Akcija je bila torej večplastna. Če ne bi bila, bi imela manj možnosti za uspeh. Zato je treba poudariti vse, ne samo pritiska civilnodružbenih ženskih organizacij in shoda, ki sta gotovo bila pomembna, ampak tudi tisto, kar se je dogajalo v samem parlamentu. Najbrž bi bilo še bolj učinkovito, če bi bilo več žensk v parlamentu, ki bi lahko v svojih strankah dodatno pritiskale za podporo v tej smeri.

Takrat so se demonstracij udeležili tudi moški?!

Tudi moški so bili tam. Koliko jih je bilo, bi težko ocenila, mislim pa, da jih je bilo kakšnih 15 % vseh, ki so demonstrirali. Spomnim se nekaj znanih obrazov, ki jih zdaj ne bom navajala, vendar so bili in so zadevo podpirali. In verjamem, da bi tudi cel kup ljudi iz levo usmerjenih strank prišlo, če bi mogli. Tako da demonstracije niso bile samo ženske, čeprav so bile pretežno ženske.

Organizirala pa jih je skupina Ženske za politiko?

Težko bi to rekla. Iz te skupine je prišla iniciativa, toda potem smo se dobivale na koordinacijskih sestankih ženske iz raznih skupin in

peljale akcijo naprej. Ne vem, ali je bilo znano, kdo akcijo vodi. Bila je skupna akcija v skupnem interesu in ni bilo pomembno, kdo jo vodi.

V tistem času je obstajalo več ženskih skupin. Ste imele kakšne stike, ste sodelovale? Mislim tako skupine v Sloveniji kot v tujini.

Kot članica te skupine sem nastopala na nekaterih srečanjih v tujini, vendar se česa več o tem ne spominjam. Skupina je dobivala razna vabila. Vem, da sem bila v imenu skupine v Berlinu, pa nekje v Belgiji, kjer sem govorila o solidarnosti in vojni in potem poskušala organizirati pomoč beguncem oziroma begunkam. Mislim, da so tudi druge ženske hodile okrog. V Sloveniji se prav močnega sodelovanja ne spomnim, razen tega, o čemer sem govorila malo prej. Pri praktičnem angažiranju smo v glavnem vse imele težavo, da smo delale vsaj še na kakšnem področju.

Kje si bila takrat zaposlena?

V službi sem bila v Škofji Loki, kjer sem na gimnaziji učila sociologijo. Vendar nisem delala polnega delovnega časa in to mi je omogočalo, da sem še kaj brala, še kaj napisala, sodelovala pri kakšni raziskavi, kaj prevedla, tako da sem bila ves čas v stiku s tem področjem, s katerim ne bi mogla biti, če bi bila polno zaposlena. Tudi živela sem v Škofji Loki.

Kakšen je bil tvoj angažma pri nastanku Komisije za žensko politiko? Ste morda tudi kot skupina uplivala na nastanek te komisije?

Mislim, da je ideja o takem organu stara, da ima svojo zgodovino, ki bi jo bilo treba izkopati v stranki, ki je nastala iz ZSMS. Že na zadnjem ali predzadnjem kongresu ZSMS v Portorožu je bil sprejeto stališče, da se ZSMS zavzema za žensko ministrstvo. Tako nekako je bilo zapisano. Predlog sta naredili Vlasta Jalušič in Ingrid Bakše in na omenjenem kongresu je bil sprejet. Tam ima zadeva korenine.

Do ustanovitve ministrstva ni prišlo, ampak je najprej prišlo do ustanovitve komisije, ki jo je predlagala skupina žensk v Liberalni demokratični stranki. Ta je takrat postala vladna stranka, vlado je prevzel Janez Drnovšek, in v tej stranki je bila navzoča ženska politika. Nekako je bilo logično nadaljevanje – če je stranka prevzela oblast, če

je sestavila vlado, je morala narediti nekaj tudi na tem področju. Skupina žensk v stranki je, seveda tudi s pomočjo nekaj impulzov od zunaj, uspela s predlogom za ustanovitev Komisije za žensko politiko. To je nestalna komisija, zato jo je treba pri vsakem novem sklicu parlamenta ponovno potrditi. Ni standardna komisija, zato jo je treba vsakič znova predlagati in pretehtati, kakšna je situacija.

Si sodelovala tudi pri nastanku Urada za žensko politiko?

Tu pa sem. Že od vsega začetka smo opažali, da komisija sicer obstaja, ampak da nima svojega sobesednika v vladi. Vsaka komisija, vsak odbor ve, na koga v vladi naslavlja zadeve ali vprašanja. Komisija za žensko politiko ni imela svojega naslovnika v vladi, na nikogar ni imela vpliva, na nikogar ni mogla pritiskati, zato je bilo logično, da se ustanovi instance v vladi, ki bo ustrezala parlamentarni komisiji. Vedeli smo, da kaj dosti posluha za ustanovitev posebnega ministrstva ne bo, zato smo našli kompromisno rešitev in predlagali ustanovitev Urada za žensko politiko. Pri tem sem bila zelo aktivna, zelo sem pomagala, da je do ustanovitve prišlo. V tistem času sem tudi prenehala delati na gimnaziji v Škofji Loki; odločila sem se, da dokončam magisterij, in sem bila na neki način brez službe. Nekaj časa sem honorarno delala na Uradu in ga pomagala postavljati v času, ko je bila njegova direktorica Vika Potočnik. Morale smo poiskati prostore, urediti ustanovitvene akte, skratka, vse tehnične stvari je bilo treba urediti.

Je bilo težko prodreti z idejo o nastanku takega urada?

Takrat ne. Mislim, da so bile okoliščine dokaj naklonjene. Mogoče tudi zato, ker je bilo veliko drugih vprašanj, s katerimi so se drugi ukvarjali in so rekli: »Ja, v redu. Če mislite, da ga je treba ustanoviti, ga bomo pa ustanovili.« Nekako ni bilo niti odpora niti podpore. Toda prostor je bil dan, možnost je bila dana.

So bile kakšne težave s financiranjem?

Seveda, proračun je vedno problem. Sredstva so bila izredno majhna. Na vse je bilo treba paziti, tudi ko smo najemale prostor, smo morale paziti, koliko stane, itn. Mislim, da je bilo na začetku predvideno delo samo za dve osebi, direktorico in še eno zaposleno. Seveda so bili problemi s tem, vendar se je urad počasi širil in lepo organiziral.

Lahko za konec še poveš, kako si videla prenehanje delovanja skupine Ženske za politiko, kako ga ocenjuješ in kakšen se ti zdi celoten »output« aktivnosti skupine?

Delovanje skupine Ženske za politiko je počasi zamiralo. Nekako so se redčile akcije, redčila so se naša srečanja, vsaka je začela delati še kaj drugega, tako da smo v nekem obdobju razmišljale, ali je treba skupino ukiniti ali kar pustiti. Prevladalo je stališče, da jo pustimo, da je ne ukinjamo. Kajti če bi se morda pokazalo kaj, kar bi spet lahko skupaj naredile, bi imele organizacijski okvir, v katerem bi lahko delale. Zdi se mi, da je bila to kar pametna rešitev. V nekem obdobju je bila skupina potrebna in je tudi marsikaj naredila. Imela je kar močan vpliv na javno mnenje, izdala je vsaj tri tehtne in pomembne publikacije. Toda sčasoma je postalo jasno, da smo vključene tako različne ženske, da je treba pustiti prostor, da vsaka dela tisto, kar se ji zdi najpotrebnejše. Nekako tako vidim to skupino. Vse to je bilo pred ustanovitvijo Urada za žensko politiko.

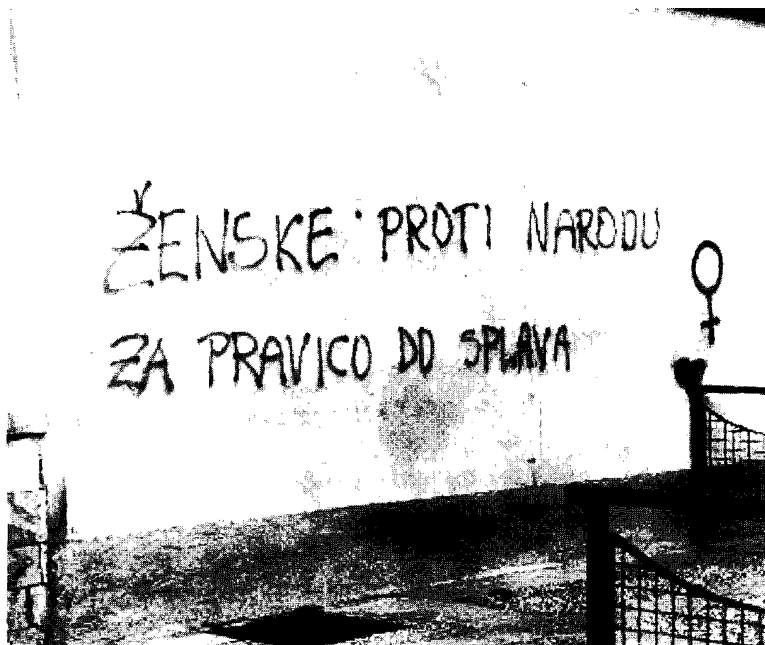
Kako se je nadaljevala tvoja pot oziroma kaj počneš danes, se še ukvarjaš z žensko tematiko?

To obdobje je zelo pomembno vplivalo na moj nadaljnji razvoj – tako osebnotni kot teoretski in praktično-angažmajski. Očitno je bilo to področje zame zelo pomembno, saj sem se z njim ukvarjala tudi pozneje. Študirala sem te stvari, odločila sem se, da naredim magistririj. Nekako se mi je zdelo, da moram za nekaj časa prekiniti delo na gimnaziji in si »napolniti baterije«, torej napolniti samo sebe, še kaj študirati, brati nove stvari, da bi potem lahko naprej učila.

Vendar stvari niso tekle tako. Odločila sem se nadaljevati študij z mislijo, da se bom vrnila v šolo. Vendar me je študij vedno bolj vlekel in vse bolj sem se spuščala vanj. Delala sem različne raziskave, analize, najbolj sem se osredotočila na področje žensk v politiki, na odnos ženske in politika. Tudi zdaj se s tem področjem največ ukvarjam, raziskovalno in teoretsko. Zdaj sem začela delati na Filozofski fakulteti, kjer predavam uvod v ženske študije, izbirni predmet, ki bo čez dve leti prerastel v obveznega – imenoval se bo sociologija spolov. Poleg tega predavam še občo sociologijo. Trenutno tudi sodelujem z Vlasto Jalušič pri raziskavi o politiki enakih možnosti v srednji in

vzhodni Evropi; to je primerjalna raziskava o tem, kakšen je položaj žensk v državah s sorodno zgodovino, sorodnimi dogajanjem itn.

Spraševale so Jelena Aleksič, Mojca Sušnik in Živa Humer.

Grafit v Ljubljani (zgodnja devetdeseta leta). Foto: Barbara Berce.

MOJCA DOBNIKAR, SOS TELEFON

Lahko najprej poveš kaj o nastanku SOS-a? Od kod je prišla sama ideja? Ste imele kakšne vzorce, po katerih ste se zgledovale? Odkod so prišle inspiracije? Kdo je bil iniciator?

Nastanek SOS telefona je zanimiv. V Lilit se s temo nasilje nismo ukvarjale, verjetno med drugim zato, ker nobena ni imela kakšne hude izkušnje z nasiljem, tako da bi tema zaradi tega stopila v ospredje. Leta 1987 smo imele debatni večer o nasilju, na katerega smo povabile Vesno Mimica iz Zagreba. Tudi sicer so občasno od zunaj prišle spodbude za razmišljanje o tej temi. Tako je bila med sklepi prvega feminističnega srečanja konec leta 1987 tudi pobuda za ustanavljanje zatočišč in podobnih projektov po Jugoslaviji. Drugo feministično srečanje konec leta 1988 v Zagrebu pa je prineslo tudi že zelo konkretne predloge za spremembe kazenske zakonodaje.

V Lilit je delo proti nasilju veljalo za nekaj, »kar je potrebno«, vendar se nas ni čisto zares dotaknilo. Toda po drugem feminističnem srečanju je manjša skupina v Lilit začela več govoriti o tem. Hotele so ustanoviti SOS telefon. V tej skupini so bile Nives Brzič, pokojna Gordana Kunaver, in zdi se mi, da tudi Mojca Šemerl, ki je pozneje postala kriminalistka. Jaz sem se tu nekako »šlepala«. Ni mi bilo do tega, da bi kaj resnega delala, toda zdelo se mi je prav, da sodeluje cela skupina, če hoče njen po številu kar pomemben del nekaj speljati.

Januarja 1989 smo tako sklicale ustanovni sestanek za SOS telefon. Prišlo je približno trideset žensk, tudi »cvet intelektualnih feministk«, na primer Milica Gaber Antić, Nevenka Sadar Černigoj itn., ki pa pozneje niso več prihajale. Nekatere so že na ustanovnem sestanku

jasno povedale, da ne nameravajo sodelovati pri praktičnem delu, pri ustanavljanju telefona itn., da pa ustanovitev takega telefona podpirajo.

Kmalu zatem smo odšle v Zagreb na inštruktažo za prostovoljke, in sicer omenjene Nives, Gordana, Mojca in jaz. Spomnim se, da sem se počutila kot padalka, kot da ne sodim zraven, hkrati pa sem se čutila dolžno, da jih podpiram. Toda potem se mi je v Zagrebu tema nekako »usedla« in nehala sem se spraševati, kaj pravzaprav počnem zraven.

Takoj zatem smo začele iskati prostore in možnost, da bi dobile telefon zastoj, ker denarja Lilit praktično ni imela.

Toda takrat se formalno še niste ustanovile?

Ne. Skupina za SOS telefon, tako se je poimenovala, je bila del Lilit.

Zakaj ste šle ravno v Zagreb? Kolikor vem, je bil tak telefon najprej ustanovljen v Zagrebu, potem v Beogradu in nato pri nas.

Telefon v Beogradu je bil ustanovljen za našim v Ljubljani. Izmenjava med Lilit in ženskimi skupinami v Zagrebu pa je tekla že prej.

Kako so potem tekle priprave na delo SOS telefona?

Od januarja do junija 1989, tj. v petih mesecih, sem bila samo jaz na petdesetih sestankih, na kolikih so bile moje kolegice, pa ne znam povedati. Šle smo na vse mogoče institucije, od ljubljanske kriminalistične službe, s katero smo se pogovarjale o mogočem sodelovanju, do Zveze prijateljev mladine, ki je že takrat imela projekte v zvezi s pravicami otrok. Same takrat nismo znale prav razmejiti teh dveh skupin, torej žensk in otrok, in tudi nismo prav dobro vedele, zakaj bomo imele v nazivu, ki smo ga prevzele od zagrebškega telefona, tudi otroke (SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja). Precej smo bile zmedene.

Telefonski aparat smo iskale pri Iskri, pri čemer nam je pomagala Neva Železnik, ki je bila takrat v uredništvu *Naše žene*. Če se prav spomnim, so bili prostori kar velik problem. Poskušale smo jih dobiti na Občinski konferenci ZSMS Moste, pa ne vem, zakaj ravno tam. No, njim se je dobro zdelo, da bodo nekaj naredili, in se najbrž potem

s tem lahko hvalili, tako da so nam obljubili prostor. Ivan Kramberger je maja 1989 podaril denar za materinski dom in zatočišče, kar precejšnjo vsoto, vendar ne zadosti, da bi lahko odprli tako ustanovo. Kramberger je to akcijo izpeljal skupaj z *Našo ženo*, skupaj so tudi sklicali tiskovno konferenco o tem, na kateri smo sodelovale tudi mi. Potem se je denar hranil na računu pri Mestnem sekretariatu za zdravstveno in socialno varstvo in tu se je potem dejansko tudi naprej zbiral denar za materinski dom Ljubljana. Tudi naš delež, se pravi, sredstva, ki jih je Kramberger podaril za zatočišče, je potem ostal materinskemu domu.

Problem je bil dobiti telefonsko linijo, po možnosti zastonj, kajti linije so bile zelo drage, Lilit pa je poslovala praktično brez denarja. Toda tudi to se je potem nekako posrečilo. Z Republiško konferenco ZSMS smo se dogovorile, da nam bodo plačevali telefonsko naročnino in račune.

Prve prostore smo torej dobile v Mostah, sicer bolj žalostne, za železniško progo, vendar so vsaj bili prostori. ZSMS Moste se je tudi obvezala, da nam bo plačevala stroške elektrike, vode itn.

Junija 1989 smo imele prvo usposabljanje za prostovoljke. Vmes, spomladi 1989, ko smo še pripravljale tehnične razmere, se nam je pridružilo nekaj žensk, ki so sicer delovale v Odboru za družbeno zaščito norosti – Darja Zaviršek in Barbara Berce, nekajkrat je prišla tudi Mojca Urek, ki je potem ni bilo več, ki pa je bila nekaj let pozneje ena od ustanoviteljic Ženske svetovalnice. Pri prvem usposabljanju je bila precej pomembna Darja Zaviršek, tako z organizacijskega kot strokovnega vidika. Jaz pa sem se v tistem času dokončno odločila, da na samem telefonu ne bom delala, in sem šla v začetku junija »v pokoj«. Naredila sem, kar sem rekla, da bom – pomagala priskrbeti prostore, telefonsko linijo itn., torej tisto, kar se mi je zdelo, da lahko prispevam. Nisem si pa predstavljala, da bi kdaj delala na telefonu. Vendar se je pozneje zasukalo drugače, čez nekaj mesecev sem se vrnila na telefon in tudi veliko dežurala kakšna štiri leta. Na prvi inštruktaži, tako smo namreč rekly našim usposabljanjem, nisem bila, vem pa, da se je je udeležilo približno petintrideset žensk.

Kje ste jih dobile? Kako so te ženske prišle?

Prek oglasov v časopisih, radiu itn. Zdi se mi, da je bila ustanovitev

telefona takrat pravi dogodek – nova tema, za katero so bili mediji očitno hvaležni. Ustanavljanje telefona so predstavili številni mediji.

So se kakšne institucije takrat odzvale?

Ne, nič.

Kakšne vsebinske izhodiščne točke ste imele? Kakšen ustanovni papir? Po kakšnih načelih deluje telefon?

Zelo dobro vprašanje. Če zdaj pogledam nazaj, se mi zdi, da smo bile zelo zmedene, mislim, da smo res precej slabo vedele, kaj delamo. Imele smo strašno malo znanja. Jasno nam je bilo samo to, da predvsem ženske in otroci doživljajo nasilje v družini, ker pa smo bile povrh tudi feministke, je bilo jasno, da bomo imele telefon predvsem za ženske. Otroci so prišli zraven po eni strani zato, ker smo sledile zagrebškemu telefonu, po drugi strani pa tudi zato, ker takrat pri nas še ni bilo telefonov za otroke in se nam je zdelo, da moramo nekaj narediti tudi zanje. Pa še to se nam je zdelo, da se nam bo to mogoče obneslo pri javnem mnenju. Sicer pa smo imele zelo osnoven programski papir na približno treh straneh, kjer je pisalo, da bomo imele telefon, skupino za samopomoč in zatočišče. Načela ...? (Smeh.)

Torej ste šele pozneje začele razmišljati iz feministične perspektive, o feminističnem socialnem delu itn.?

Feministično socialno delo je sploh novejši pojem. Toda tudi o tistem, česar smo se naučile v Zagrebu, o teh osnovnih stvareh, recimo, da ne smemo ženske kriviti za nasilje, da ne smemo iskati razlogov pri njej, ampak pri tistem, ki je nasilen itn., tudi o tem se takrat niti nismo zavedale, da so to feministična načela dela. Prav tako se nismo zavedale, koliko je feminističnih projektov po svetu, da so taki projekti nekaj zelo navadnega. Jaz sem bila sicer leta 1984, ko sem bila v Berlinu, tudi na obisku pri dveh ženskah, ki sta delali v zatočišču, toda takrat se mi to sploh ni zdela kdove kako pomembna tema in ob ustanavljanju telefona se tega pogovora z njima nisem niti spomnila.

Na začetku smo bile res precej zmedene, toda očitno smo imele dobro intuicijo, saj smo stvari prav dobro peljale. Potem je marca 1990, torej pol leta po tem, ko je začel delati SOS telefona, ljubljanski Inštitut za kriminologijo v Lovranu organiziral seminar z naslovom »Nasilje v družini, zlasti nad ženskami«.

Ali ni bila narejena tudi raziskava?

Res je, še pred tem, konec leta 1988 so v *Jani* objavili zelo obširno anketo o nasilju nad ženskami. Dobili so približno sto odgovorov. To je delal Zoran Pavlovič, ki je povabil tudi nas iz Lilit, da smo sodelovale pri oblikovanju vprašanj. No, pozneje je bil še ta seminar, potem pa je za dolgo časa vse potihnilo.

Sam seminar je bil po mojem zelo pomemben. Organiziral ga je Inštitut za kriminologijo, kar je pomenilo, da so se odzvale tudi institucije. Prišli so ljudje s policije, iz zdravstva, sociale itn., kakšnih sto udeležencev in udeleženk. Povabljen je bil tudi naš telefon, pa tudi drugi, ki so začeli nastajati v tem času, recimo TIN iz Maribora, Zaupni telefon iz Ljubljane itn. Povabljen je bil tudi Klic v duševni stiski, prav tako SOS telefon iz Zagreba. Prav zaradi kolegic iz Zagreba smo se tam počutile kar močne, saj smo vedele, da bo z več strani povedano to, kar me razmišljamo o nasilju. In je tudi bilo.

Na seminarju je bilo zame zelo zanimivo, da smo se od vseh institucij najbolje razumele s policijo. Eni in drugi smo namreč zagovarjali stališče, da nihče razen sodišča ne more razsojati o krivdi. Ljudje iz policije so na več delavnicah očitali socialnim službam, da iščejo krivca, kar je narobe. Socialna služba mora pač pomagati tistemu, ki pride po pomoč, prijavljati kazniva dejanja itn. To je bilo za nas precej pomembno. Mislim, da smo pridobile simpatije do policije, tako da smo imele dobro izhodišče za nadaljnje sodelovanje.

Ste sodelovale z drugimi nevladnimi organizacijami? So vam kaj pomagale pri telefonu?

Takrat nevladnih organizacij ni bilo toliko, kolikor jih je danes. Bil je Odbor za družbeno zaščito norosti. Misliš ženske nevladne organizacije?

Ja. Ali pa tudi institucije. Ali ste na tem seminarju navezale kaj stikov?

Pri tem nismo bile najbolj spretni. S seminarja smo prišle z nalepko »agresivne deklice«. Res nismo bile prav spretni, nismo se znale prijateljsko pogovarjati, pa kljub temu zastopati svojih stališč. Zelo jasno smo kazale, kaj si mislimo o njih. Razen Darje Zaviršek, ki je bila v teh stvareh vedno kar veščja. Preboj smo sicer naredile, vendar si nismo pridobile kdove kakšnih simpatij.

Toda po drugi strani sploh ne vem, kako bi si v tistem trenutku, v tistem času sploh lahko pridobile kakšne simpatije. Kajti to je bilo takrat nekaj čisto nemogočega – da se prikaže skupina žensk, ki povrh še pravijo, da so feministke, in se hočejo iti socialo. Mislim, da nismo imele nobenih možnosti, da si pridobimo simpatije socialnih služb. Po mojem bi se lahko postavljale na glavo, pa ne bi nič pomagalo. Odziv, ki smo ga doživele, je bil približno tak – kaj se vendar greste, ko pa nimate pojma, kaj delate. Pač pa smo se kar dobro razumele s Klicem v duševni stiski; na seminarju smo ugotovili, da se podobno lotevamo svetovanja. Tako smo se potem z njimi tudi še nekajkrat srečale, vendar tu ni šlo za podporo, ampak bolj za izmenjavanje izkušenj.

*Kdaj ste potem začele komunicirati z državo? Kdaj vas je začelo kon-
tinuirano financirati Mesto Ljubljana?*

Če se prav spomnim, smo konec leta 1990 oddale prošnjo na Mesto Ljubljana. Mogoče nam je kdo iz ZSMS rekel, naj oddamo tako prošnjo, tega se res več ne spomnim. Vem, da smo pripravile cel šop materialov in jih poslale na Mesto. Potem so nas povabili na pogovor, na katerem smo dobile celo kompliment – češ da tako dobro pripravljenega strokovnega materiala še niso dobili od nobenega društva. In zagotovili so nam financiranje. Šlo je zelo gladko. Tako smo dobile denar iz mestnega proračuna, kar je takrat pomenilo redno financiranje. Ko so te dali v proračun, si jim pač moral pošiljati letna poročila in prošnje, vendar je bil to napol avtomatizem in prihajale so mesečne dotacije.

Koliko vam je pomagal ta delež?

Zelo. Lahko smo zaposlile koordinatorko, ki je dobivala povprečno plačo v gospodarstvu, kar je bila kar v redu, normalna plača. In še toliko je ostalo, da smo lahko pokrile stroške za elektriko in vodo, ker smo se medtem preselile.

Kako? Ali so vas oni vrgli ven?

Prostor nam ni ustrezal, ker so vsake pol ure mimo vozili vlaki. Poleg tega se je fantom na ZSMS zdelo, da bi nam občina morala dati prostore zastonj, hkrati pa so hoteli svoje prostore uporabljati za

druge dejavnosti. Tako smo z njihovo podporo šle na meščansko občinsko skupščino in prostore tudi dobile. Čez nekaj časa smo začele zanje dobivati račune, čeprav je obstajal pismen sklep občinske skupščine, da bo občina krila vse stroške. Nekaj časa smo bojkotirale plačilo, potem pa ni šlo več. Osnovne stroške smo lahko pokrivalo z mestno subvencijo.

Ravno takrat ste lahko prvo tudi zaposlile, drugače pa ste delale kot prostovoljke.

Ja, drugače smo vseskozi delale kot prostovoljke. Vendar se je že v prvem letu pokazalo, da bomo samo s prostovoljnim delom težko vse opravile – dobro koordinirale, vodile vse finance, izpeljale inštruktaže, ki smo jih takrat organizirale po štiri do pet na leto, itn.

Koliko žensk od tistih, ki so prišle na inštruktaže, je ostalo, koliko jih je delalo?

Na začetku je bilo na seznamu trideset prostovoljk, ki so dežurale. Prvo leto smo dežurale po dve skupaj. Probleme s pokrivanjem dežurstev smo imele že od začetka, vendar smo nekako »vozile«. Po nekaj mesecih pa smo tudi ugotovile, da je že v redu, če vse zainteresirane ženske pridejo na inštruktažo, da pa vse niso sposobne niti primerne za delo na telefonu.

Kdaj ste to ugotovile? Se je to izkazalo že kar na začetku?

Pokazalo se je že pri prvi ekipi. V njej je bilo kar nekaj žensk, ki so same prihajale iz nasilnih situacij, ki so še zmeraj doživljale nasilje in ki so seveda zato na telefonu delale klasične napake – dajale nasvete, izhajajoč iz svojih izkušenj. To ni bilo v redu. Vendar tega v skupini nismo predebatirale, ni postalo javna tema, o njej smo se pogovarjale samo po skupinicah. Potem pa se je zgodilo tisto z Zaupnim telefonom ... Katja Bašič in Barbara Breclj sta odpeljali pol ekipe na Zaupni telefon, ki sta ga ustanovili. Nikoli nisem slišala od njiju kakšne razlage, zakaj se je to zgodilo.

Je bila to posledica kakšnih konfliktov?

Konflikte smo seveda imele, tudi midve s Katjo kar nekaj. Vse mogoče mi je očitala – da sem avtoritarna, da uzurpiram oblast in

podobno. Po mojem je bil problem, da ni bila navajena, da je še kdo šef – razen nje. Preprosto. Jaz se sicer nisem počutila kot šefica v smislu, da lahko narekujem, kaj in kako bomo v skupini delale, toda, bog pomagaj, vedno imam dosti idej, dosti ljudi sem poznala, da sem lahko ideje tudi izpeljala ... In tako se je seveda zgodilo, da sem postala nekakšna voditeljica. Mislim pa, da je šlo tudi za velik spor, ki ni nikoli zares prišel na dan – za spor okrog feminizma.

V kakšnem smislu?

Večini žensk, ki so prišle na prvo inštruktažo, je bil feminizem tuj, niso kaj dosti vedele o njem. Nekatere so ga povezovale z lezbištvom, lezbištvo pa je bilo zanje nesprejemljivo. Na enem izmed sestankov smo imele tudi konflikt okrog tega. Štirim, ki smo se tudi zasebno precej družile, so nekatere druge očitale, da smo »lezbe«, prav s to besedo, ki je bila očitno mišljena kot psovka. Ena od nas je tudi res bila lezbijka, sicer pa smo bile pač prijateljice. Mislim, da je bilo še več takih prikritih spornih tem.

So te ženske potem zapustile SOS, ali kako?

Večinoma so potem odšle na Zaupni telefon ali pa so kar odnehale. To je bilo marca 1990, se pravi, pol leta potem, ko je SOS telefon začel delati. Ustanovitev Zaupnega telefona je po svoje pomagala, da nam teh spornih tem ni bilo treba razčiščevati, izključevati prostovoljk ali kaj podobnega. Tiste, ki smo ostale na SOS telefonu – približno pol nas je ostalo, mislim, da štirinajst – smo bile v glavnem mlajše, bolj alternativne, feminizma se nismo bale oziroma smo nekatere tako ali tako izhajale iz Lilit, druge pa se ga niso bale, prav tako nismo imele predsodkov v zvezi z lezbištvom. Nekako smo se našle, ujele in potem tudi razmišljale o tem, kako pridobivati nove prostovoljke, da se nam taki problemi ne bodo ponavljali.

Omenila si, da je sicer bilo več telefonov take vrste. Pa je bil vaš telefon edini, ki je deloval po feminističnih načelih?

Ja, če razumeš s feminističnimi načeli to, da ne obsojaš tiste/ga, ki doživlja nasilje, ali da je pravica tistega ali tiste, ki išče pomoč, da sam/a odloča, kakšno pomoč si bo vzela ipd. Mislim pa, da pri tem ne gre samo za načela svetovalnega dela, temveč tudi za to, da ne daješ

samo socialne pomoči, ampak izhajaš iz tega, da je problem nasilja nad ženskami povezan s položajem žensk v družbi. Če hočeš res kaj spremeniti, moraš torej tudi politično delovati in je pomoč v obliki svetovanja samo del tega delovanja. V tem smislu v Sloveniji ni drugega feminističnega telefona, pač pa trenutno po takih načelih, kolikor vem, delujeta tudi Ženska svetovalnica in Društvo za nenasilno komunikacijo.

Kaj pa inštruktaže? Zdi se mi, da so danes že dosti bolj profesionalne. Kje ste se izobraževale oziroma izboljševale metode in načela usposabljanja?

To smo kar same razvijale.

Ste brale tujo literaturo?

Seveda, čeprav takrat še nismo imele kdove kakšnih stikov s tujino. Najpomembnejša je bila povezava z Zagrebom in Beogradom. Ženske v Zagrebu in Beogradu so bile strašno produktivne, kar se tiče pisanih materialov, in so nas ves čas zasipavale z njimi. Toda sam sistem usposabljanja se je razvijal čisto avtonomno, in kar se tega tiče, so se pozneje one učile od nas. Čeprav so se večje spremembe zgodile šele po nekaj letih. Dolgo časa smo ostajale pri vsebinskih sklopih, ki smo jih postavile na začetku – kako voditi svetovalni pogovor, kazenska zakonodaja, funkcioniranje policije, sodišč itn. Ti vsebinski sklopi so sicer še vedno taki, vendar je usposabljanje prej teklo zelo klasično – predavanje in potem še malo razprave, in vse skupaj je bilo strnjeno v dva dneva, simulacij svetovalnih pogovorov pa je bilo komaj za vzorec. Zdaj traja osnovno usposabljanje 36 ur, temu pa sledi še dvomesečno uvajanje. Uvedle smo tudi zelo raznolike in intenzivne metode izobraževanja. In že nekaj let imamo tudi svoj priročnik za usposabljanje.

S kakšnimi »backgroundi« so prihajale prostovoljke? Recimo izobrazbeno – so pozneje mogoče prihajale take s »pravih« področij in se je inštruktaža zato izboljšala?

Prostovoljke so imele vedno zelo različne izobrazbe. Nekaj časa se nam je zdelo strašno, da študentke socialnega dela sploh ne prihajajo oziroma zelo redko katera pride. Potem ko smo jih brez večjega

uspeha nekajkrat poskušale pridobiti tudi tako, da smo na VŠSD predstavile naše delo in jih povabile k sodelovanju, smo se nazadnje nehale ukvarjati s tem. Zelo različna je bila tudi starostna struktura. Skoraj v vsaki generaciji pride tudi kakšna nad petinpetdeset, upokojenka. Dobro bi bilo, če bi končno naredile analizo, ki jo že dolgo načrtujemo, namreč analizo starosti, izobrazbe in zaposlenosti tistih, ki prihajajo na naša usposabljanja. Vse namreč izpolnijo tak vprašalnik in teh je zdaj že kakšnih sedemsto. Toliko žensk je v teh letih prišlo na prvi del inštruktaže.

Sicer pa moram reči, da je odgovor na tvoje vprašanje – ne, prav narobe. Strokovno smo telefon zvečine razvijale ženske, ki nismo imele »primerne« izobrazbe.

Kdaj se je telefon odcepil od Lilit in postal društvo? Zakaj se je to zgodilo?

V ozadju je bil spet konflikt, pravzaprav razkol. Prvi je bil marca 1990, ko se je ustanovil Zaupni telefon, nekaj mesecev pozneje pa so se začeli konflikti okrog skupine za samopomoč. Odločile smo se namreč, da bomo ustanovile tako skupino, in se takoj znašle sredi »strokovnega« konflikta. Nismo se strinjale o tem, ali naj bo skupina za samopomoč odprta za ženske s kakršnimi koli težavami ali pa naj imamo različne skupine za samopomoč, recimo za tiste, ki so bile posiljene, za tiste, ki doživljajo fizično nasilje partnerja itn.

Konflikt je dobil velikanske razsežnosti, zato mislim, da so bile v ozadju spet še druge sporne teme. Jaz sem bila dolgo časa sprožilka konfliktov, že kar s svojim vedenjem. Po mojem je bil največji problem, ker sem bila vseskozi v skupini nekakšna avtoriteta, hkrati pa tega nisem nikoli razumela in se tudi nikoli nisem postavila kot vodja. Konflikt okrog samopomoči se je začel maja in se vlekel do konca avgusta. Vmes je bil prvi ženski tabor, ki ga je pravzaprav pripravil SOS, toda hkrati se je takrat že spet začelo govoriti tudi o Lilit. Dejavnost Lilit je razen ustanavljanja SOS telefona v letu 1989 namreč popolnoma zamrla, vendar skupine nismo ukinile in smo jo včasih tudi še uporabljale za kritje. Vsekakor pa je bil sam telefon formalno del Lilit.

Na taboru se je odprl tudi konflikt okoli tega, ali delamo prehudo selekcijo, se pravi, da smo premalo odprte za ženske, ki bi prišle k

nam in z nami delale, da smo preveč ekskluzivne, nekako v tem smislu, da imamo preveč jasno določeno, kako morajo razmišljati ženske, če se hočejo pridružiti skupini.

Naj bi torej k vam prišle tudi nefeministke?

Recimo. Nekatero tudi niso prebolele, da je Zaupni telefon odšel, češ, na tem primeru se je videlo, da smo preveč zaprte, ekskluzivne, da so one odšle zaradi tega.

Naj se vrnem h konfliktu tistega poletja. V skupini sta nastala dva tabora, v enem je bila večina skupine, v drugem pa smo bile tri in na koncu celo samo še dve. Zase lahko rečem, da sem imela nekakšno vizijo, ki ni bila zelo jasna, vendar je peljala k temu, kar je SOS telefon danes. Vendar sem bila tudi sama takrat zelo konfliktna. Če mi je kdo rekel, da nismo demokratične, sem ponorela. Danes znam s tem drugače urediti, takrat pa sem šla zelo hitro v konflikt. In veliko nas je bilo takih. Potem je spet prišla ven tudi tema Katje Bašič o tem, da uzurpiram oblast itn.

Vse to se je dogajalo na taboru?

Na taboru, pred njim in po njem – do konca avgusta. Takrat smo imele nekaj mučnih sestankov in na zadnjem skupnem sestanku sem jaz na koncu, po večurni razpravi rekla, da očitno ne bomo našle skupne rešitve, da pa je meni to konec koncev prav in da hočem ne glede na to še naprej delati tukaj. Druga stran pa je rekla »ne«, kar je zanimivo, ker so šle točno proti tistemu, kar so zagovarjale, proti odprtosti za vse. Postavile so ultimat – ali vidve ali me, nekdo mora oditi. Bilo je zelo ostro. Kar malo me je stiskalo, predstavljajta si – lahko bi ostale vsega skupaj dve ali tri. No, pa nas je potem vseeno ostalo več. Velika večina je sicer zapustila telefon, vendar so tudi nekatere, ki so ga zapustile, ki so bile torej v drugem taboru, vseeno še kar nekaj mesecev hodile dežurat. Niso hotele, da zaradi tega propade telefon ali kaj podobnega. V tej »etapi« so s SOS telefona odšle npr. Darja Zaviršek, pa Diana Jerman in Andreja Čufer, ki sta čez nekaj let skupaj z Mojco Urek ustanovili Žensko svetovalnico itn.

Nastanek društva torej določa ta konflikt?

Tako je. Nekatero ženske, ki so odšle, so se potem začele spet se-

stajati kot Lilit, druge so ustanovile skupino za samopomoč, ki je delovala kakšno leto dni. Po tem konfliktu je postalo jasno, da morata SOS telefon in Lilit tudi formalno narazen.

Kaj je to pomenilo? Ste se morale seliti? Ali se je financiranje kaj spremenilo?

Ne, nasprotno. Mislim, da je bil za SOS telefon to celo plus, kajti prej smo bile pod kapo ŠKUC-a in Lilit, in za državo, za državni proračun, ki naj bi te financiral iz socialne vreče, bi bilo zelo nenavadno, če bi te financiral prek Študentskega kulturnega centra. Prostori pa nikoli niso bili vprašanje – jasno je bilo, da bo telefon ostal v prostoru, ki smo ga pridobile za ta namen.

Ste se potem še dosti selile?

Ne. Zaenkrat ne več.

Vrnimo se h komunikaciji z državo. Se ti zdi, da je – glede na to, da se je sistem spreminjal – zdaj kaj boljše s komuniciranjem z državo in njenim financiranjem? So med prejšnjimi in zdajšnjimi načeli kakšne razlike?

Odvisno, s katere strani govorim. Mislim, da je bilo za SOS telefon boljše v prejšnjem sistemu. Prejšnjem? Takem, kakršen je bil konec osemdesetih, ki je bil v bistvu zelo odprt za nove pobude. Nihče ni mogel take ponudbe zavrniti, ker so se vsi bahali z demokratičnostjo itn. Danes pa demokratična družba take stvari mirno zavrne, ignorira in podobno. Res pa je, da se mi na načelni ravni zdaj sistem zdi veliko boljši, kakor je bil prej. Zdaj imamo razpise za razna področja, za razne dejavnosti in programe. Obstajajo še kar jasni postopki – kandidiranje na razpisih, komisije, ki odločajo. Včasih smo prišli k državni uradnici in ji dali program, in ker je bila navdušena nad njim, so nas financirali.

Ali če smo koga poznale.

Ja. Čeprav je znanstva še vedno treba uporabljati. Spominim se, kako smo šle leta 1991 k ministrici za zdravstvo in socialo. Gledala nas je kot Marsovke. Zelo je kimala, vednar sploh ni vedela, o čem govorimo. Z njo smo se šle pogovarjat o tem, da bi počasi odprle za točišče in ali bi ministrstvo poskrbelo za financiranje. Nič ni bilo iz

tega. Nekajkrat smo jo poskušale še dobiti po telefonu, vendar ni bila več dosegljiva ...

Pa tudi ni nič obljubila?

Govorila je o tem, da to je zelo potrebno ... Ne, nič ni obljubila. Tu bi najbrž lahko kaj dosegle, če bi poznale več pravih ljudi.

Je bila potem sploh še kakšna druga institucija (poleg Mesta), ki je dala kaj denarja?

Pozneje se je pridružilo tudi ministrstvo, vendar mislim, da je bilo takrat že preformirano. Leta 1991 smo imeli še ministrstvo za zdravstvo in socialo, financiranje pa smo dobili prek ministrstva za delo, družino in socialne zadeve. Vsaj mislim, da je bilo tako. Leta 1993 smo od njih dobile kar precejšnjo vsoto za tisk zloženek. Šlo je za enkratni znesek, vendar je bil res velik, zloženke smo tiskale v 10 tisoč izvodih, skupaj torej 40 tisoč zloženek, kar je bilo dovolj kar za nekaj naslednjih let. Zloženke smo razposlale na vse mogoče naslove, na centre za socialno delo, policijske postaje, zdravstvene domove itn. Šolam smo se malo izogibale, ker so takrat že obstajali otroški telefoni in nam je bilo tudi že jasno, da je delo z otrokom, svetovanje otroku nekaj povsem drugega kot svetovanje ženski.

V vmesnem času niti nismo kaj dosti iskale dodatnega financiranja. Veliko smo se ukvarjale s samo skupino, ker smo kar naprej imele kakšne konflikte, veliko dela pa smo imele tudi s pridobivanjem novih prostovoljk. Takrat smo bile še v fazi, ko so nam prostovoljke »pregorevale« in odhajale. Veliko jih je odhajalo po kratkem času, recimo po pol leta. Če so ostale devet mesecev, je bilo že veliko.

Se pravi, da so bile pogoste inštruktaže posledica tega, da jih je dosti odhajalo?

Seveda, potrebne so bile. Usposabljanje smo medtem tudi že precej spremenile, ni bilo več tako preprosto kakor na začetku – dva dni inštruktaže, potem pa na telefon. Z novimi prostovoljkami smo se veliko ukvarjale, uvajale smo jih v svetovanje na telefonu, jih spremljale itn.

Rekla si, da ste se ukvarjale tudi s konflikti. Kakšni konflikti so bili to?

Velikega smo imele, če se prav spomnim, jeseni leta 1991, ko je tudi odšla skoraj cela skupina. Konflikt je nastal okrog tega, kdaj se bomo premaknile z mrtve točke, kdaj bomo vendar odprle zatočišče. Del skupine je hotel v hitro akcijo – najeti stanovanje za toliko časa, kolikor imamo denarja, samo da končno začnemo. Podobno so začele tudi v Zagrebu, le da so one zasedle prazno stanovanje. Če danes pogledam nazaj, mislim, da je šlo za to, da je bila ta ekipa že kar nekaj časa na telefonu in da je imela potrebo po nečem novem, po novi akciji, novih impulzih. Na koncu pa je dilema prešla na čisto osebno raven; prostovoljke so začele očitati zaposleni, da ne bo nikoli premaknila »svoje riti«, ker ima prevelike probleme sama s sabo. Ker nismo prišle do rešitve, je pet prostovoljk zapustilo skupino, vsega skupaj pa nas je bilo sedem. Prišlo je kar dolgo obdobje, ko sva sami dežurali. Poleg mene je bila tu še Mirjam Tozon. Konfliktov okrog načel, okrog tega, ali smo feministke ali nismo, ali kaj podobnega, niti ni bilo več – tukaj so bile stvari jasne. Najbrž predvsem zato, ker smo se naučile te teme vnesti v inštruktažo in jih pojasniti. Na začetku pravzaprav same nismo znale dobro pojasniti, kakšno zvezo ima naše delo s feminizmom.

Kaj pa druge dejavnosti? Rekla si, da ste že na začetku imele idejo o zatočišču. Kdaj ste začele kaj konkretno delati v zvezi z ustanovitvijo zatočišča?

Pravzaprav šele konec leta 1994. Jaz sem konec leta 1993 spet, tokrat drugič, odšla s SOS-a, ker nisem več mogla ne dežurati ne nič drugega, skratka, obupala sem nad tem, da bi lahko tu še kaj pametnega naredila. Takrat smo imele kar dobro ekipo. Čez čas sem se spočila in z zaposleno sva se spet srečevali, se včasih dobili na kavi. Spet sva se začeli pogovarjati o SOS-u in ugotovili, da v resnici sploh ne delujemo kot društvo, da nimamo organov, ki bi jih kot društvo morale imeti, in da mogoče ne bi bilo slabo, če bi res imele upravni odbor v skladu s statutom. Razmišljali sva o tem, da bi v upravnem odboru sodelovale ženske, ki so aktivne prostovoljke, in pa ženske od zunaj, ki bi nam prinašale zunanjo perspektivo, ki bi z distanco morda bolje razumele, kaj se v skupini dogaja, ker ne bi bile vpletene v vsakdanje delo. Tak odbor bi morda učinkoviteje razmišljal o projektu kot celoti, o tem, kako naprej, pomagal pa bi lahko tudi z zunanjimi stiki.

Tako smo v začetku leta 1994 oblikovale najprej neformalni upravni odbor, v katerem so bile Metka Mencin, Dada Bac in Vlasta Jalušič, pa Mirjam Tozon kot zaposlena in jaz kot prostovoljka. In delovalo je. Začele smo znova razmišljati o temeljnih stvareh, projektno-programsko: aha, imamo usposabljanje, razmislimo, ali je ustrezno, kako bi ga bilo treba spremeniti; aha, ustanoviti želimo zatočišče, kaj moramo narediti, če hočemo to speljati, itn. S tremi »zunanjimi« članicami, ki so se nam pridružile, smo v resnici dobile, kar smo si želele – zunanjo perspektivo, nove ideje, kritičen pogled na lastno delo itn.

Sicer pa je bilo leto 1994 mednarodno leto družine in Tanja Renner je bila predsednica komisije, ki je koordinirala delo v zvezi s tem. Nekako smo dobile informacijo, da za dejavnosti v okviru leta družine obstajajo finančna sredstva, za katera bi lahko zaprosile. Tako sem konec leta 1994 dobesedno čez vikend napisala koncept zatočišča, pol sem ga seveda prepisala iz tujih konceptov, in poslali smo ga na Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. Takratna ministrica Rina Klinar ga je podprla in v prvih srečanjih z njo in drugimi ljudmi z ministrstva smo se pogovarjali o tem, da bomo do konca tistega leta zatočišče že kar odprli.

Novembra 1994 smo tudi prvič praznovali »16 dni boja proti nasilju nad ženskami«, skupaj z Uradom za žensko politiko smo organizirale okroglo mizo ob peti obletnici SOS telefona in ob »16 dneh«, in sicer v Levu. Prišlo je veliko ljudi, kakšnih 70, prišla pa je tudi Rina Klinar in tam javno obljubila, da bo država financirala zatočišče.

Potem se je izkazalo, da ne bo šlo tako hitro, kakor smo si mislili, ker so postopki za tako financiranje precej dolgotrajni. Tako smo potem po nasvetu z ministrstva napisale prošnjo samo za financiranje usposabljanja ekipe, ki bo delala v zatočišču, in tudi dobile za to kar nekaj denarja, obljuba o financiranju zatočišča pa se je prestavila v leto 1995, češ, bomo pa to speljali naslednje leto. Rina Klinar je bila projektu res zelo naklonjena in dala ga je v proračun za leto 1995, v dveh postavkah, za nakup objekta in za financiranje dejavnosti. No, leta 1995 je bila odstavljena, prišel je Tone Rop in kar nekaj časa so se menjavale tudi državne sekretarke itn. V tem vmesnem obdobju je izginil denar iz postavke za dejavnost – tisti štirje milijoni so odšli ne znano kam.

To je bil denar, ki je bil takrat načrtovan v proračunu?

Ja. Ena postavka, nekaj manj kot štiri milijone, je bila namenjena za adaptacijo objekta, ki smo jo tudi izpeljale. Denar iz druge postavke, okrog štiri milijone, namenjen za dejavnost zatočišča, pa je izginil neznano kam. Tu nismo mogle kaj dosti narediti, ker je v proračunu pisalo samo zatočišče za ženske, ne pa recimo zatočišče Društva SOS telefon. Mislim, da je šel denar v mariborsko Varno hišo, ki so jo odprli konec naslednjega leta. Če je bilo res tako, se tolažim, da je šel vsaj za dober projekt in za enako dejavnost, kot bi šel pri nas.

Lahko na kratko še poveš, kakšen je bil razvoj projekta zatočišče?

Naš osnovni princip je bil, da zaposlujemo samo tiste, ki imajo vsaj dve leti prakse pri nas na telefonu. Ko je Mirjam Tozon odšla, smo zaposlile drugo, ta je torej že bila redno zaposlena. Naslednje zaposlitve smo začele z javnimi deli. Toda do začetka dejavnosti je trajalo še dolgo, kajti objekt je bilo treba precej adaptirati, ob tem pa nismo imele nobenih sredstev za opremo in smo morale zanjo iskati sponzorje oziroma donatorje. Če dobro pomislim, smo v to vložile skoraj celo leto dela dveh ali treh zaposlenih.

Je vaša dejavnost financiral še kdo?

Prek Ministrstva za šolstvo in šport smo nekaj let financirale tabore, ki so bili v glavnem izobraževalni tabori za prostovoljke. Oblike financiranja so se tu spreminjale; nekaj časa je za tabore društvo Most pridobivalo sredstva od Ministrstva za šolstvo in šport; potem so ustanovili Urad za mladino RS in pri njih smo prijavljale še druge projekte; nato je bil ustanovljen tudi Urad za mladino pri Mestni občini Ljubljana in tudi tu smo takoj začele kandidirati za sredstva. Toda pri vseh teh projektih govorimo o nekaj stotisočakih na leto. Del teh projektov je zdaj povezan z zatočiščem, del pa sicer z društvom. Podobna sredstva smo doslej dobivale od OSI-ja (Zavoda za odprto družbo) itn. Potem ko smo odprle zatočišče, smo se s prošnjami obrnile tudi na okoliške občine. Toda vse to projektno financiranje pomeni veliko, res veliko dela s pisanjem projektov, poročil itn. za malo denarja.

Kaj pa vaše druge dejavnosti? V Delti si napisala, da ste se poskušale tudi z raziskovanjem.

Tu smo marsikaj in dobro začele, pa bolj malo speljale do konca. Leta 1990 smo na mirovniškem in našem taboru delale intervjuje z ženskami po Dolenjskem. Intervjuji še zmeraj čakajo na obdelavo. Prva res uporabna stvar, kar se tiče raziskovanja, je analiza, ki sta jo naredili naši prostovoljki Duška Vojvodić in Maja Smrekar za diplomsko nalogo na VŠSD. Obdelali sta vzorec stotih klicev na SOS telefon.

Je šlo za vsebinsko analizo?

Ja, pa tudi statistično – v stotih klicih je toliko primerov fizičnega nasilja, toliko psihičnega, toliko spolnega, ženske, ki kličejo, so stare toliko, njihovi otroci toliko itn. Ti podatki dajo kar pravo sliko o ženskah, ki kličejo na naš telefon.

Ste si s temi rezultati kaj pomagale? Ste kaj izboljšale?

Zdi se mi, da neposredno ne. Je pa res, da je z rezultati take raziskave marsikaj lažje argumentirati, in v tem smislu je ta raziskava za nas pomembna.

Lahko poveš še kaj o medijskem komuniciranju? V vaši kronologiji sem videla, da ste imele veliko stikov z radiom, televizijo itn. So oni vas vabili ali narobe?

Prva leta smo na obletnico začetka delovanja redno sklicevale novinarske konference. Prihajalo je po pet, šest novinark, in vsaka je potem hotela narediti še kaj, oddajo, poseben članek in. Ali pa smo jim pošiljale materiale, npr. v zvezi s kazensko zakonodajo v letih 1992 in 1993, ko je tudi Urad za žensko politiko organiziral veliko okroglo mizo o spreminjanju zakonodaje in so se odzvali tudi veliki in »resni« mediji. Včasih so nas mediji tudi sami poiskali. Vem, da sem nekoč za *Dnevnik* napisala naročen tekst o kazenski zakonodaji. Tisti malo manj resni mediji, ki so jih v teh letih na veliko začeli ustanavljati, pa so kazali malo interesa, a tudi če so ga pokazali, to ni bilo ravno na ravni, ki bi nam ustrezala, v glavnem je šlo za senzacionalizem. Zato z njimi nismo vzdrževale stikov. Zmeraj so hoteli kakšno konkretno zgodbo, ki jih me iz etičnih razlogov nikoli ne pripovedujemo, pisali so patetično itn.

V času tranzicije, ko se je zakonodaja toliko spreminjala, ste sodelovale z drugimi institucijami. Ali so vas povabile zraven?

Same smo se »vsiljevale«. Po naključju nam je, recimo, prišlo v roke že delovno besedilo novega kazenskega zakonika, ki ga sicer vidijo samo strokovni krogi. Na podlagi tega smo napisale obsežen predlog za spremembe, ki je izšel šele leta 1996 v zborniku *Pravo in družbene resničnosti*. S tem predlogom smo hodile okrog, poslale smo ga na Urad za žensko politiko, na Ministrstvo za pravosodje itn. Ministrstvo se ni odzvalo, Urad za žensko politiko pa je februarja 1993 organiziral prej omenjeno veliko okroglo mizo v Cankarjevem domu, na katero je prišlo okrog sto ljudi. Povabili so Gabi Čačinovič, Zorana Pavloviča, Alenko Šelih itn., skratka, eminentno zasedbo, ki je seveda pritegnila tudi publiko. Povabili so tudi institucije iz vse Slovenije. Prišle so socialne delavke s Centra za socialno delo iz Novega mesta in povedale, da poskušajo odpreti zatočišče, no, pa so potem odprli materinski dom, ne zatočišča. Skratka, tista okrogla miza je bila zelo odmevna. Tudi jaz sem bila tam kot udeleženka, kar mislim, da je bilo pomembno, ker sem med vsemi tistimi strokovnjakinjami in strokovnjaki bila edina iz nevladnih organizacij oziroma s SOS telefona.

Urad za žensko politiko je potem naše predloge, ki so jih nekoliko preformulirali, prav tako poslal na Ministrstvo za pravosodje. Prav tako se je za predloge zavzemala Komisija za žensko politiko, ko je predlog novega zakonika prišel v parlamentarno proceduro. Predsednica Komisije je bila takrat Vika Potočnik, direktorica Urada pa Vera Kozmik. Toda ves ta veliki angažma ni prinesel velikega uspeha; spremenili so definicijo kaznivega dejanja posilstva in spolnega nasilja, v tem smislu, da sta zdaj tako žrtev kot storilec lahko ali enega ali drugega spola, sicer pa ni bilo velikih sprememb.

Kakšen pa je bil sicer učinek teh vaših predlogov?

Neposredno, kot rečeno, pravzaprav majhen, mislim pa, da je bil posredno zelo velik. Mediji so temo kar precej obdelovali. Na Valu 202 je recimo Darja Dolenc, ki nas je tudi sicer dostikrat povabila v studio, pripravila pogovor z Zvonkom Fišerjem, članom delovne skupine, ki je pisala novi zakon, Barbaro Breclj, tožilko in prostovoljko Zaupnega telefona, in mano. Kakšno uro in pol smo razpravljali o čisto konkretnih predlogih in z Barbaro Breclj sva Zvonka Fišerja prepričali, da je popustil v zvezi z našim predlogom, da se vpelje ukrep

prepovedi približevanja. Na začetku oddaje je trdil, da tak ukrep ni združljiv z našim pravnim sistemom, proti koncu pa je privolil v to, da bi tak ukrep bil možen, imel pa je dilemo okrog tega, kdo ga bo izvajal. Ta pogovor, ta konkretni besedni dvoboj se je torej, prvič, dogajal v mediju, in drugič, mislim, da je Zvonko Fišer v resnici nekoliko spremenil svoje stališče. Takih posrednih učinkov je bilo po mojem kar veliko. Če pomislim, kako se zdaj ljudje pogovarjajo o nasilju nad ženskami ali kako so se pred petimi leti, vidim bistveno razliko.

V smislu, da so ljudje bolj osveščeni, bolj senzibilni?

Ja.

Ste sodelovale še pri kakšnem drugem spreminjanju zakonodaje?

Mislim, da ne.

Kako ste sodelovale z Uradom za žensko politiko? So vas oni tudi kaj financirali?

Od Urada včasih dobimo kakšen manjši denar. Peto obletnico, ki sem jo omenila, je Urad recimo sofinanciral. Omogočil nam je tudi, da smo nekaj tisoč zloženek dale v *Dnevnik* in jih tako distribuirale po gospodinjstvih. Sofinanciral je tudi javno otvoritev zatočišča, ki je bila v Hotelu Union in je bila zelo dobro obiskana. Vendar Urad dolgo časa ni imel razpisov. Lani ga je imel in prijavile smo projekt usposabljanja policije. Dobile smo sredstva in tudi že izpeljale osnovno usposabljanje policistov UNZ Ljubljana za primernejše delo z ženskami, ki doživljajo nasilje.

Ste kdaj sodelovale s centri za socialno delo?

Veliko v konkretnih primerih.

Ne pa v tem smislu, da bi poskušali osvestiti tudi njih in da bi spremenili način dela?

Centri za socialno delo so kot institucije precej razpršeni in morajo delati tako rekoč z vsakim posebej. Rekla bi pa tudi, da so bolj vzvišeni nad tem, kar delamo, kakor, recimo, policija. Zdaj jih dve leti vabimo na naša usposabljanja; vsega skupaj so doslej poslali pet socialnih

delavk, čeprav večina socialnih delavk nima primerne izobrazbe za delo v zvezi z nasiljem.

Kako sodelujete s Socialno zbornico?

Socialna zbornica je imela oziroma zdaj po novem spet ima ekspertno skupino za materinske domove, zatočišča in sorodne institucije, kamor so nas povabili, čeprav že potem, ko je bila ta skupina ustanovljena. V skupini sodeluje iz vsake take institucije po en predstavnik oziroma predstavnica, s SOS-a pa sva nekaj časa hodili tja celo dve. V glavnem smo si izmenjavali izkušnje in se deloma tudi izobraževali. No, v neki točki je bilo treba pripraviti standarde in normative za materinske domove in zatočišča, in me smo jih pripravile za zatočišča. Potem je izšla posebna številka njihovega časopisa, revije *Socialni izziv*, na temo materinski domovi in zatočišča, ki sem jo jaz uredila. Izšla je tudi zloženka z informacijami o materinskih domovih in zatočiščih, ki sem jo prav tako jaz uredila. Vse to zastonj.

Leta 1997 pa se je med nami vnel konflikt. Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve je namreč objavilo razpis za koncesije za zatočišča. Eden od dokumentov, ki jih je bilo treba priložiti prijavi na razpis, je bilo mnenje Socialne zbornice o prijavljenem programu. Socialna zbornica nas je takrat – to je moja interpretacija – poskušala zminirati. Napisali so nam mnenje, ki je bilo v temelju pozitivno, toda dodali so mu dve strani kritičnih pripomb – to ni v redu, ono ni v redu, to je vprašljivo itn. Napisali so, da ne delamo v skladu z zakonom, ker otrokom, ki pridejo z materami v zatočišče, ne omogočamo stikov z očetmi, kar sploh ni res, je čista laž. V programu zatočišča, ki smo ga poslali na Socialno zbornico skupaj s prošnjo za mnenje, izrecno piše, da se stiki otrok z očetom urejajo v skladu z zakonom. Taka je tudi naša praksa.

Ali veš, zakaj so to naredili?

Mislim, da je bila težava v tem, ker so hoteli, da si njihova komisija, ki je sestavljala mnenje o programu, vodi pa jo Bernard Stritih, ogleda zatočišče, česar nismo dovolile. Lokacija zatočišča je namreč tajna. Poleg tega na podlagi ogleda zatočišča, se pravi fizičnega ogleda objekta, ne moreš presojati o programu, o dejavnosti, ki se tam opravlja. Ponudili smo jim celo načrte, da ugotovijo, če zatočišče

ustreza namenu. Toda na vsak način so zatočišče hoteli videti, me pa smo vztrajale, da ga ne morejo videti. Mislim, da je bil to problem. K sreči mnenje ni vplivalo na odločitev ministrstva o financiranju. Na tisti razpis smo se prijavi mi in Materinski dom Karitas s Škofljice in zavrnilo so nas in njih na čisto formalnih vprašanjih.

Leta 1998 je Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve objavilo razpis za programe, na katerega smo prijavi zatočišče in še nekaj projektov. Spet je bilo treba priložiti mnenje Socialne zbornice in me smo seveda za zatočišče priložile tistega, ki smo ga že pridobile, saj se program ni prav nič spremenil. Takrat so nas s Socialne zbornice sami klicali, češ da potrebujemo njihovo mnenje. Pa se nam je zdelo, da ni tako, in smo to preverile na ministrstvu. Imele smo prav. Vse skupaj mi daje občutek, da gremo tukaj očitno nekomu zelo v nos. Najbrž iz čisto prestižnih razlogov. Ali pa mislijo, da je treba favorizirati državne ustanove, kaj pa vem.

Njihov odnos do nas je vsekakor nenavaden. Ko smo lani imele javno otvoritev zatočišča, na katero smo jih povabile kot institucijo in še vsako zaposleno in predsednico posebej, se ni nobena odzvala povabilu. Naslednji dan po naši otvoritvi so imeli v Mariboru obletnico Varne hiše, kamor sem šla tudi jaz s kolegico, in sem srečala tam tri predstavnice Socialne zbornice. V Maribor so se tri peljale na prvo obletnico, na našo otvoritev v Ljubljani pa ni prišla nobena!

Kako ste sodelovale z drugimi nevladnimi organizacijami? Mislim, recimo, zasedbo Metelkove in podobno.

SOS telefon je prišel v prihodnji Ženski center šele potem, ko je bila zasedba že izpeljana.

Z namenom, da bi potem tam tudi delovale?

Deloma. V prostorih Ženskega centra smo izpeljale eno usposabljanje. Šlo nam je za to, da bi imele možnost javnega prostora, kajti sicer je tudi društvo – tako kot zatočišče – na tajni lokaciji. Toda na Metelkovi so se kmalu vneli konflikti. Celotno nekaj denarja smo investirale v Ženski center, v protivrednosti 600 DM, ki jih nismo nikoli dobile nazaj. Mislim, da je bilo treba plačati elektriko ali nekaj podobnega, in SOS je bil v tistem trenutku edina skupina, ki je imela denar. Toda čez čas smo ugotovile, da je scena tam preveč kaotična za nas,

ki imamo tako ali tako še same s sabo kakšne probleme. Realno se pravzaprav nikoli nismo pridružile. To zdaj niti ni več aktualno.

Zakaj se je SOS telefon tako zelo razmahnil, da je zdaj v bistvu tako močna institucija?

Po mojem je to, da nasilje pač je, da obstaja, eden od razlogov, in da je dosti žensk, ki se vsaj v kakšnem trenutku v svojem življenju tega zavedajo, tako da nikoli nismo imele večjih problemov s pridobivanjem prostovoljk. Imele smo probleme, kadar je prišlo do konflikta ali celo razpada skupine, dokler pač nismo pridobile novih sodelavk. Hkrati je seveda res, da je bilo to, kar je bilo po eni strani minus – kar naprej usposabljanja in kar naprej nove prostovoljke –, po drugi strani mogoče tudi plus, ker so z novimi prostovoljkami prihajale nove ideje, nove variante, kako kaj speljati itn. Mislim pa, da gre tu tudi za kakšne čisto osebne značilnosti – jaz sem bila pač vedno trmasta in projekta, ki sem ga pomagala ustanoviti, nikoli nisem hotela prepustiti razpadu.

Se pravi, da je šlo v bistvu za splet naključij, od tega, kdo je bil zraven, do državne podpore in podpore Mesta ...

Ja, če ne bi bilo rednega financiranja z Mesta, bi verjetno še kaj dobile od ZSMS, dokler je obstajala, potem pa mogoče dolgo časa od nikogar nič več. To je zelo res. Verjetno je pa tudi res, da smo imele dober »timing«, čeprav ga nismo načrtovale, takrat ko smo telefon ustanavljale in pozneje. Padel je režim, začelo je krožiti veliko informacij, ki prej niso krožile, da ne govorim o vstopu v Evropsko unijo. Res je, da v Evropski uniji tudi na tem področju obstajajo nekatere zahteve, in prepričana sem, da vsi tile gospodje z ministrstev, ki hodi jo v Bruselj, sem in tja slišijo tudi kaj o tem, čeprav nikoli nič ne rečejo in ne potegnejo nobene poteze.

Ko si ravno omenila EU – ali vas financira kakšna evropska organizacija, PHARE ali kaj podobnega?

Ne. Enkrat smo zaprosile za MICROPHARE, pa ga nismo dobile, enkrat pa za LIEN, pa ga tudi nismo dobile. LIEN je prav tako evropski program, bolj za socialne dejavnosti, zaradi česar mi ni čisto jasno, zakaj nam niso odobrili financiranja. Ustna razlaga je bila nekoliko

čudna. Prijavili smo usposabljanje prostovoljk, menda pa bi morale napisati tudi, kdo vodi usposabljanje, kakšne reference ima itn. Toda v navodilih za prijavo take zahteve ni bilo, zato mislim, da nam na podlagi tega projekta ne bi smeli zavriniti, kvečjemu bi lahko zahtevali dopolnitev.

Tako da smo doslej iz Evrope dobile samo 10 tisoč mark od ženske fundacije (Frauen-Anstiftung) pri stranki Zelenih v Nemčiji, ta fundacija pa je bila medtem že ukinjena. Pač pa so v Avstriji zbirali denar za nas. Po začetku vojne na Hrvaškem so avstrijska zatočišča speljala akcijo zbiranja denarja za zagrebško in beograjsko zatočišče in ljubljanski SOS telefon. Tam smo dobile kar nekaj podpore.

Kako je bilo pa z denarjem, ki vam ga je poklonila skupina Ženska iniciativa Koper? Kako je bilo s tem denarjem in koliko ga je sploh bilo?

Koliko točno ga je bilo, bi morala preveriti, mislim, da je šlo za okrog 4 tisoč mark, kar je bilo za nas takrat veliko. Ideja je prišla od njih. Dora Škerjanc Battelli nas je poklicala, nam povedala, da se bodo razpustile in da nam želijo podariti preostanek svojih sredstev.

Ste poleg denarja dobile še kaj drugega?

Kar precej donacij v obliki materialnih sredstev za opremo zatočišča. V to smo vložile res veliko dela. Za socialne projekte so pri nas podjetja žal vajena dajati tudi smešno majhne donacije, recimo eno leseno polico. Nekatera pa so nam dala tudi več, tako da bi rekla, da smo na ta način pridobile za kakšnih osem milijonov sredstev v materialu.

Povej še kaj o problematiki nasilja pri nas.

Joj, ugasnita diktafon!

Spraševali sta Alenka Švab in Mojca Sušnik.

IMENSKO KAZALO (IZ INTERVUJEV)

- Anderlič, Tone 212
- Antić, Milica G. 138, 205, 207,
247-256, 257
- Bac, Dada (Dragica) 200, 271
- Bahovec, Eva D. 236, 250
- Bakarić, Štefka 104
- Bakše, Ingrid 205, 253
- Bandelj, Mirko 210
- Bašič, Katja 195, 263
- Berce, Barbara 144, 186, 194,
197-198, 200, 259, 274
- Brecelj, Barbara 195, 263
- Brecht, Silke 222
- Brglez Vovk, Anica 182
- Brguljan, Silva 182
- Brodarič, Jožica 189
- Brzyč, Nives 191-203, 257-258
- Bučar, France 252
- Burja, Alenka 183-184, 189
- Cerjan Letica, Gordana 258
- Čačinovič Vogrinčič, Gabi 274
- Čačinovič, Nadežda 103
- Čufer, Andreja 186, 195,
225-234, 267
- Debenjak, Božidar 103
- Despot, Blaženka 117
- Dobnikar, Mojca 107, 110,
117-148, 156, 166, 191,
194-197, 199-200, 257-279
- Dolenc, Darja 274
- Dragolič, Meta 112
- Drakulić, Slavenka 141-143
- Drnovšek, Janez 209, 253
- Duhaček, Daša 143
- Dušić, Biljana 128
- Ferligoj, Anuška 168
- Fišer, Zvonko 275
- Grebenc, Vera 219, 236
- Greif, Tatjana 155
- Horvat, Mateja 220

Hren, Marko 184	Lekše, Nevenka 219
Iveković, Rada 103	Leskošek, Vesna 186-187, 218-219, 229
Jakič, Roman 209	Ljubišić, Davorka 109
Jalušič, Vlasta 107, 110-111, 117-148, 156, 166, 169, 205, 208, 236, 250, 252-253, 271	Lokar, Sonja 199, 237
Jerman, Diana 227-228, 267	Lukež, Evita 168
Jevtić, Iva 189	Maček, Ivan Matija 106
Jogan, Maca 111	Mandič, Srna 107-108, 118, 127
Jovanović, Biljana 184	Marković, Slađana 115
Jovanović, Snežana 198	Martin, Barbara 153, 192
Juri, Franco 209	Mastnak, Tomaž 126
Juvan, Majda 184	Mencin, Metka 112, 134, 142-143, 168, 181, 205-216, 237, 252, 271
Južna, Meta 144	Merela, Breda 236
Kesić, Vesna 143	Mežnarić, Silva 103-104, 106-107
Klinar, Rina 271	Mimica, Vesna 257
Kocjančič, Darja 178	Page, Margaret 218-219
Kollontaj, Aleksandra 118, 126	Pagon, Neda 114, 236
Koron, Alenka 184	Papić, Žarana 110
Košir, Manca 107, 129	Pavlič, Breda 103
Kozinc, Miha 214	Pavlovič, Zoran 261, 274
Kozmik, Vera 138, 210, 237, 274	Pipuš, Smilja 198, 201
Kožuh Novak, Mateja 237, 252	Potočnik, Vika 209-210, 214, 216, 254, 274
Krajinović, Vanda 192	Prenner, Ljuba 182, 186-187
Kramberger, Ivan 259	Puhar, Alenka 107
Krivic, Matevž 212	Rajković, Dragana 187, 189, 200
Kunaver, Gordana 194, 257	
Lavtežar Bebler, Darja 212, 252	

- Rener, Tanja 103-116, 142, 163,
 165, 168, 185-186, 205, 236,
 250
 Rop, Tone 271
 Riley, Denise 251
 Sadar Černigoj, Nevenka 257
 Salecl, Renata 184
 Schauer, Erika 128, 186, 191
 Schmuck, Andreja 186
 Segal, Lynne 251
 Sepe, Polona 129
 Sivec, Diana 128
 Sklevicky, Lydia 118, 136
 Skrt, Bojana 185-187
 Skušek, Zoja 107
 Slapšak, Božidar 184
 Slapšak, Svetlana 163, 184
 Smrekar, Maja 273
 Snittow, Ann 238
 Stojko, Tone 137
 Stritih, Bernard 276
 Suhadolnik, Alenka 184-185
 Sukič, Nataša 149-164
 Šelih, Alenka 274
 Šemerl, Mojca 194, 197, 257
 Šerbec, Barbara-Šerbi 182
 Šetinc, Mile 212
 Širca, Majda 183
 Škerjanc Battelli, Dora 165-180,
 219
 Skole, Jožef 207-209
 Sribar, Renata 181-189, 219-220
 Suvan, Stipe 104
 Tomšič, Vida 104
 Torbarina, Tanja 143
 Tozon, Mirjam 195, 271-272
 Tratnik, Suzana 149-164, 191
 Trkulja, Anđelka 138
 Ule Nastran, Mirjana 103-116,
 142, 163, 166, 168, 185-186,
 205, 236
 Urek, Mojca 144, 186, 236, 243,
 258, 267
 Velikonja, Nataša 155
 Vidmar, Živa 219-220, 237
 Vidović, Katarina 141
 Vojvodić, Duška 273
 Vrečko, Darinka 108
 Vučenović, Lili 217-223, 236, 243
 Zabukovec, Katja 219-221
 Zajc, Melita 183
 Zaviršek, Darja 144, 186, 195,
 217, 219-220, 235-246, 259,
 261, 267
 Ziherl, Ana 230
 Zlobec, Jaša 209
 Zorn, Jelka 218, 221, 228, 243
 Železnik, Neva 258
 Znovnik, Angelca 252

PODATKI O INTERVJUVANKAH

Milica Gaber Antič, doktorica socioloških znanosti, zaposlena na Filozofski fakulteti v Ljubljani na Oddelku za sociologijo; aktivna je bila v skupinah: Ženske za politiko, Minerva in Ženska mreža LDS; sodelovala je v kampanji za ohranitev pravice do abortusa (1990 - 1991) in v kampanji za svobodno odločanje (2001); objave: »Ženske in volitve v Sloveniji«, v: *Volilni sistemi* (zbornik), Krtina, Ljubljana, 1996; *Ženske v parlamentu*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1998; »Slovene Political Parties and Their Influence on the Electoral Prospects of Women«, v: Chris Corrin (ur.), *Gender and Identity in Central and Eastern Europe*, The Journal of Communist and Transition Politics, Frank Cass Publishers, Essex, 1999.

Nives Brzič, rojena 1957 v Celju, predmetna učiteljica glasbene vzgoje, umetnica; glasbenica v svobodnem poklicu; aktivna je bila v skupinah Lilit, SOS telefon, Ženski center na Metelkovi, Kasandra in Begine (Berlin); sodelovala je pri Prvem jugoslovanskem feminističnem srečanju (1987), Četrtem jugoslovanskem feminističnem srečanju (1991) in Mednarodnem izobraževalnem ženskem taboru Nilski konj (1996).

Andreja Čufer, rojena 1966 v Šempetru pri Novi Gorici, magistra sociologije kulture, zaposlena v Mestnem muzeju Ljubljana; aktivna je bila v skupinah SOS telefon, Ženska svetovalnica, Ženski center; objave: »Zakaj ženske hočemo svoj prostor«, v: Lenca Bogovič, Zoja Skušek (ur.), *Spok: Ž. ESI in KUD France Prešeren*, Ljubljana, 1996; »Ženske v razmerju do prostora in družbe«, *Socialno delo*, letnik 36/1997, št. 5-6.

Mojca Dobnikar, rojena 1957 v Brežicah; gimnazijska maturantka, prevajalka v svobodnem poklicu; aktivna je bila v Ženski sekciji pri Slovenskem sociološkem društvu, Sekciji Lilit, Delovni skupini za ženska gibanja in ženske raziskave pri RK ZSMS, v skupini Ženske za politiko, v Ženskem centru na Metelkovi, pri Društvu SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja, v F-IKS / Feministično informacijsko kulturno središče; sodelovala je pri projektih: Prvo jugoslovansko feministično srečanje (1987), Mednarodni izobraževalni ženski tabor Nilski konj (1996), Regionalna ženska mreža Urada za žensko politiko (1997–2000); objave: *O ženski in ženskem gibanju* (ur., zbornik), KRT, Ljubljana, 1985; »Nasilje proti ženskam – ženske proti nasilju«; »Načela svetovanja ženskam, ki doživljajo nasilje«, »Spolno nasilje«, »Razvoj feminističnih projektov proti nasilju nad ženskami«, v: *Priročnik za svetovalno delo z ženskami in otroki, ki so doživeli nasilje*, Društvo SOS telefon, Ljubljana, 2000; (z Doro Lešnik Mugnaioni, Majo Plaz), *Poškodbe notranjosti. Pogovori z ženskami, ki so doživele spolno nasilje*, Krtina in Društvo SOS telefon, Ljubljana, 2000.

Vlasta Jalušič, rojena 1959 v Mariboru; doktorica politoloških ved, direktorica Mirovnega inštituta, Ljubljana, gostujoča profesorica na Centralnoevropski univerzi v Budimpešti in na Fakulteti za podiplomske humanistične študije v Ljubljani; aktivna je bila pri skupinah: Ženska sekcija pri Sociološkem društvu, Lilit, Delovna skupina za ženska gibanja in ženske raziskave pri RK ZSMS, Ženske za politiko, Društvo SOS telefon, Center za spol in politiko pri Mirovnem inštitutu; sodelovala je pri kampanji proti uvedbi obveznega vojaškega usposabljanja za ženske (1986), pri demonstracijah ob obletnici črnobilske katastrofe (1987), kampanji za ohranitev pravice do svobodnega odločanja o rojstvih otrok (1990–1991); objave: *Dokler se ne vmešajo ženske*, Krt, Ljubljana, 1992; »Women in post-socialist Slovenia: socially adapted, politically marginalized«, v: Sabrina P. Ramet (ur.), *Gender politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*, The Pennsylvania State University, Pennsylvania, 1999; »Freedom versus equality? Some thoughts about attitudes toward gender equality politics in Eastern and Central Europe«, v: Stuart S. Nagel in Amy Robb (ur.), *Handbook of global social policy (Public administration and public policy*, 88), Marcel Dekker, INC., New York, 2000.

Metka Mencin, rojena 1959, magistra psihologije, zaposlena na Fakulteti za družbene vede; sodelovala je v skupinah: Ženske za politiko, SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja, Prenner klub, in pri kampanji za ohranitev pravice do svobodnega odločanja o rojstvih otrok (1990–1991).

Mirjana Nastran Ule, rojena 1947 v Ormožu; doktorica psiholoških znanosti, zaposlena na Fakulteti za družbene vede; aktivna je bila v skupinah: Ženska sekcija pri Slovenskem sociološkem društvu, Ženske za politiko; sodelovala je pri kampanji za ohranitev pravice do svobodnega odločanja o rojstvih otrok (1990–1991) in kampanji za svobodno odločanje (2001); Objave: (z Anuško Ferligoj, Tanjo Rener), *Ženske, zasebno, politično*, ZPS, Ljubljana, 1990; (s Tanjo Rener), »Back to the future: nationalism and gender in post-socialist societies«, v: R. Wilford in R. Miller, *Women, Ethnicity and Nationalism*, Routledge, London in New York, 1998; »Ali je feminizem še žensko gibanje«, *Problemi*, št. 3/1988, str. 51–55.

Tanja Rener, rojena 1954 v Postojni, doktorica socioloških znanosti, zaposlena na Fakulteti za družbene vede; aktivna je bila v skupinah: Ženska sekcija pri Slovenskem sociološkem društvu, Ženske za politiko in Odboru za svobodno odločanje; sodelovala je pri različnih projektih skupin Iniziativa delle donne, LL, Lilit; objave: (z Anuško Ferligoj in Mirjano Nastran Ule), *Ženske, zasebno, politično*, ZPS, Ljubljana, 1990; (z Mirjano Nastran Ule), »Back to the future: nationalism and gender in post-socialist societies«, v: R. Wilford in R. Miller, *Women, Ethnicity and Nationalism*, Routledge, London in New York, 1998; »Adolescentke«, *Družboslovne razprave*, št. 34–35/2000, str. 209–219.

Nataša Sukič, rojena 1962 v Ljubljani, dipl. ing. elektrotehnike, zaposlena v Cankarjevem domu, voditeljica kulturno-vzgojnih in humanističnih projektov; aktivna je bila v skupinah: Lilit, ŠKUC-LL, AMARC Europe.

Dora Škerjanc Battelli, rojena 1959, gimnazijska maturantka; aktivna pri Ženski iniciativi Koper – Iniziativa delle donne Capodistria.

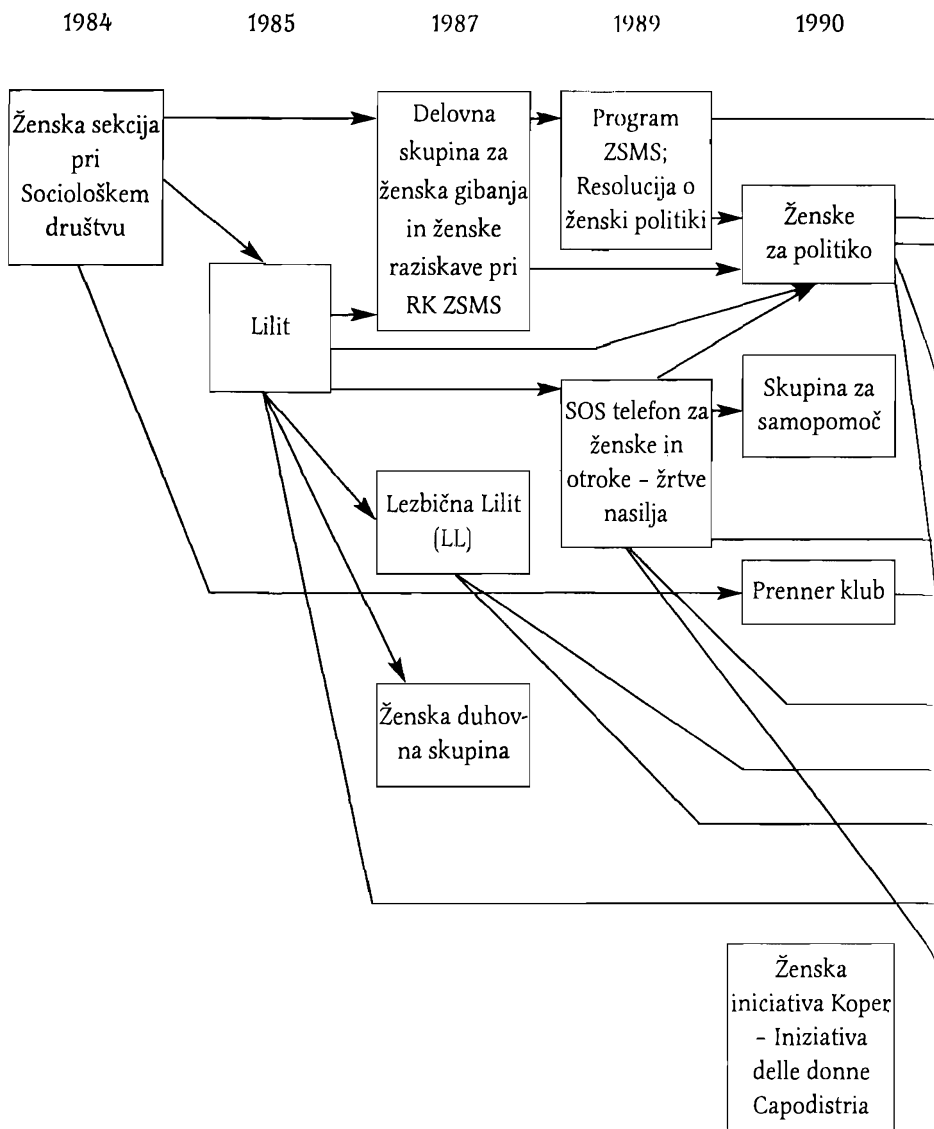
Renata Šribar, rojena 1957 v Novem mestu, profesorica primerjalne književnosti in angleškega jezika, samostojna esejistka na po-

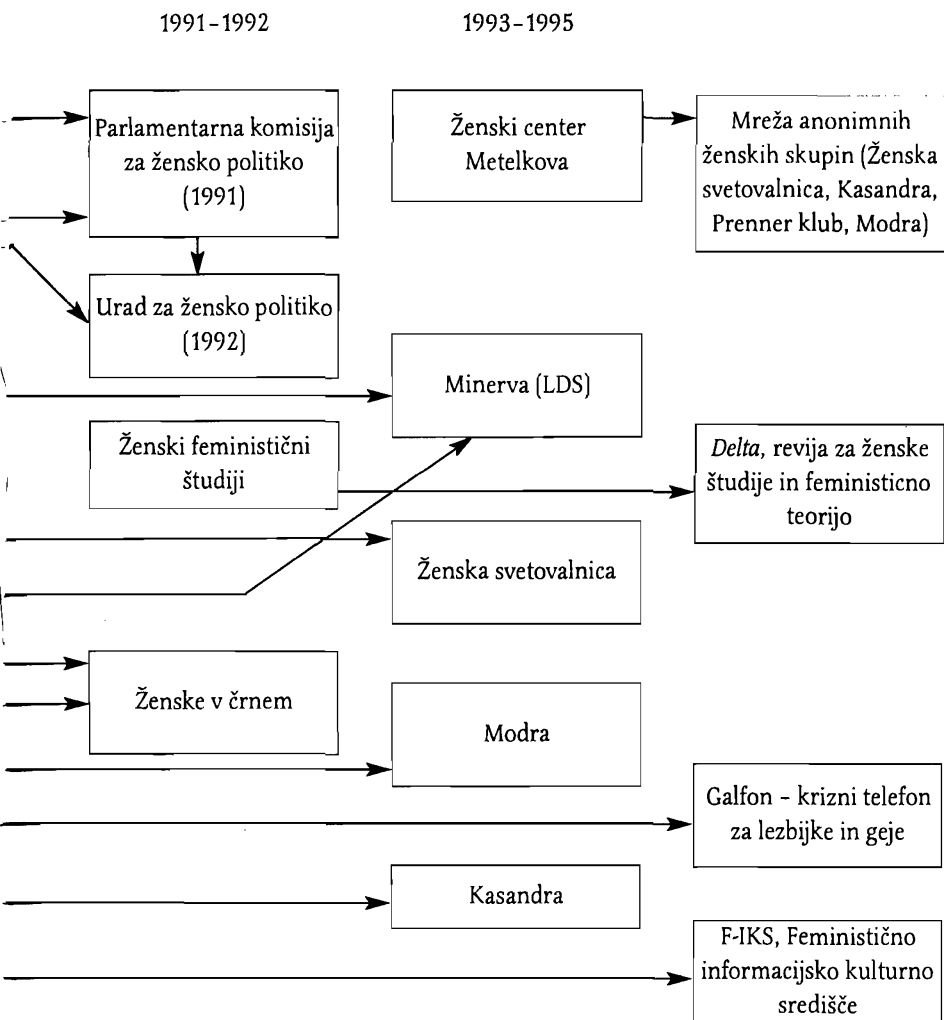
dročju kulture; aktivna je bila pri skupinah: Društvo Prenner, Avtonomne ženske skupine, Belo-modra čitalnica; sodelovala je pri kampanji za ohranitev pravice do svobodnega odločanja o rojstvih otrok (1990–1991), zasnovala plakat »Screw this« za Forum ženskih NVO na Četrthi svetovni konferenci o ženskah (Peking 1995), sodelovala v Mesecu ženskih avtoric v Ženskem centru (1997); objave: *Fen*, Urad za žensko politiko in Založba Mihelač, Ljubljana, 1994; *Medtem ko sem spala*, Mondena, Grosuplje, 1998; »Tabu nečistosti za novo rabo: oglaševanje izdelkov za menstruacijo«, *Delta*, letnik 5/1999, št. 1–2.

Suzana Tratnik, rojena 1963 v Murski Soboti, sociologinja, samostojna kulturna delavka; aktivna je bila v skupinah: ŠKUC-LL, GALFON; sodelovala je pri zasedbi Metelkove (1993); objave: *I, zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem 1984–1995*, ŠKUC-Lambda, Ljubljana, 1995, *Pod ničlo*, ŠKUC-Lambda, Ljubljana, 1997.

Lili Vučenović, rojena 1970 v Srbcu (Bosna in Hercegovina), absolutka Visoke šole za socialno delo, svetovalka v Zatočišču Društva SOS telefon Ljubljana; aktivna je bila v skupinah: Modra – Društvo za raziskovanje in uresničevanje psihosocialnih potreb žensk, Ženski center, Ženska svetovalnica – Krizni center, Društvo SOS telefon, Ž mreža – Ženska informacijska mreža; sodelovala je pri demonstracijah ob mednarodnem dnevu boja proti nasilju nad ženskami in pri organizaciji seminarjev o nasilju, duševnem zdravju, asertivnosti.

Darja Zaviršek, rojena 1962 v Ljubljani, doktorica socioloških znanosti, zaposlena na Visoki šoli za socialno delo; aktivna je bila v skupinah: SOS telefon, Ženske za politiko, Modra – skupina za raziskovanje in uresničevanje psihosocialnih potreb žensk, Združenje proti spolnim zlorabam; sodelovala je pri kampanji za ohranitev pravice do svobodnega odločanja o rojstvih otrok (1990–1991), pri pripravi delegacije ženskih nevladnih organizacij na Četrto svetovno konferenco o ženskah v Pekingu (1995), pri izobraževalnih seminarjih in taborih o delu z ljudmi, ki so preživeli spolne zlorabe (1992–1997); objave: *Ženske in duševno zdravje*, Založba VŠSD, Ljubljana, 1994; (z Mojco Urek, ur.), *Spolno nasilje*, Feministične raziskave za socialno delo, Založba VŠSD, Ljubljana, 1996; »Predgovor: Razumevanje nasilja v socialnih znanostih«, v: E. Bass in L. Davis, *Pogum za okrevanje*, Založba VŠSD in Liberalna akademija, Ljubljana, 1998.

KAZALO

Kako smo hodile v feministično gimnazijo	5
Prispevek k razkrivanju novega feminizma v Sloveniji	9
INTERVJUJI	101
Mirjana Nastran Ule in Tanja Rener	103
Mojca Dobnikar in Vlasta Jalušič	117
Nataša Sukič in Suzana Tratnik	149
Dora Škerjanc Battelli	165
Renata Šribar	181
Nives Brzič	191
Metka Mencin	205
Lili Vučenović	217
Andreja Čufer	225
Darja Zaviršek	235
Milica G. Antić	247
Mojca Dobnikar (SOS telefon)	257
Imensko kazalo	281
Podatki o intervjuvankah	285
Shema	290

DOSLEJ IZŠLO

Zelena zbirka:

1. Zoran HOČEVAR: *Šolen z Brega* (nagrada Kresnik '98!)
2. Nenad VELIČKOVIĆ: *Gostači*
3. Oskar WILDE: *Zločin lorda Arthurja Savila in druge zgodbe*

Rdeča zbirka:

1. Paul VEYNE: *So Grki verjeli v svoje mite?*
2. Massimo MONTANARI: *Lakota in izobilje*
3. Michel FOUCAULT: *Zgodovina norosti v času klasicizma*
4. Georges VIGARELLO: *Čisto in umazano*
5. Mary DOUGLAS: *Miselni slogi*
6. Immanuel WALLERSTEIN: *Utopistike. Dediščina sociologije*
7. Pascal DIBIE: *Etnologija spalnice*
8. Marshall SAHLINS: *Ekonomika kamene dobe*
9. Boris GROYS: *Celostna umetnina Stalin*
10. Immanuel WALLERSTEIN *et al.*: *Kako odpreti družbene vede*
11. Denis de ROUGEMONT: *Ljubezen in Zahod*
12. Louis ALTHUSSER: *Izbrani spisi*
13. Anthony GIDDENS: *Preobrazba intimnosti*
14. Jef VERSCHUEREN: *Razumeti pragmatiko*
15. Jeleazar Mojsejevič MELETINSKI: *Bogovi, junaki, ljudje*
16. Sigmund FREUD: *Spisi o umetnosti*
17. Norbert ELIAS: *O procesu civiliziranja - prvi zvezek*
18. Norbert ELIAS: *O procesu civiliziranja - drugi zvezek*

Lila zbirka:

1. Virginia WOOLF: *Lastna soba*
2. Ann OAKLEY: *Gospodinja*
3. Sabina Ž. ŽNIDARŠIČ: *Ora et labora - in molči ženska!*
4. Virginia WOOLF: *Tri gvineje*
5. Vlasta JALUŠIČ: *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*

Oranžna zbirka:

1. Vito FLAKER: *Odpiranje norosti*
2. Rastko MOČNIK: *3 teorije. Ideologija, nacija, institucija*
3. Albert MRGOLE: *Malopridna mladež med zaščitniki in preganjalci*
4. Borut BRUMEN: *Sv. Peter in njegovi časi*
5. Darja ZAVIRŠEK: *Hendikep kot kulturna travma*
6. Vito FLAKER: *Živeti s heroinom, I. Družbena konstrukcija uživalca v Sloveniji*
7. Vito FLAKER: *Živeti s heroinom, II. K zmanjševanju škode*

Rumena zbirka:

1. Lev S. KLEJN: *Sprevrnjeni svet*

Žepna zbirka:

1. John BERGER: *Rabe fotografije*
2. Rem KOOLHAAS, Saskia SASSEN, Chris ABEL, Marc AUGÉ: *Mestomorfoze*
3. CRITICAL ART ENSEMBLE: *Elektronska državljanska nepokorščina*
4. Paul ZIFF, Nelson GOODMAN: *Umetnina: Kaj je to?*
5. Max IMDAHL: *Delavci se pogovarjajo o moderni umetnosti*
6. Oliver MARCHART: *Neoizem – avantgarda in samozgodovinjene*
7. Charles HARRISON: *Modernizem in konceptualna umetnost*
8. Luther BLISSETT: *Velika umetniška potegavščina*
9. Viktor MISIANO: *Kulturna protislovja tusovke*

Zbirka EXTRA:

1. David ŠALAMUN: *Dobrodošli v Dializiju*
2. Rosi BRAIDOTTI et al.: *Feminizem/mi za začetnice/ke*

Vlasta Jalušič
KAKO SMO HODILE
V FEMINISTIČNO GIMNAZIJO

ZALOŽBA / *cf., Lila zbirka

UREDNIŠKI ODBOR
Bogdan Lešnik, Rastko Močnik, Tanja Rener,
Zoja Skušek, Marjko Štuhec, Igor Zabel, Alvina Žuraj

Urednica Zoja Skušek
Pomočnica urednice Alvina Žuraj

OBLIKOVANJE
Rajko Vidrih

DTP
TiM

TISK
Tisk Collegium Graphicum, Ljubljana

Izid knjige je finančno podprl Zavod za odprto družbo - Slovenija.

ISBN 961-6271-45-8

9 799616 271454